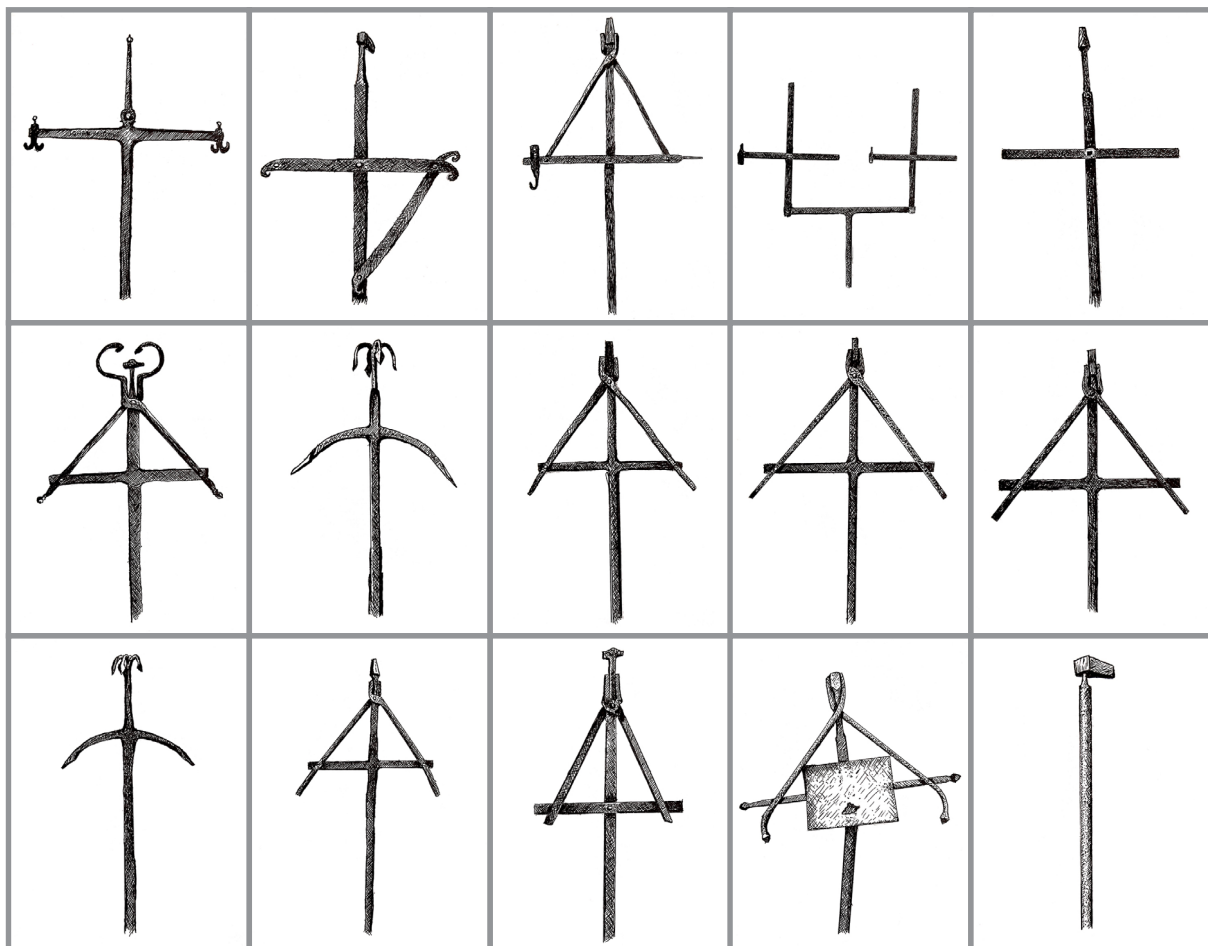

teknikan

aiheita

3/2021 syyskuu

TEKNIIKAN WAIHEITA TEKNIK I TIDEN

Teknologian historian aikakauslehti
3/2021 syyskuu
39. vuosikerta

ISSN 2490-0443

Tekniikan Historian Seura THS ry.
Teknikhistoriska Samfundet THS rf.
Tieteiden Talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki
<http://www.ths.fi>

Tieteellisten seurain valtuuskunnan jäsen
Tiedekustantajien liiton jäsen

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Päätoimittaja

Saara Matala, Chalmers Tekniska Högskola, Ruotsi.
matala@chalmers.se

Toimitussihteeri, ulkoasu ja taitto

Suvi Aitto-oja, suvi.aitto-oja@hotmail.com

Toimituskunta

Nooa Nykänen, tohtorikoulutettava, Aalto-yliopisto,
nooa.nykanen@aalto.fi

Petri Saarikoski, yliopistolehtori, Turun yliopisto,
petsaari@utu.fi

Lilli Sihvonon, tohtorikoulutettava, Turun yliopisto,
ltmsih@utu.fi

Matti La Mela, vieraileva tutkijatohtori, Uppsalan
yliopisto, matti.lamela@fek.uu.se

Viktor Pál, tutkijatohtori, Helsingin yliopisto,
viktor.paal@gmail.com

Toimitusneuvosto

Tiina Männistö-Funk, ETH Zurich

Petri Paju, Turun yliopisto

Jarmo Peltola, Tampereen yliopisto

Aaro Sahari, Helsingin yliopisto

Niklas Jensen-Eriksen, Helsingin yliopisto

Anna Sivula, Turun yliopisto

Tilaus-, jäsen- ja osoiteasiat

thsdigi@gmail.com

Tekniikan Waiheita on Tekniikan Historian Seura THS ry:n kustantama aikakauslehti. Lehti ilmestyy neljä kertaa vuodessa avoimesti verkossa osoitteessa: <https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

Lehden arkisto on uusimpien vuosikertojen osalta luettavissa verkossa. Vanhemmista numeroista pyydetään ottamaan yhteyttä lehden toimitukseen.

Toimitus- ja ilmoitusmateriaali sähköpostitse päätoimittajalle tai toimitussihteerille. Normaali-postissa lähetettävän aineiston kohdalla ota yhteys toimitukseen. Lehti vastaanottaa julkaistavaksi kirjoituksia teknologian historian eri aloilta. Aineiston jättö: artikkeleiden osalta ota yhteys päätoimittajaan, muu aineisto numeroon 4/2021 30. marraskuuta.

Lehti ottaa arvosteltavaksi alalta kirjoitettuja julkaisuja, painotuotteita ja näyttelykäsikirjoituksia. Lehti ei palauta pyytämättä lähetettyjä tekstinäytteitä tai valokuvia. Valokuvien käsittelystä pyydetään sopimaan erikseen päätoimittajan kanssa.

Artikkelien sisällöstä ja niissä esiintyvistä mielipiteistä vastaa kirjoittaja. Artikkelit tarkastetaan vertaisarviointimenetelmällä. Kuvamateriaalin luovuttaja vastaa kuvien julkaisu-oikeudesta. Yksityiskohtaiset kirjoitus- ja aineisto-ohjeet löytyvät Tekniikan Waiheita lehden sivulta: <https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

Sisällys

Pääkirjoitus: Uusia näkökulmia teollisuusarkeologiaan Suomessa Tiina Äikäs	4
Artikkelit	
📄 "Kohtalo on väistämätön": työkaluaiheiset hautaristit teollisuustyöläisen elämän ja kuoleman symboleina Noora Hemminki	7
📄 "Railroad of Death": History and Archaeology of the German-built Second World War Hyrynsalmi-Kuusamo Railway 1942–1944 Oula Seitsonen and Mari Olafson Lundemo	34
📄 Muuttuva teollisuusmaisema – Pateniemen entisen saha-alueen maiseman biografia Marjo Juola	60
📄 Oulunsalon Varjakan sahamiljöön moninaisten toimijoiden kulttuuri-perintökohteena Tiina Äikäs, Tiina Kuokkanen, Annemari Tranberg & Tiia Ikonen	85
Katsaukset	
Osmundrautaa Osmundbystä? Raaseporin Lövkärren raudankäsittelypaikan arkeologiaa ja historiaa Päivi Maaranen	115
Miilunpoltosta ja hiilimiiluista Suomessa Janne Kangaskesti	140
Teolliset ja varhaisteolliset arkeologiset kohteet Metsähallituksen inventoinneissa Tapani Tuovinen	160
Taksi tietämällä taipaleella ja olematon moottoripyörä – Tarinan merkityksestä kulttuuriperinnön säilymisessä Risto Nurmi	178
Maanselältä merelle – Näin syntyi kaksi näyttelyä uitosta ja savotasta Hanna-Leena Puolakka	186
Arviot	
Kuusivooninkisen uumenissa: Arvio Vapriikin "Finlayson 200 – tehtaasta brändiksi" -näyttelystä Sanna Lipkin	198

Kannen kuva: Työkaluaiheisia hautaristejä. Piirroksia Noora Hemminkin.

Uusia näkökulmia teollisuusarkeologiaan Suomessa

Suomalaisen teollisuusarkeologian tila on nostettu esiin lähes säännöllisin väliajoin *Tekniikan Waibeiden* sivuilla.¹ Tuoreimmassa artikkelissa ”Tutkimuksen ja kulttuuriperinnön jännitteitä” vuodelta 2018 Immonen et al. peräänkuuluttivat keskustelua teollisuusarkeologian tiedon luonteesta ja tutkimuksen tavoitteista. Viime vuosina teollisuusarkeologinen tutkimus on saanut tilaa niin opinnäytetöissä², väitöskirjatutkimuksessa³ sekä projekteihin saadun rahoituksen muodossa⁴. Ajankohta tuntui siis sopivalta koota yhteen suomalaiseen teollisuusarkeologiaan liittyvää tutkimusta.

Kuten tämä *Tekniikan Waibeiden* teemanumero nostaa esiin, teollisuusarkeologiaa voidaan lähestyä ja lähestytäänkin monesta eri näkökulmasta. Yhteistä arkeologiselle tutkimukselle on kiinnostus materiaaliseen kulttuuriin. Materiaalinen kulttuuri voi kuitenkin kertoa meille niin raaka-aineiden hankinnasta, tuotannosta ja kuljetukseen tarvittavasta infrastruktuurista kuin myös ihmisten elämästä teollisuusyhteisöissä, heidän työstään ja arjestaan. Kiinnostus teollisuuskohteiden elinkaareen luo siteen myös arkeologian ja teollisuusperinnön tutkimuksen välille, kun kohteiden menneisyyden lisäksi myös niiden nykyiset merkitykset ja käyttö ovat tutkimuksen kohteena.

Päivi Maaranen tuo katsauksessaan ”Osmundrautaa Osmundbystä? Raaseporin Lövkärin raudankäsittelypaikan arkeologiaa ja historiaa” esiin peruskartoituksen tarpeen; kaikkia teollisuusarkeologisia kohteita ei ole vielä inventoitu eikä tuotu rekistereihin. Janne Kangaskesti puolestaan osoittaa katsauksessaan ”Miiilunpoltosta ja hiilimiiluista Suomessa”, kuinka yksittäisenkin muinaisjäännöstyypin, kuten tässä tapauksessa hiilimiilun, lähempi tarkastelu voi tuoda tärkeää tietoa niin uusista kohteista kuin miilujen käytöstäkin. Usein näiden uudempien, laajaankin teolliseen tuotantoon liittyvien kohteiden osalta ongelmaksi voi kuitenkin nousta niiden suuri määrä. Mitä suojella, kun kohteita on satoja tai tuhansia ja ne voivat olla sangen kookkaita ja keskellä modernia kaupunkia? Tätä olen itsekin pohtinut tehtaiden piippuihin liittyvän tutkimukseni osalta, kun käyttämättömien piippujen rapistues-
sa paine niiden purkamiselle kasvaa vuosi vuodelta.⁵

Katsauksessaan ”Teolliset ja varhaisteolliset arkeologiset kohteet Metsähallituksen inventoinneissa” Tapani Tuovinen toteaa, että suureen ja pääomavaltaiseen tuotantoon liittyvät rakennukset ja niiden jäännökset, kuten ruukit, lasitehtaat, sahat ja kaivokset huomioidaan usein ”merkityksellisenä teollisuusarkeologisena kulttuuriperintönä, jonka korkea arvotus on ilmeinen” kun taas esimerkiksi juuri hiilimiilut ovat jääneet vähälle huomiolle muinaisjäännöksinä.⁶ Viime vuosina Metsähallituksen inventoinnit ovat kuitenkin tuoneet näkyviin myös näitä vähemmän huomioituja kohteita. Myös Lidar- eli valotutka-aineistojen hyödyntäminen on paljastanut uusia teollisuusarkeologisia kohteita.⁷

¹ Lönnqvist 1995; Kallio 2005; Immonen et al. 2018.

² Esim. Juola; Kangaskesti tässä numerossa.

³ Hyttinen 2021; Hemminki tässä numerossa.

⁴ Esim. Koneen Säätiön rahoittama Piippumuistoja-hanke (”Piippumuistoja”, <https://puruajaporua.wordpress.com/4.9.2021/>) ja Suomen Akatemian rahoittama ”Kaivostoiminta ja outo maanalainen maailma: kulttuuri, kulttuuriperintö ja kaivostoiminnan vaikutukset pohjoisimmassa Euroopassa” -hanke (”Uusia akatemiahankkeita...”, www oulu.fi/fi/uutiset/ 4.6.2021).

⁵ Kts. myös Sivula 2017.

⁶ Myös Kangaskesti.

⁷ Seitsonen & Olafson Lundemo tässä numerossa.

Jäljellä on kuitenkin yhä kysymys: mitkä näistä kasvavasta määrästä teollisuusarkeologisia kohteita tulisi ottaa suojelun piiriin? Tämä kysymys askarruttaa myös useita tämän numeron artikkeleiden kirjoittajista. Risto Nurmi korostaa katsauksessaan ”Taksi tietämällä taipaleella ja olematon moottoripyörä – Tarinan merkityksestä kulttuuriperinnön säilymisessä” esineeseen liittyvien tarinoiden merkitystä. Ne luovat esineelle kontekstin, joka merkityksellistää sen erityiseksi satojen samanlaisten joukossa. Aina ei ole edes väliä, onko tarina tosi. Sama pätee esineiden lisäksi myös arkeologisiin kohteisiin. Muistitiedon keruu onkin ollut enenevässä määrin keskeinen osa myös teollisuusarkeologista tutkimusta kohteiden historian ja merkityksen valottajana.⁸

Muutenkin teollisuusarkeologiselle tutkimukselle näyttää olevan leimallista erilaisten aineistojen ennakkoluuloton yhdisteleminen. Tässäkin numerossa saamme lukea yllä mainittujen Lidar- ja haastatteluaineistojen lisäksi muun muassa historiallisten karttojen, vanhojen käyttöoppaiden ja hautaristien hyödyntämisestä arkeologisessa tutkimuksessa.

Artikkeleissa korostuu myös teollisuusarkeologisten kohteiden merkitys paikallisille. Katsauksessaan ”Maanselältä merelle – Näin syntyi kaksi näyttelyä uitosta ja savotasta” Hanna Puolakka korostaa sitä, ettei teollisuushistoria – uittohistoria hänen tekstinsä tapauksessa – ole maanlaajuinen, vaan siinä on alueellisia eroja. Paikallisuus ja teollisuuskohteiden merkitys paikallisidentiteetille voivatkin olla yksi tekijä kohteiden merkitystä arvioidessa. Sekä Marjo Juolan artikkelissa ”Muuttuva teollisuusmaisema: Pateniemen entisen saha-alueen maiseman biografia” että Tiina Äikkään et al. artikkelissa ”Oulunsalon Varjakan sahamiljöön moninaisten toimijoiden kulttuuriperintökohteena” tulevat esiin paikallisten teollisuusperinnölle antamat moninaiset merkitykset ja käytön tavat. Paikallisidentiteetin lisäksi teollisuusperintö voi olla keskeistä ammatti-identiteetille. Työn ja identiteetin suhdetta pohtii Noora Hemminki artikkelissaan ”Kohtalo on väistämätön: työkaluaiheiset hautaristit teollisuustyöläisen elämän ja kuoleman symboleina”.

Paikallisen kautta teollisuusarkeologia voi ottaa kantaa myös laajempiin kysymyksiin muun muassa maiseman muutoksesta teollistumisen ja teollisen toiminnan loppumisen myötä sekä kestävästä kulttuuriperinnön käytöstä. Myös Sanna Lipkin peräänkuuluttaa näyttelyarviossaan ”Kuusivooninkisen uumenissa: Arvio Vapriikin 'Finlayson 200 – tehtaasta brändiksi'” kulttuuriperinnön asiantuntijoiden vastuuta teollisuusperinnön esittämisen kautta ottaa kantaa myös ajankohtaisiin aiheisiin, kuten lapsityövoima ja ylikulutus.

Yksiselitteistä vastausta siihen, mitä osia teollisuusperinnöstä meidän tulisi suojella, emme ehkä näiden artikkeleiden kautta pysty antamaan, mutta ne osoittavat paitsi teollisuusarkeologisen aineiston tutkimuksellisen potentiaalin myös teollisuusarkeologisten kohteiden merkityksen ammattikuntamme ulkopuolellakin. Seitsonen ja Olafson Lundemo kuvaavat artikkelissaan “‘Railroad of Death’: History and Archaeology of the German-built Second World War Hyrynsalmi–Kuusamo Railway 1942–1944” prosessia, jossa II maailmansodan kohteita on vähitellen alettu nähdä kulttuuriperintönä. Ehkä joitakin oppeja tästä prosessista voisi olla siirrettävissä myös uudempien teollisuusperintökohteiden suojeluun.

⁸ Esim. Juola; Puolakka; Äikäs et al. tässä numerossa.

Kirjallisuus

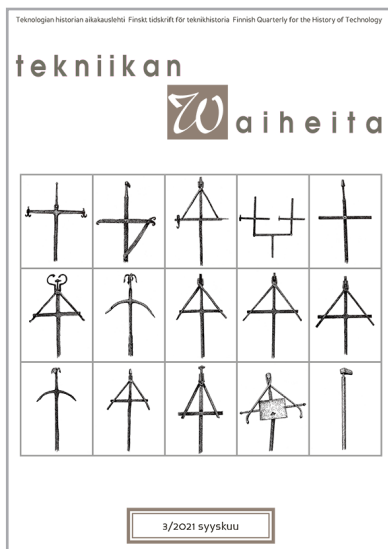
- Immonen, Visa, Maija Mäki ja J.-P. Taavitsainen. 2018. ”Tutkimuksen ja kulttuuriperinnön jännitteitä: Teollisuusarkeologian historia Suomessa.” *Tekniikan Waiheita*, 36 (3): 22–38. <https://journal.fi/tekniikanwaiheita/article/view/82367>.
- Hyttinen, Marika. 2021. Ajan multaamat muistot. Historiallisen arkeologian tutkimus Oulun Pikisaaren pikiruu-kista, ruukkiyhteisöstä ja maailmankuvasta 1640-luvulta 1890-luvulle. *Studia Archaeologica Septentrionalia* 7. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys.
- Kallio, Titta. 2005. ”Teollisuusarkeologiaa Suomessa: tutkimustapoja ja -ongelmia.” *Tekniikan Waiheita*, 23 (3): 40–50. <https://journal.fi/tekniikanwaiheita/article/view/63780>.
- Lönnqvist, Minna. 1995. ”Monumentteja vai menneen ihmistoiminnan tutkimusta?” *Tekniikan Waiheita*, 4/95: 5–9.
- Sivula, Anna. 2017. ”How does a factory chimney evolve into a monument? The resistant industrial heritage communities.” *Tekniikan Waiheita*, 35 (4), 6–16. <https://journal.fi/tekniikanwaiheita/article/view/82343>

Verkkosivut:

- ”Piippumuistoja.” Purua ja porua -blogi. Luettu 4.9.2021. <https://puruajaporua.wordpress.com/piippumuisto-ja/>.
- ”Uusia akatemiahankkeita...” Oulun yliopisto, uutiset. Päivitetty 4.6.2021. <https://www.oulu.fi/fi/uutiset/uusia-akatemiahankkeita-akatemiatutkijoita-ja-tutkijatohtoreita-oulun-yliopistoon>

To cite this article: Tiina Äikäs, ”Uusia näkökulmia teollisuusarkeologiaan Suomessa” *Tekniikan Waiheita* 39, no. 3(2021): 4–6. <https://doi.org/10.33355/tw.111197>

To link to this article: <https://dx.doi.org/10.33355/tw.111197>

Tekniikan Waiheita
ISSN 2490-0443
Tekniikan Historian Seura ry.
39. vuosikerta: 3
2021
<https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

"Kohtalo on väistämätön": työkaluaiheiset hautaristit teollisuustyöläisen elämän ja kuoleman symboleina

Noora Hemminki

Noora Hemminki

 <https://orcid.org/0000-0002-2740-3825>

To cite this article: Noora Hemminki, "Kohtalo on väistämätön": työkaluaiheiset hautaristit teollisuustyöläisen elämän ja kuoleman symboleina" Tekniikan Waiheita 39, no. 3 (2021): 7-33. <https://doi.org/10.33355/tw.103322>

To link to this article: <https://doi.org/10.33355/tw.103322>

"Kohtalo on väistämätön": työkaluaiheiset hautaristit teollisuustyöläisen elämän ja kuoleman symboleina

Noora Hemminki¹

Johdanto

Artikkelissa tulkitseen 1800-luvun Kimon ja Orisbergin ruukinseppien hautaristejä. Näiden raudasta taottujen ristien muotokieli on poikkeuksellista hautataiteen näkökulmasta työkaluihin liittyvän kuvastonsa takia. Ristien kautta pohdin vastausta tutkimuskysymyksiin: millaisia ajatuksia 1800-luvun teollisuuden yhteydessä esiintyi kuolemasta; mikä oli omailemaista ns. teolliselle kuolemankulttuurille? Entä mitä ristien symboliikka kertoo teollisesta työstä osana identiteettiä sekä elämässä että kuolemassa? Muita vastaavia ristejä ei Suomessa ole, ja ne on pitkään nähty lähinnä paikallisena kuriositeettina.² Yksi tämän tutkimuksen päämäärä onkin osoittaa ristien laajempi kulttuurinen konteksti. Aikaisempi tutkimus on osoittanut ristien vastineiksi ruotsalaiset erikoisen muotoiset rautaristit (*smideskorsen*), joita tehtiin n. 1600–1850³. Niiden tulkitaan liittyvän varhaiseen teollisuuteen eli rautaruukkeihin⁴. Tutkittavien ristien kaltaisia ristejä ei ole tavattu Ruotsistakaan⁵.

Tutkimusaineiston muodostaa 15 ristiä (Kuva 1, Taulukko 1). Ne ovat latinalaisen ristin variaatioita ja kolmioristejä, joissa on kuvattu metalliteollisuuteen liittyviä työkaluja tai tuotteita. Ristejä on Orisbergin ruukin hautausmaalla (Isokyrö) ja Oravaisten hautausmaalla (Vöyri). Ne on tehty tietyille vuosien 1811–1852 välillä kuolleille Orisbergin ja Kimon ruukkien työntekijöille. Ristit ovat melko hyväkuntoisia⁶. Vainajien tiedot on kaiverrettu poikkitanokoon tai peltilaataan. Ristit ovat keskenään jokseenkin samankaltaisia. Niiden maanpäällisen osan korkeus on n. 50–80 cm ja leveys n. 50–60 cm, materiaalivahvuus n. 30–35 mm x 2–3 mm, keskitanko on hiukan vankempi. Osat on kiinnitetty takomalla tai niitaten. Työkalukoristeet on valmistettu erikseen ja kiinnitetty niiteillä. Osa työkaluista on tehty muotoilemalla ristin keskitankoa.⁷ Symboliikka on johdonmukaista. Saman työnkuvan harjoittajien ristit ovat keskenään samanlaisia: ankkuriseppän ristissä on laivan ja veneen ankkurit, nippuseppää symboloi vasara ja hamariseppää kohennustanko. Ammatillista pätevyyt-

¹ Kirjoittaja on filosofian maisteri, joka viimeistelee arkeologian väitöskirjaa Oulun yliopistossa. Väitöskirjan aiheena on kuolema ja ylikuollon varhaisen teollisuuden parissa.

² Myös muunlaisia rautaruukkeihin liittyviä ristejä tunnetaan Suomesta. Heikkilä et al. mainitsevat hyvin harvinaiseksi kuvailemansa ristityypin, jota on esiintynyt joidenkin ruukkipaikkakuntien hautausmailla. Nämä ristit ovat takorautaisia, merkinnät on tehty lävistyksin (Heikkilä et al. 2003, 18). Ne eroavat tutkimukseni aiheena olevista risteistä, joten ei ole aiheenmukaista perehtyä niihin. Eri tehtaisiin liittyneiden muistomerkkien vertailu on kiinnostava aihe jatkotutkimukselle.

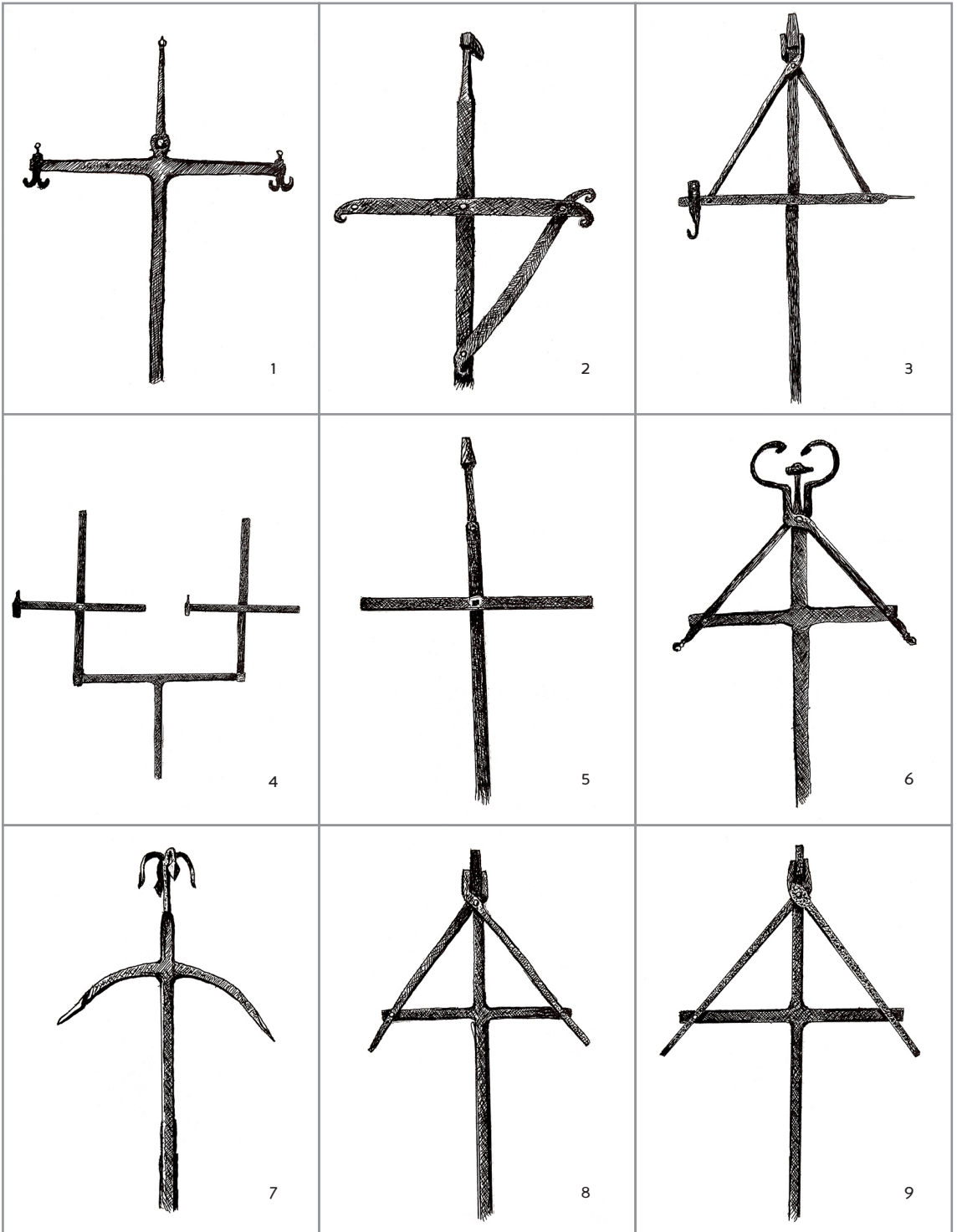
³ Tegengren 1949, 305–309.

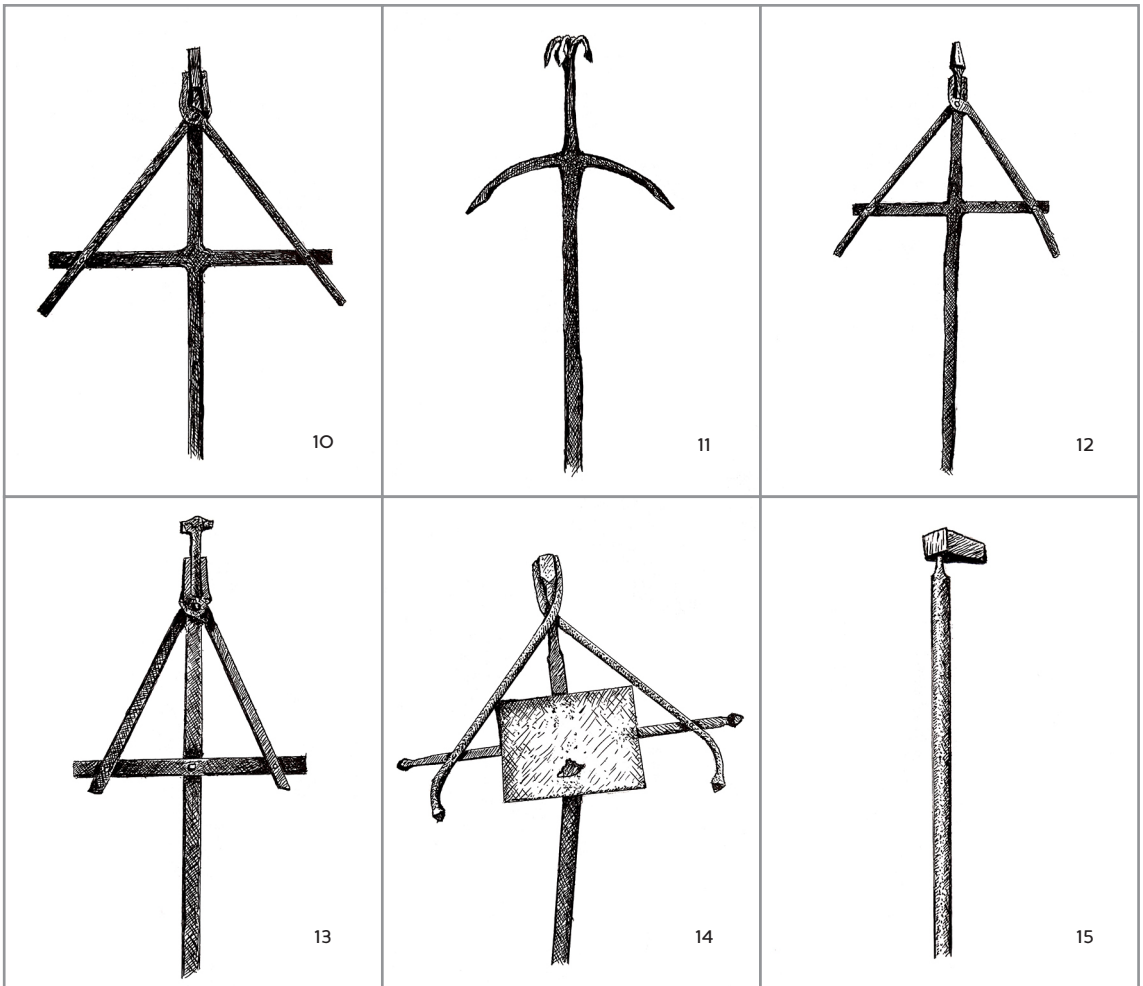
⁴ Niitä alkoi ilmestyä ruukkipaikkakuntien hautausmaille sen jälkeen, kun paikkakunnalle oli tullut ruukki (Östvall 1991, 7, Hagberg 2016 [1937], 489).

⁵ Tegengren 1949, 317.

⁶ Vain yhdestä rististä (Taulukko 1, risti 2) on kadonnut osa. Joidenkin vartta on paikattu myöhemmin raudan-kappaleella.

⁷ Tiedot perustuvat kenttätyössä ja tutkimuksessa tekemiini havaintoihin.

Kuva 1. Ristit. Piirroksat: Noora Hemminki

Risti nro	Nimi	Hautausvuosi	ikä	Vainajan ammatti	symboli	paikka
-	Wärme, Henric	1802	81	Vanha seppä		Oravainen
-	Dunder, Johan	1803	85	Vanha seppä		Oravainen
-	Fröjd, Henrik	1809	51	Apumestari		Oravainen
-	Strandberg	1809	68	Entinen nippuseppä		Oravainen
-	Ulf, Joseph	1809	67	hienotaeseppä		Oravainen
-	Rehnäck, Jakob	1809	52	hamariseppä		Oravainen
1	Reuther, Johan	1811	58	kirjanpitäjä	Ruukin vaaka	Oravainen
2	Åberg, Anders	1813	57	nippuseppä	Vasara	Oravainen
3	Holmström, Nils	1815	40	mestarseppä	Pajapihdit, punsseli, koukku, levy jossa teksti joka viittaa kuolintapaan	Oravainen
-	Brunn, Mickel	1822	72	nippuseppä	-	Oravainen
4	Ulfson, N. G. Ja I.	1831	19, 21	Hienotaeseppän oppipoikia	Kaksi vasaraa (kaksoisristi)	Oravainen
-	Brusk?, Henric	1831	64	Apumestari	-	Oravainen
-	Forsman, Carl	1832	80	nippuseppä	-	Oravainen
-	Holmström, Lars	1833	78	seppä	-	Oravainen
5	Hane, Olof	1836	63	mestarseppä	Punsseli (ei pajapihtejä)	Oravainen
6	Ulfson, G.	1837	63	hienotaeseppä	Vasara, laaja-aukkoiset pajapihdit	Oravainen
7	Hane, G. A.	1838	63	mestarseppä	Laivan ankkuri, veneen ankkuri	Oravainen
8	Hane, E.	1839	53	hamariseppä	Pajapihdit, rautatanko	Oravainen
9	Renbeck, Johan	1844	63	Apumestari	Pajapihdit, punsseli	Oravainen
10	Holmström, Johan	1844	72	Apumestari	Pajapihdit, punsseli	Oravainen
11	Holmström N. G.	1844	35	Apumestari	Laivan ankkuri, veneen ankkuri	Oravainen
12	Holmström, Jonas	1847	62	Mestarseppä	Pajapihdit, punsseli	Oravainen
13	Åberg, A.	1852	41	Seppä	Pajapihdit, vasara	Oravainen
14		1833-1843		Hamariseppä	Pajapihdit, punsseli	Orisberg
-		1833-1843				Orisberg
-		1833-1843				Orisberg
-		1833-1843				Orisberg
-		1833-1843				Orisberg
15				nippuseppä	Vasara	Tegengren, dokumentaatio

Taulukko 1. ristit (numerot 1-15) ja kadonneet ristit (ei numeroa).

Lähteet: Finnish National Archives. Oravais församlings Arkiv: Längder över döda och begravda 1781-1853; Finnish National Archives: Orisbergin tehtaan seurakunnan arkisto (Isokyrö), Syntyneiden ja kastettujen luettelot, Syntyneiden luettelo 1831-1871 (IC:1); Engström & Engström 2002; Tegengren 1949.

tä eli mestarinkirjaa symboloivat pihdit. Yksi risteistä kuuluu ruukin kirjanpitäjälle. Tässä ristissä on mittaamiseen liittyviä esineitä.

Vastaan tutkimuskysymyksiin esinetutkimuksen avulla keskittyen symboliikan ja valmistuskontekstin tutkimiseen. Olen tulkinut aineistosta erityisesti hierarkkisuutta ja uskomuksia ilmentäviä piirteitä. Artikkelissa keskityn yhteen poikkeuksellisesta kuolemasta viestivään ristiin. Tutkimuksessa painottuu myös sen pohtiminen, mikä on säilyneen aineiston ja alkuperäisen esinekokonaisuuden suhde. Tämän takia selvitän myös mahdollisesti tuhoutuneen aineiston määrää ja kontekstitietoja. Tutkimuksen teoreettisen osuuden tukena olen käyttänyt sekä arkeologista että kansanperinnetutkimusta koskien hautauskäytäntöjä ja -symboliikkaa. Ruotsalaisesta kuolemankulttuurista kertovasta kirjallisuudesta käytössä on ollut erityisesti Hagberg (2016 [1937]) ja hautauksiin liittyen mm. Kallio-Seppä et al. (2020), Viitaniemi (2018), Sayer (2011) ja Veit (2009). 1800-luvun maailmankuvaan liittyvistä asioista tutkimuksessa on hyödynnetty erityisesti Laura Starkia (2006), Eija Starkia (2011) ja Mikolaa (2006, 2009). Lisäksi apuna on ollut esinebiografinen tutkimus hautamuistomerkeistä, esimerkiksi Mytum (2003–2004).

Tutkittavat ristit ovat hautausmailla, jotka olivat ristiin tekemisen aikoihin olleet vasta vähän aikaa käytössä, sillä hautaustavat olivat muuttuneet.⁸ 1800-luvun alussa alettiin vaatia kirkkohautauksesta luopumista ja hautausmaiden perustamista. Aiemmin arvokas kirkkohautaus oli uuden ajattelun mukaan epähygieeninen ja vanhanaikainen hautaustapa. Hautausmaita puolestaan oli totuttu pitämään sosiaalisen hierarkian häntäpäähän kuuluvien hautapaikkana. Hautaustapojen muutos johti siihen, että sosiaalista asemaa alettiin osoittaa hautamuistomerkkien muotoilun avulla.⁹ Työkaluristit ovat 1800-luvulla erottuneet muista hautamuistomerkeistä muotoilunsa ja materiaalinnsa takia, sillä yleisin hautamuistomerkki maaseudun hautausmailla oli tuohon aikaan valkoinen puuristi tai haulalauta.¹⁰ Vuonna 1805 Suomessa kiellettiin terveysystä hautausmaiden perustaminen ihmisasukseen keskelle. Terveysnäkökulma ymmärrettiin, mutta silti uusi käytäntö haudata vainajat kauas kirkosta aiheutti runsaasti vierokuntaa.¹¹ Oravaisissa hautausmaan syrjäisen paikan vastustus jatkui koko 1800-luvun ajan.¹²

Risteihin liittyvät ruukit sijaitsivat noin 50 km päässä toisistaan.¹³ Orisbergin ruukki perustettiin 1676. Alussa sen työntekijät kuuluivat Isonkyrön seurakuntaan. 1831 perus-

⁸ Uusi näkemys oli myös ajatus siitä, että hautausmaa tuli perustaa kauas kirkosta. Alettiin ajatella, että kylän keskukset olivat eläviä varten ja kuolleiden paikka oli syrjässä omista haudoissaan. Hautausmaiden laajentuminen ja hautauskäytäntöjen muutokset ovatkin keskeisimpiä teollistumisen aiheuttaman urbanisaation merkkejä (ks. Rugg et al. 2014, 628–629).

⁹ Viitaniemi 2018, 31, 36, 39, 48–49.

¹⁰ Heikkilä et al. 2003, 21. Orisbergin hautausmaalla on ollut nähtävissä vielä 1960-luvulla haulalauta, joten niitäkin on käytetty. Niillä on luultavasti merkitty ruukinhierarkiassa matalammalla olleiden haudat (ks. Kuva 2).

¹¹ Knapas 2015, 7–8.

¹² Hautausmaan siirtämisestä on Oravaisissa käsitelty kirkkokokouksissa ainakin vuosina 1813, 1829, 1849, 1876 ja 1879. Siirtämistä vastustavat perustelivat nykyisen sijainnin paremmuutta hygieniasyillä. Uuden hautausmaan kannattajat (Kimo lukeutui niihin) puolestaan halusivat uuden hautausmaan kirkon viereen, mäen päälle (Åkerblom 1971, 260, nimim. Kr. 1883, Kyrkostämmoprotokoll 1807–1857). Vuonna 1883 uutisoitiin, että Oravaisten seurakunta on kirkkokokouksessa 1.7.1883 ”tervehdysohjesäännön 40§ vastaan päättänyt laittaa uuden hautausmaan eräasen kirkonkylän sisällä olemaan kiwikkoon n. k. Kallenmäelle” (Hautausmaa...1883). Lopulta Turun tuomiokapituli teki lopun siirtokeskustelusta ja määräsi laajentamaan olemassa olevaa hautausmaata, joka tehtiin 1900-luvun alussa (Åkerblom 1971, 247, 261).

¹³ Gardberg (2003, 112) mainitsee, että ristejä olisi tehty myös Oravaisten satamassa työskennelleille, mutta tästä en ole löytänyt viitteitä. Hän viittaa luultavasti risteihin, joissa on ankkurit.

tettiin ruukinkirkko ja hautausmaa. Kimon ruukki ja siihen kuuluva Oravaisten masuuni perustettiin 1703.¹⁴ Masuuni oli noin kahdeksan kilometrin päässä ruukista. Se oli muodollisesti itsenäinen teollisuuslaitos, eikä masuunin työntekijöille nähtävästi tehty työkaluristejä¹⁵. Kimon ruukkilaiset kuuluivat Oravaisten seurakuntaan, ja heidät haudattiin samaan paikkaan kuin muutkin pitäjän asukkaat.¹⁶ Kimo ja Orisberg olivat ruotsalaisomistuksessa 1700-luvun loppuvuosista lähtien. Niiden välillä tapahtui tavaraliikennettä¹⁷ sekä henkilövaihtoa. Omistajat R. Finlay ja J. Jennings omistivat useita ruukkeja myös Etelä-Suomessa¹⁸ ja Ruotsissa.¹⁹ Heiltä ruukit siirtyivät A. Hasselgrenin ja B. M. Björkmanin omistukseen. Kimo ja Orisberg pysyivät Björkmanin suvun hallinnassa 1800-luvun loppupuolelle asti.²⁰ Omistajien lisäksi työntekijöistä suuri osa oli ruotsalaista syntyperää²¹. Molemmat ruukit lopettivat toimintansa 1800-luvun loppupuolella. Nykyään molemmat kohteet ovat pääosin tuhoutuneet tuotantolaitosten osalta. Kimon ruukkialue on osittain museotoiminnassa ja Orisberg yksityisomistuksessa.

Aikaisempi tutkimus on keskittynyt pääasiassa Ruotsissa oleviin risteihin. Tämä ei ole ongelma, sillä myös tutkittavat ristit ovat ruotsalaisuuteen liittyvää materiaalista kulttuuria. Keskeisin lähde tutkimukselleni on Aarsrudin (1982) laaja selvitys Ruotsin risteistä ja niiden symboliikasta. Kimon ruukkiin liittyviä ristejä on aiemmin tutkinut Tegengren²² (1949). Risteistä on tehty myös kuvallinen dokumentaatio, johon on koottu lisäksi vainajista kertovia tietoja kirkonkirjoista.²³ Ristit mainitaan lyhyesti paikallisena kuriositeettina suomenruotsalaista kuolemankulttuuria²⁴ ja luterilaisia hautausmaita²⁵ käsittelevissä teoksissa. Orisbergin ruukkiin liittyvistä risteistä ei löydy aikaisempaa tutkimusta.²⁶

¹⁴ Salokorpi 2007, 74–77, 137.

¹⁵ Se oli esimerkiksi vuorikäräjillä listattu erilliseksi laitokseksi (KA, Vaasan läänin tuomiokirjat 1828–1828 (VuO:8))

¹⁶ Oravaisissa on ollut kolme kirkkoa. On arveltu, että ensimmäinen kirkko olisi rakennettu 1600-luvun alussa (Åkerblom 1971, 228).

¹⁷ Härö 1982; Lehtiö 2007, 39.

¹⁸ Mm. Fiskars, Antskog ja Koski.

¹⁹ Forsmark, Gimo, Skebo, Ströms, Gnarp, Ortala, Herrgångsgruva ja Norrtälje.

²⁰ Laine 1948, 161.

²¹ Vuonna 1811 kuollut kirjanpitäjä oli tullut Kimoon ruotsalaiselta Meldersteinin ruukilta (Engström & Engström 2002, 16). Myös useiden muiden hierarkiassa korkealla olevien työntekijöiden, kuten ruukinseppien sukujuuret olivat Ruotsissa, jonne palaamisella he myös uhkasivat, jos työolot eivät miellyttäneet (Tegengren 1949, 315–316).

²² Tegengen julkaisi tutkimuksensa Oravaisten risteistä muutama vuosi hautausmaan uudelleenjärjestelyn jälkeen. Hän ei ilmoita ristien tarkkaa lukumäärää, vaan mainitsee erikoisia ristejä olevan ”joukko”, joista tutkimus keskittyy noin kymmeneen (Tegengren 1949, 305, 321). Vain kahdeksan työkaluristiä on dokumentoitu piirtämällä.

²³ Engström & Engström 2002.

²⁴ Lönnqvist 2013, 143.

²⁵ Gardberg 2003.

²⁶ Ainoat löytämäni viittaukset Orisbergin risteihin ovat Engström & Engströmin (2002, 3) maininta siitä, että Orisbergin hautausmaalla on joskus nähty neljä huonokuntoista työkaluristiä sekä yksityiskohta eräessä ruukkialuetta esittävässä piirroksessa. Ks. kappale ”ristien esittely”.

Teoreettinen tausta: Hierarkia, identiteetti, fatalismi ja esineiden symboliikka

Teijon ruukinyhteisöön kuulunut henkilö kommentoi 1900-luvun alussa tehtaan modernistumista seuraavasti: ”Ajat muuttuvat nopeasti ja kehitys kulkee eteenpäin jättiläisaskelin. Se on tehnyt Teijostakin uudenaikaisen, ajan vaatimuksia vastaavan sähkötehdaslaitoksen, jommoisesta ei sen ajan työmiehet osanneet uneksiakaan. He ovat päivätyönsä täyttäneet, ilonsa pitäneet ja lepäävät jo kaikki synnyinmaansa mullassa yhdessä rakkaiden isäntiensä kanssa tehtaan omalla pienellä hautausmaalla.”²⁷

Tutkittava aineisto kertoo kuvatun kaltaisista menneen ajan työmiehistä ja heidän kuolemistaan. Teollisen ympäristön ja kuoleman liittäminen yhteen kuvastaa sitaatissa pohjimiltaan teollisuuden muutosta. Kertoja vieroksuu tutun tehtaan muuttumista ja kääntää sen edessä huomionsa hautausmaahan ja menneiden aikojen työntekijöihin. Rakkaiden isäntien ja sähkön asettaminen vastakkain kuvaa muutosta paternalismista kohti modernia massa-teollisuutta. Muutos on selkeä teema myös tämän tutkimuksen aineiston kannalta. Aineiston muodostumisen aikana (1800-luvun alkupuolella) varhaismoderni aika²⁸ oli osassa Suomea kääntymässä moderniin, ja yhteiskunnassa tapahtui useita muutoksia.²⁹ Tutkittavan aiheen kannalta keskeisiä ovat muutokset hautaustavoissa ja vähittäinen teollistuminen. Muita tutkimukselle olennaisia käsitteitä ovat identiteetti, hierarkkisuus sekä hautataide ja hautamuisto-merkkien symboliikka.

Tutkittaessa kuolemaan liittyvää materiaalista kulttuuria tullaan nopeasti uskomiseen ja yliluonnolliseen liittyvien merkitysten äärelle. Teollisen ympäristön kuolemankulttuuri ei tee poikkeusta. Teoreettisen taustan kannalta merkittävintä onkin ajatus siitä, että uskomuksiin liittyvät seikat tulisi huomioida teollisen historian tutkimuksessa.³⁰ Uskomuksia tai yliluonnollista ajattelua ei kuitenkaan ole aikaisemmin totuttu liittämään teollisuuden tutkimukseen, samoin kuin teollisuuteen itseensä ei ole totuttu liittämään ajatusta uskomusten läsnäolosta ja vaikutuksesta.³¹ Tämä liittyyneen siihen, että teollistumisesta on katsottu alkaneen aika, jolloin järki voittaa uskomukset. Ajatus on seurausta tieteissä 1960-luvulta asti vaikuttaneesta sekularisaatioparadigmasta.³² Taikuuden arkeologiaa tutkinut Gosden toteaa, että ajatusta

²⁷ Höjjer 1912, 512.

²⁸ Tässä tutkimuksessa on käytetty määritelmänä varhaismodernia aikaa kattaen n. 1450–1850-luvut. Modernisaation aika 1860 alkaen. Määrittely ei ole yksiselitteistä, sillä vaihtelua on niin alueellisesti kuin senkin suhteen, miten modernisaatio määritellään. On jopa sanottu, että modernisaatio olisi yksinkertaistusta ja tarkempi tutkimus edeltäneitä vuosisatoja koskien voisi saada kyseenalaistamaan koko modernisaatiokehityksen sellaisena kuin se nykyään käsitetään (ks. Toivo 2021).

²⁹ Tätä muutosta kutsutaan modernisaatioksi. Modernisaatiotutkimus on laaja tieteenala, jonka takia tämän arkeologian alan artikkelin puitteissa nostetaan esille vain aineiston tulkinnan kannalta merkittävät muutokset. Modernisaation ajallisesta määrittämisestä on huomioitava, että vaihtelua on ollut ajallisesti ja paikallisesti. Erityisesti teollisuusyhteisöt poikkesivat agraariväestöstä uutuuskien saavutettavuuden ja omaksumisen osalta. Ymmärrys modernisaatiosta materiaallisen kulttuurin muodostumisen taustalla vaikuttaneena yhteiskunnallisena ilmiönä on silti tärkeää kontekstualisoinnin kannalta.

³⁰ Tutkimukseni paikkaa tätä tiedon tarvetta. Aikaisempi artikkelini (Hemminki 2020) taustoittaa tutkimustilannetta ja -tarvetta. Marika Hyttinen (2019) on tietääkseni ensimmäinen, joka on nostanut esille taikauskon esiintymisen teollisessa ympäristössä. Hän on tulkinut tiettyjen teollisuuskohteista peräisin olevien kaivauslöytöjen edustavan maagista ajattelua.

³¹ Hemminki 2020, 219.

³² Sekularisaatio eli maallistuminen on nähty modernisaatioprosessin eräänä osana. Sillä on kuvattu uskonnon muuttumista henkilökohtaiseksi asiaksi. Muina syinä uskomisen loppumiselle on nähty urbanisaatio ja lisääntynyt koulutus (ks. Mikkola 2009, 38, 41). Mielestäni urbanisaatio ja koulutus voidaan lukea teollisuuden käsitteen alle, sillä ne ovat teollistumisen seurauksia.

yliluonnollisen katoamisesta on rakennettu 1800-luvulta asti, mutta todellisuudessa ihmisen ajattelussa on – ja on aina ollut – läsnä yhtä aikaa järki, uskonto ja magia. Maaginen ajattelu arjessamme tulee näkyväksi etenkin suhteessamme esineisiin.³³ Uskonnolliset kokemukset, uskominen ja uskonto eivät olleet erillisiä ilmiöitä arkisen elämän ulkopuolella, vaan ne olivat erottamaton osa elämää.³⁴ Herva et. al. toteavat, että esoteeristen käsitysten läsnäolo tulisi ottaa huomioon myös lähimenneisyyden kulttuurin tutkimuksessa.³⁵ Uudemmassa tutkimuksessa ajatuksia uskomisen katoamisesta ollaankin siis hylätty ja siirretty tutkimaan sitä, miten monilla tavoin erilaiset uskonnolliset näkemykset ovat ilmenneet ihmisten elämässä.³⁶ Oma tutkimukseni lukeutuu tämän näkökulman edustajiin, ja sen pyrkimyksenä on hankkia lisää tietoa siitä, millä tavoin ja millaisia uskomuksia ilmeni teollisuuden yhteydessä.³⁷

1800-luvun alun Suomessa teollisuus elätti alle 3 % väestöstä³⁸, loput kuuluivat vahvasti agrariiyhteiskuntaan.³⁹ Tehtaita johdettiin paternalistisesti. Paternalismi perustui työvoiman hallitsemiseen, joka ilmeni useilla tavoilla. Tehtaan tarjoamat edut ja niiden vastapalveluksena työläisiltä edellytetty tehtaan sääntöjen mukainen käytös (myös yksityiselämässä) oli tyyppillistä paternalismia.⁴⁰ Paternalismiin kuului olennaisesti hierarkkisuus. Tehdasyhteisön jäsenet jaettiin eriarvoisiin ryhmiin sääty-yhteiskunnan periaatteiden mukaisesti. Hierarkkisuus ja sen mukainen jakaminen ja rajaaminen ovat keskeisiä seikkoja aineistoni tulkinnaalle. Työläisten erottelua eri luokkiin on tehty teollisuudessa näkyväksi useilla materiaalisena kulttuuriin liittyvillä keinoilla, tunnetuimpana tilojen ja alueiden sijoittelu ja niiden käyttöön liittyvät rajoitukset.⁴¹ Tässä tutkimuksessa lähestyn hierarkkisuutta sen kautta, miten työkalujen kautta toteutettiin työläisten erottelua.

Esineiden symbolistiset merkitykset ovat keskeisessä asemassa aineiston tulkinnaassa. 1600-luvulla Ruotsin yläluokan keskuudessa oli muodissa emblematiikka. Se on taidemuoto, jossa arkiset esineet (esim. työkalut) toimivat symbolisina elementteinä. Emblematiikkaa esiintyi myös Ruotsin teollisissa kohteissa. Esimerkiksi Lassånan ruukinkartanon omistaja teetti ruokasaliin kattoon 1680-luvulla työkohtauksia ruukilta.⁴² Oravaisten työkaluristit ovat osa laajempaa hautamuistomerkkien kokonaisuutta, jolle leimallinen piirre on esinesymboliikka. Lähes kaikkien Kimon ruukinyhteisöön kuuluneiden henkilöiden risteissä koristelun pääosassa on jokin esine. Mainittujen työkaluristien ohella on ristejä, joissa on muun muassa miekkoja, lippuja, kruunuja ja kukkia. Tämä viittaa emblematiikkamuodin vaikutukseen. 1800-luvun alkuvuosikymmeninä vallitsi myös romantiikan aikakausi, jolloin yhteiskunnan

³³ Gosden 2020, 406–408.

³⁴ Toivo 2021.

³⁵ Herva et al. 2010, 611.

³⁶ Ks. esim. Herva et al. 2010; Hallamaa & Koistinen 2019; Gosden 2020.

³⁷ Jo nyt voidaan sanoa, että teollisuuden parissa esiintyi runsaasti erilaisia uskontoon ja uskomuksiin liittyviä ajattelumalleja. Tätä aihetta olen käsitellyt aikaisemmin esim. teollisuuslaitoksiin liitettyjen pahalais-tarinoiden kautta (Hemminki 2020).

³⁸ Talve 1980, 267.

³⁹ Suomen teollistumisen on katsottu alkavan 1900-luvun alussa. Ruukkiteollisuutta, kaivostoimintaa, tervateollisuutta, sahoja ja vastaavia teollisuuden muotoja on kuitenkin ollut Suomen alueella jo satoja vuosia aikaisemmin. Luonnollisesti useat teollisuudessa työskentelevistä tulivat alalle maaseutuelinkeinoja harjoittavista yhteisöistä (esim. Haapala 1986,97) joten heidän arvonsa ja maailmankuvansa olivat näissä yhteisöissä opittuja.

⁴⁰ Mrozowski 2005, 246.

⁴¹ Mrozowski 2005, 246–247.

⁴² Tegengren 1949, 318.

ylimpien säätyjen oli muodikasta osoittaa kiinnostusta ihmisen yksilöllisiin saavutuksiin, yli-luonnolliseen sekä antiikkiin ja oman maan historiaan. Uusantiikkimuoti näkyi myös useiden rautaruukkien arkkitehtuurissa. Esimerkiksi Orisbergin kellotapuli tehtiin muistuttamaan kreikkalaista temppeleä.⁴³ Antiikin Rooman hautamuistomerkeissä kuvattiin vainaja usein muun muassa ammatissaan, ja hautamuistomerkkiin saatettiin laittaa maininta, jos vainajan kohtalo oli ollut jollain tavalla poikkeuksellinen.⁴⁴ On mahdollista, että vaikutteet työkaluristeihin saatiin antiikista. Euroopan yläluokan keskuudessa tunnettiin jo 1700- ja 1800-luvulla työkaluin koristeltu kahden sepän hautareliefi, sillä sen kuva oli tuolloin useissa Rooman kulttuuria käsittelevissä teoksissa.⁴⁵ Emblematiikan lisäksi työkaluilla oli aivan omanlaisensa symbolinen merkitys työn puitteissa. Symboliikkaa tulkitessa on huomioitava, kuka esineet teki, ja kenen symboliikasta on siten kyse. Kahdessa ristissä näkyy poikkeuksellinen kuolema,⁴⁶ mikä viittaa siihen, että ristit tehtiin henkilökohtaisesti kullekin vainajalle kuoleman jälkeen. Myös Hagbergin mukaan Ruotsin ristit ovat ruukkien mestariseppien⁴⁷ työtovereilleen tekemiä⁴⁸. Ruotsista on ainakin yhden ruukin osalta suullista tietoa siitä, että vainajan työtoverit valmistivat ristin.⁴⁹ Silti Aarsrud on esittänyt, että Ruotsin ristit olisivat pääosin kyläseppien tekemiä, sillä teollisuuden sepillä ei ollut aikaa sellaisten tekemiseen.⁵⁰ Aikalaislähteiden mukaan Kimon sepät olivat kuitenkin työssään nopeampia kuin muissa tehtaisissa,⁵¹ ja ristit ovat yksinkertaisia verrattuna ruotsalaisiin vastineisiin, joten on todennäköistä, että ruukinsepät ehtivät tehdä niitä.

Hautamuistomerkkien rooli esineenä on luoda uskonnollista ja sosiaalista identiteettiä.⁵² Yksilön identiteetti, taito ja asema hierarkiassa nousevatkin esille keskeisinä piirteinä aineistosta. Tässä yhteydessä en viittaa identiteetti-termillä henkilön omaan kokemukseen itsestään, vaan rooliin ja määrittelyyn, joka yksilölle annettiin työn kautta. Työn hallitsevuutta henkilöiden määrittelyssä kuvastaa se, että työkalut on nostettu keskeiseen osaan hautamuistomerkin kaltaisessa esineessä. Työn kautta tuleva identiteetti on yhtä aikaa henkilön todellisesta persoonasta irrallinen, mutta samalla vahvasti henkilökohtaisiin kehollisiin ja tiedollisiin ominaisuuksiin liittyvä. Vastineet liittävät ristit myös ruotsalaiseen identiteettiin. Paternalistisessa ajattelussa tehtaiden menestys nähtiin seurauksena työntekijöiden, pääasiassa seppien, taidoista. Kimon ja Orisbergin sepät olivat 1800-luvun alkupuolella maanlaajuisesti kuuluisia ammattitaitoisuudestaan.⁵³ Kimossa kerrotaan vallinneen tarkka hierarkia ja am-

⁴³ Salokorpi 2007, 30, 77.

⁴⁴ Nickels 2006, 3, siteeraten Ariès (1983).

⁴⁵ Daoust 2019, 229–231.

⁴⁶ Taulukko 1, ristit 3 ja 4.

⁴⁷ Tegengren (1949, 310) mainitsee, että eräässä ruotsalaisessa työkaludetaljin sisältävässä ristissä on Stjärnforsin ruukin leima. Myös Boxholmin ruukilla Östergötlandissa valmistettuja on tunnistettu (Östvall 1991, 7).

⁴⁸ Hagberg 2016 [1937], 488.

⁴⁹ Aarsrud 1982, 31.

⁵⁰ Perustelunaan, että koristeellisimpien ristien tekeminen on vaatinut ainakin kaksi viikkoa. Ks. Aarsrud 1982, 32.

⁵¹ Aikalaislähteessä mainitaan, että nopean työtahtinsa vuoksi he aloittivat työt vasta maanantaiaamuna kello kuusi, eivätkä joutuneet lähtemään töihin jo sunnuntai-iltana, kuten muilla Suomen ruukeilla (Ks. Laine 1948, 170).

⁵² Mytum 2003–2004, 124.

⁵³ Vuodelta 1824 löytyy kaksi eri mainintaa asiasta: A. E. Nordenskiöldin mukaan kyseiset ruukit (Kimo, Orisberg) ovat Suomen parhaat. Taalintehtaan johtajan vuorineuvos W. Af Petersin mukaan Kimon sepät tekevät kaunista takomisjälkeä, osaavat käyttää rautaa säästeliäästi ja käyttävät aikaa tehokkaasti, minkä vuoksi he

mattiylpeys. Tehtaan sepät jäivät paikallisten mieliin fyysisesti voimakkaina ja mahtailevasti käyttäytyneinä henkilöinä.⁵⁴ Muistossa näkyy aikakauden visuaalisuuden kulttuuri, jolla tarkoitetaan sitä, että ulkonäkö ja käytös olivat olennaisia tiedonlähteitä, joiden perusteella henkilöstä tehtiin arvioita.⁵⁵

Uskonto liittyi varhaiseen ruukkiteollisuuteen kiinteästi. Paternalismiin kuului usein tehtaan oma seurakunta, pastori, kirkko ja hautausmaa. Kristillisyyden korostaminen oli pohjimmiltaan keino hallita ja varmistaa työväen nuhteettomuus. Osa Kimon ruukinyhteisöstä koki uskonnollisen herätyksen 1830-luvulla. He alkoivat pitää ruukin konttorilla uskonnollisia kokoontumisia, seuroja, vaikka ne olivat lailla kiellettyjä. Kokoustajat olivat pietistejä,⁵⁶ jotka pitävät henkilökohtaista uskonelämää tärkeämpänä kuin muodollista uskonnon harjoittamista eli kirkossa käymistä. Herännäisyyttä ilmeni 1830–1840-luvuilla runsaasti Suomen länsiosissa, joten ruukkilaiset eivät tässä poikkea ympäröivän maaseudun väestä. Salaiset seuraut kertovat kuitenkin ruukin yhteisön parissa ilmenneestä kirkon vallan vastustamisesta.

Ruotsin teollisuuslaitoksiin liittyvästä ristiaineistosta puuttuvat ilmaiset kuolemanpelosta, surusta ja kaipauksesta, vaikka ne muutoin olivat tyyppillisiä ajan hautamuistomerkeille.⁵⁷ 1800-luvulla kuolemaan suhtautumisessa korostettiin henkilökohtaista suremista,⁵⁸ minkä myötä hautataiteessa olivat tyyppillisiä kaipaukseen viittaava symboliikka ja perhekuvat. Kaipauksen ajatusta edusti myös ajan näkemys hautausmaista paikkoina, joissa kansakunnan merkkihenkilöt olivat esillä ikään kuin museoituna muistomerkkinsä kautta.⁵⁹ Ruotsalaisten vastineiden symboliikassa nousee sen sijaan korostuneesti esiin fatalismi⁶⁰ eli kohtalonusko, mikä tekee niistä poikkeavia ajan muuhun hautataiteeseen nähden. Harva kuvailee fatalismia vastakohtana animistiselle ajattelulle. Animistisen näkemyksen mukaan on olemassa henkiä, joihin voi ottaa yhteyttä ja näin voidaan vaikuttaa tuleviin tapahtumiin. Fatalismista puuttuvat vaikutusmahdollisuudet. Se tekee siitä Harvan mukaan lohdutonta ja konemaisesti toimivaa. Tämä puolestaan saa aikaan ”huoletonta leväperäisyyttä” tai ”uhkamieltä ja kuoleman halveksuntaa”. Toisaalta fatalismi lisäsi taikauskoa ja mielenkiintoa ennustuksiin, kun määrätty kohtalo haluttiin saada tietoon etukäteen. Kohtalonuskon sekoittuessa kristillisyyteen ajatellaan, että kohtalo on Jumalan määräämä.⁶¹

Vanhimmat ruotsalaiset hautamuistomerkit ovat usein olleet muun kuin ristin muotoisia.⁶² Ruotsin teollisuuslaitoksiin liittyvissä risteissä on nähty viittauksia myös vanhoihin taikamerkkeihin ja suojelemagiaan, sillä useilla niissä käytetyistä symboleista oli alkujaan

pystyvät pitämään pitemmän viikonloppuvapaan kuin muilla tehtailla. Hän mainitsee myös, että Taalintehtaan paras seppä on Pohjanmaalta (Laine 1948, 170, 177). Myös Tegengren kirjoittaa pohjalaisilla sepillä olleen 1800-luvulla parempi maine kuin eteläsuomalaisilla, esimerkiksi erästä ristin saanutta seppää (Taulukko 1, risti 11) oli yritetty saada Fiskarsiin töihin (Tegengren 1949, 315).

⁵⁴ Åkerblom 1971, 173, 184.

⁵⁵ Stark 2011, 150.

⁵⁶ Seuroja oli lauantai-iltaisin ja sunnuntai-iltapäivisin, erityisen suosittuja ne olivat 1840-luvulla (ks. Åkerblom 1971, 277, 279, 281). Tuolloin oli voimassa Konventikkeliplakaatti, laki, joka kielsi rangaistuksen uhalla pitämästä seuroja, tarkoituksena estää herätysliikkeiden leviäminen.

⁵⁷ Aarsrud 1982, 137.

⁵⁸ Rugg et al. 2014, 628.

⁵⁹ Nickels 2006, 6, siteeraten Ariès (1983).

⁶⁰ Aarsrud 1982, 137.

⁶¹ Harva 2019 [1920], 114–116, 166, 134.

⁶² Hagberg 2016 [1937], 490.

magiaan liittyviä merkityksiä, vaikka symbolit olikin myöhemmin kristillistetty.⁶³ Varhaismodernina aikana oli vallalla runsaasti kansanuskoon perustuvia ajattelutapoja ja suhtautuminen materiaaliseen kulttuuriin oli siksi kaksitahoista.⁶⁴ Näin ollen myös kristilliseksi mielletyissä esineissä (kuten kristityn hautamuistomerkki) saattoi olla kansanuskoon liittyviä piirteitä. Tegengrenin tulkinnan mukaan kristillisuus jää taka-alalle Kimon aineistossa taidon noustessa esille keskeisimmin,⁶⁵ mutta kuten osoitan tässä tutkimuksessa, myös Kimon aineistosta löytyy suora viittaus kohtaloukseen.

Aineisto: Ennestään tutut, löydetyt ja kadonneet

Yksi tutkimukseni tavoitteista on selvittää, miten laajasta esinejoukosta työkaluristien kohdalla on ollut alun perin kyse, ja rajoittuuko ristityyppi vain Kimon ruukkiin. Ennestään tunnettu aineisto sisältää kolmetoista ristiä, jotka sijaitsevat Oravaisten hautausmaalla. Löysin kaksi ristiä, jotka ovat tutkimukselle uusia: toinen löytyi vuonna 1949 tehdystä piirrosdokumentaatiosta ja toinen inventoinnin yhteydessä Orisbergin ruukin hautausmaalta kesällä 2020. Näin tutkimuksen aineistoksi muodostui viisitoista ristiä.

Orisbergin ruukin hautausmaa sijaitsee Kotilammen rannassa (Kuva 2). Tienpuoleiseen osaan on tehty uusia hautauksia, mutta lampea lähimmät osat ovat säilyneet koskemattomina. Vanhat hautakummut ovat lammen rannan tuntumassa. Ne erottuvat maastosta kasvilisuuden peittäminä kohoumina. Vanhat ristit ovat melko huonokuntoisia ja hautausmaan alue on ollut välillä hyvin metsittynyt (Kuva 3). Orisbergin työntekijät haudattiin ennen omaa hautausmaata joko Isonkyrön vanhan kirkon lattian alle tai Vanhan kirkon hautausmaalle. Kirkkohautaus loppui Isossakyrössä vuonna 1770, jolloin otettiin käyttöön kirkon ulkopuolella olevat hautakammiot. Hautakammiokäytäntö lopetettiin 1829, jonka jälkeen ruukin oma seurakunta perustettiin ja sen hautausmaa tehtiin nykyiselle paikalle. Vaikuttaa siltä, että ruukin oma hautausmaa oli reaktio tuohon muutokseen.

Oravaisten hautausmaa sijaitsee Öjintien varressa rannikon tuntumassa noin kahden kilometrin päässä kirkosta ja noin seitsemän kilometrin päässä teollisuusalueesta (Kuva 4). Paikalla sijaitsi aikaisemmin ns. ”vanha kirkko”, joten alueelle haudattiin ruukkilaisia jo tehtaan ensimmäisen vajaan sadan toimintavuoden ajan (1704–1790). Vanhimmat hautaukset tehtiin kirkkohautauksina tai kirkkomaalle, asemasta riippuen. Niistä ei ole jäänyt merkkejä eikä tiedetä, mitä niille tapahtui, kun kirkko purettiin. Vuodelta 1736 on säilynyt maininta, jonka mukaan arkkua oli (vanhan) kirkon lattian alla pinoissa niin paljon, että erään ruukintyöläisen arkkua sinne laitettaessa pinon päällimmäisestä kirstusta piti poistaa kansi, jotta uusi mahtui päälle.⁶⁶ Hautausmaan paikkaan liittyy myös ei-kristillisiä merkityksiä, sillä siellä on vanha uhrilähde, josta otettiin vettä sairauksien parantamista varten vielä silloinkin, kun paikalle oli tehty hautausmaa.⁶⁷ Hautausmaata on muokattu useasti. Vuonna 1840 määrättiin, että uudet haudat tulee asemoida uusien linjausten mukaisesti. Vuonna 1849 raken-

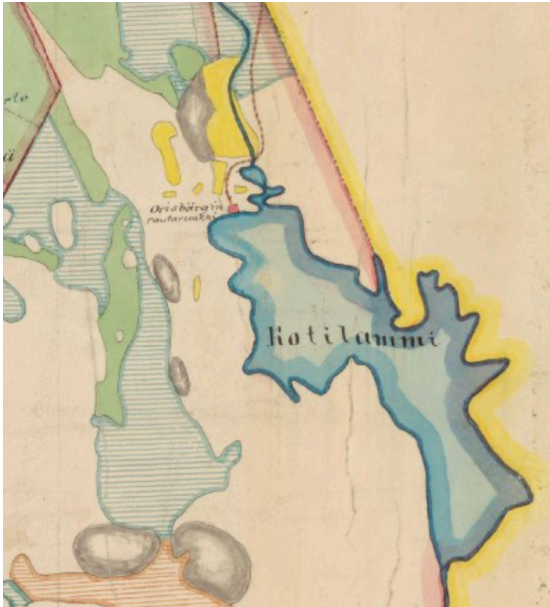
⁶³ Aarsrud 1982, 140.

⁶⁴ Esim. Ylimaunu et al. 2011, 58.

⁶⁵ Tegengren 1949, 310.

⁶⁶ Ks. Åkerblom 1971, 245. Tilan loppuminen olikin eräs perusteluista, kun kirkkohautauksen lopettamista alettiin vaatia 1700-luvun puolivälin tienoilla (ks. Viitaniemi 2018, 46).

⁶⁷ Landtman 1919, 761.

Kuva 2. Orisbergin ruukin kirkko ja hautausmaa tehtiin Kotilammen rantaan. Kuvälähde: Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto, Pitäjänkartasto, Isokyrö (1244 09+08+12 la.* -/- -), Kansallisarkisto (KA).

Kuva 3. Orisbergin 1831 valmistunut kirkko ja hautausmaan alue kuvattuna 1960-luvulla. Kuvannut Matti Poutvaara 1960–1969. Kuva: Museoviraston kuvapalvelut. CC By 4.0.

Kuva 4. Oravaisten kirkko ja hautausmaa sijaitsivat meren rannan läheisyydessä. Kuvälähde: Pitäjänkartasto Oravaisten, (1334 11 la.* -/- -), Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto, Kansallisarkisto (KA).

nettiin kivimuuri hautausmaan ympärille. Hautausmaata laajennettiin 1900-luvun alussa.⁶⁸ Vuonna 1946 hautausmaan rivit suoristettiin ja kaikki erikoiset ristit (myös työkaluristit) koottiin yhteen ja pystytettiin nykyiselle paikalleen.⁶⁹ Vanhan kirkon rakenteisiin liittyviä ki-
viä pilkistää maasta työkaluristien kohdalla.

Orisbergin risti

Engström & Engström mainitsevat kuulleensa, että Orisbergin ruukin hautausmaalla on joskus nähty neljä huonokuntoista työkaluristää. Thor Billingin ruukin aluetta esittävästä piirroksesta erottuu muutamia kolmioristejä⁷⁰ (Kuva 5a). Kesällä 2020 löysin alueelta työkaluristin (Kuva 5b) puolukkaa ja muuta kangasmaaston kasvillisuutta kasvavan hautakummun länsipäästä. Risti oli kutakuinkin samassa kohdassa kuin edellä mainitun piirroksen ristit, lähellä kirkkoa ja lammen rantaa. Risti on oletettavasti alkuperäisellä paikallaan. Ristissä on kuvattuna pajapihdit ja punsseli tai meisti eli työkalu, jolla pakotetaan kuvioita esim. metalliin. Esineet viittaavat hamariseppään. Tämä risti poikkeaa Oravaisten hautausmaan risteistä, sillä niissä vainajan tiedot on kaiverrettu ristiin, tässä niitä varten on kiinnitetty peltilaatta ristin keskikohtaan. Tiedot eivät ole enää luettavissa. Kirkonkirjojen avulla oli kuitenkin mahdollista selvittää, että hautaus on tehty vuosien 1833–1843 välisenä aikana. Haudatun henkilöisyyttä koskien oli mahdollista rajata vaihtoehdot viiteen henkilöön, joista joku le-
pää tämän ristin alla.⁷¹ Kirkonkirjoista ilmeni, että ajanjaksona, jolloin Kimon sepille tehtiin työkaluristejä, Orisbergissa kuoli kuusi seppää. Maininta neljästä huonokuntoisesta risteistä viittaa todennäköisesti siihen, että neljä kuudesta hautamuistomerkestä olisi ollut nähtävissä vielä jokin aikaa sitten. Hautausmaalla on vastineita myös Kimon ruukinyhteisön naisten ja lasten risteille, joten näillä ruukeilla noudatettiin yhdenmukaista tyyliä hautaristien suhteen. Työkaluristejä on todennäköisesti ollut arviolta kuusi kappaletta.

Oravaisten (Kimon) ristit

Oravaisten hautausmaalla on kolmetoista työkaluristää. Ne voidaan yhdistää neljääntoista henkilöön (Taulukko 1, ristit 1–13). He olivat seppiä, oppipoikia ja kirjanpitäjiä. Vertasin ristien määrää siihen, kuinka monta Kimon ruukilla työskennellyttä miestä kuoli vuosien 1800–1866 aikana.⁷² Selvitys vahvisti sen, että ruukin hierarkiassa matalalla oleva työväki ei

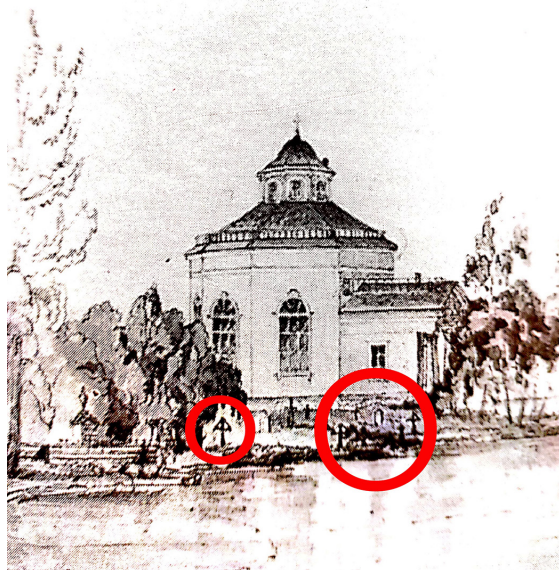
⁶⁸ Åkerblom 1971, 247, 255, 261.

⁶⁹ Klemets, I. 2020 henkilökohtainen tiedonanto.

⁷⁰ Ks. Salokorpi 2007, kuva s. 75.

⁷¹ Hautausmaa perustettiin vuonna 1831 ja työkaluristien teko loppui 1850-luvun aikana. Noiden vuosien aikana Orisbergissa kuoli viisi hamariseppää (13.7.1833 Olof Fröjd, 12.12.1833 Mathias Häggström, 17.7.1837 Abraham Fröjd, 16.1.1842 Elias Häggström, 8.?.1843 Daniel Asplund. Orisbergin tehtaan seurakunnan arkisto (Isokyrö), Syntyneiden ja kastettujen luettelot, Syntyneiden luettelo 1831–1871 (IC:1). Rippikirjan mukaan (SSHY rippikirjat Orisberg 1831) valtaosa heistä oli lähtöisin Kimosta tai Oravaisista, kuten muukin tämän ruukin väki. Risti ja sen merkitsemä hauta kuuluu jollekin näistä viidestä. Tarkasteltuna ajanjaksona kuoli lisäksi yksi seppä, jonka tarkempi toimenkuva jää epäselväksi ammattinimikkeen ollessa ”vanha seppä”.

⁷² (FNA Oravais församlings Arkiv: Längder över döda och begravda 1781–1853; Längder över döda och begravda 1854–1911). Tarkoitus oli selvittää, kenelle ristejä tehtiin ja rajoittuiko niiden valmistus tiettyyn ajanjaksoon. Aikarajaus kattaa ajan hautausmaan perustamisesta viimeisen tunnetun ristin ajoitukseen sekä

Kuva 5a. Piirros, jossa näkyy Orisbergin hautausmaalle kuvattuna kolmionmuotoisia ristejä.
Kuva 5b. Paikalta kesällä 2020 löytynyt risti. Kuvälähteet: Piirros: kirjoittajan muokkaama yksityiskohta kuvasta kirjassa Salokorpi, A. 2007. Suomen rautaruukit s. 75. Valokuva: Noora Hemminki.

saanut rautaristiä. Matala yhteiskunnallinen asema näkyy arkeologiassa usein konkreettisimmin hautapaikan sijaintiin liittyvistä seikoista ja hautamuistomerkkien puuttumisesta.⁷³ Selvityksessä löytyi kymmenen Kimon ruukinyhteisöön kuulunutta henkilöä, joilla oli vastaava ammatti kuin niillä, joita säilyneet ristit edustavat. Sijoittamalla nämä henkilöt Taulukkoon 1 (ks. henkilöt ilman numerointia) hahmottuu, minkä verran ristejä on kadonnut.

Esille nousee kaksi ajanjaksoa, jolta on vainajia mutta ei ristejä. Ennen vanhimman säilyneen ristin tekemistä (1811) kuoli kuusi henkilöä, joille ei ole ristejä. Tegengren on esittänyt, että vuotta 1811 vanhempia ristejä ei tunneta siksi, että varhaisimmat haudat olisivat sijoittuneet erilliselle pienelle, sittemmin tuhoutuneelle alueelle hautausmaalla.⁷⁴ Vuosina 1822–1833 kuoli kuusi henkilöä, mutta ajanjaksolta on olemassa vain yksi risti (Taulukko 1, risti 4; Kuva 1, risti 4). Se on kahden oppipojan yhteinen muistomerkki. Oppipojat olivat ruukin hierarkiassa alempana kuin ne neljä, joiden ristit puuttuvat. Siksi on epätodennäköistä, että muille ei olisi tehty ristiä. Todennäköisempi selitys on, että muut hautaukset ovat tuhoutuneet myöhemmässä maankäytössä. Se viittaa tämän ajanjakson hautojen sijoittuneen tietylle alueelle hautausmaalla. Ainoan säilyneen ristin erikoinen muotoilu voi olla syy siihen, miksi se on säästynyt.

varmuuden vuoksi vielä kymmenen seuraavaakin vuotta.

⁷³ Lynch 2014, 199.

⁷⁴ Tegengren 1949, 317.

Tegengrenin tutkimuksessa on piirros yhdestä rististä, joka on kadonnut uudemmassa dokumentaatiosta ja hautausmaalta (Taulukko 1; Kuva 1, risti 15). Kuva todistaa, että ristejä on ollut Oravaistenkin hautausmaalla enemmän kuin ne, jotka ovat nykyään jäljellä. Piirroksessa risti kuvataan tankona, jonka päässä on vasara. Tegengren tulkitsee, että kyseessä on poikkeuksellinen miniatyyrytyökalua esittävä muistomerkki, josta kristillinen muotokieli puuttuu.⁷⁵ Arvelen kuitenkin muun aineiston perusteella, että ristin poikkitanko on rikkoutunut ja se on ollut alun perin samanlainen kuin muut nippuseppien ristit (esim. Kuva 1, risti 2). Oravaisten hautausmaan perustamisen jälkeen kuoli neljä nippuseppää, joiden ristit puuttuvat aineistosta. Tämä risti kuulune jollekin heistä⁷⁶.

Ruotsissa kaikki sepät eivät saaneet taottua ristiä⁷⁷, mutta koska Oravaisissa ristejä puuttuu pikemminkin tietyltä aikaväliltä kuin yksittäisiltä henkilöiltä, oletan, että sellaiset tehtiin kaikille kriteerit täyttävälle. Kaikkien vuoden 1840 hautausmaauudistuksen jälkeen haudattujen ristit ovat säilyneet, mikä tukee teoriaa siitä, että aineistoa on kadonnut muutostöissä. Ruotsissa taottujen ristien huippukausi oli 1800-luvun ensimmäinen puolikas.⁷⁸ Kolmiapilanmalliset ristit syrjäyttivät ne 1850-luvun lopusta lähtien.⁷⁹ Oravaisten ja Orisbergin ristit ajoittuvat samoin ja korvautuivat vastaavankaltaisilla risteillä kuin Ruotsissa. Ajoitus perustuu vastineiden lisäksi hautausmaiden perustamisvuosiin, säilyneeseen aineistoon merkittyihin vuosilukuihin ja hautataidetta muuttaneeseen teollisesti valmistettujen ristien ilmes- tymiseen.

Aineiston analyysi ja tulkinta: työkalut ja erikoinen kuolema

Analyysissä risteistä nostetaan esille yksityiskohtia, jotka kertovat työkalun ja vainajan suhteesta ja erikoisesta kuolemasta. Näiden symbolien tulkinnan kautta avautuu symbolien merkitys teollisuustyön kontekstissa.

Työkaluysityiskohdat aineistossa ja vastineissa

Risteissä esitetään vainajan työssään käyttämiä henkilökohtaisia työkaluja pienoiskoossa. Poikkeuksena tästä ovat ankkuriseppien ristit, jotka esittävät vainajan valmistamia teollisuuden tuotteita. Kirjanpitäjän ristissä (Kuva 1, risti 1) on punnitsemiseen liittyvä esineitä. Kirjanpitäjä edusti patriarkalisessa tehtaanjohtotavassa valtaa⁸⁰ ja oli ruukinhierarkiassa korkealla sijalla. Hän valvoi tehtaan edun toteutumista seurattessaan tehtaan tekemää tulosta⁸¹ muun muassa punnitsemalla, miten taloudellisesti rautaa käytettiin. Seppien risteissä pihdit ja punsselit symboloivat korkeaa koulutusta (mestarinkirja) ja johtajan asemaa ahjokunnassa, eli valtaa käytännön tehdastyön tasolla. Mestarin alaisuudessa työskenteli pätevoitymisen eri

⁷⁵ Ks. Tegengren 1949, 324: Bild 18, 326.

⁷⁶ Taulukko 1. vuodet 1809, 1809, 1822 ja 1832.

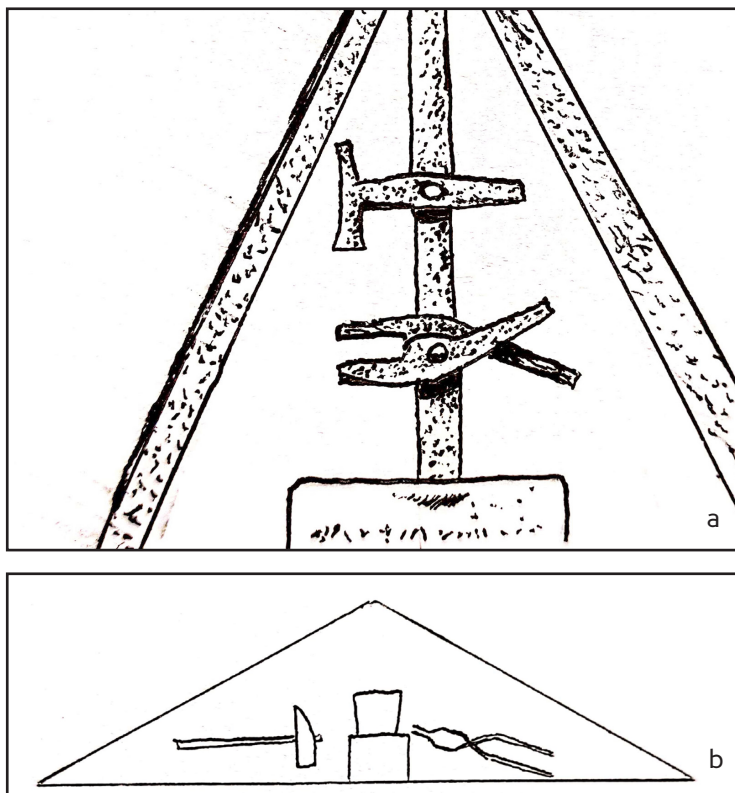
⁷⁷ Aarsrud 1982, 27.

⁷⁸ Odenbring-Widmark 2011, 5.

⁷⁹ Herjulfsson 2014.

⁸⁰ Hän sai käyttää kotikurioikeutta eli ruukin sisäistä rangaistusjärjestelmää.

⁸¹ Vilkuna 1994, 39, 188.

Kuva 6a ja Kuva 6b. Vastineita työkalusymboleille: Yksityiskohta antiikin Roomasta säilyneestä seppien hautareliefistä ja taotusta rististä Ruotsista Trarydin hautausmaalta. Huomioi kolmion ja työkalujen yhdistelmä. Kuvat: Alkuperäisten mukaan piirtänyt Noora Hemminki.

vaiheissa olevia henkilöitä kuten apumestari⁸² kisällejä ja oppipoikia. Vasara ja tanko kertovat, työskentelikä henkilö hamarissa vai nippupajassa.

Ruotsin vastineista muutamissa on kuvattuna työkaluja detaljinomaisesti (Kuva 6a). Neljässä⁸³ Strömnäsin ruukkiin yhdistetyssä kolmioristissä on mm. vasara, pihdit ja vasaraa pitelevä käsi. Neljään Ryforsin ruukinseppiin liittyvään ristiin on kuvattu työkaluja.⁸⁴ Lisäksi niitä on kuvattu joidenkin ristien yläosaan kiinnitetystä lipusta.⁸⁵ Varhaisin vastine työkalusymboliikalle löytyy noin kaksi tuhatta vuotta vanhasta roomalaisesta Philonicuksen ja Demetriuksen reliefistä⁸⁶, jossa kolmionmuotoisen alueen sisään on sommiteltu pihdit, vasara ja alasin (Kuva 6b). Työkalujen muotoilulla viitataan vainajan erikoistumisalaan.⁸⁷

⁸² Mestarsven.

⁸³ Trarydin hautausmaa, Smoolanti, ristit vuosilta 1823, 1829, 1849 ja 1851 (ks. Wennerlund 2007, 17–18).

⁸⁴ Nykyrka, ristit vuosilta 1775, 1797, 1842 ja 1854 (ks. Riksantikvarieämbetet: Mulljsö).

⁸⁵ Aarsrud 1982, 22–23.

⁸⁶ British Museum, BM 1954.1214.1.

⁸⁷ Daoust 2019, 229–230.

Erikoisesta kuolemasta kertovat yksityiskohdat

Kahden ristin muotoilussa on huomioitu kuoleman poikkeuksellisuus. Vuonna 1815 mestarisepä menehtyi Engström & Engströmin ja kirkonkirjojen mukaan hamarissa työtapaturmassa⁸⁸ (Taulukko 1, risti 3; Kuva 1, risti 3). Tämän henkilön ristissä on muista poiketen työkalujen lisäksi vaakakoukku ja tekstilaatta (Kuva 7), jossa lukee ”Ödet är *oundvikligt*” (suom. ”kohtalo on väistämätön”). Teksti on mahdollisesti ollut alun perin kullattu ja se on luettavissa, kun ristiä katsoo ylhäältä päin. Toisessa muista poikkeavassa ristissä on kaksi vasaaroista muodostuvaa ristiä, jotka haarautuvat yhdestä keskitangosta (taulukko 1, risti 4; Kuva 1, risti 4). Se kuuluu vuonna 1831 kuolleille nuorille veljeksille, jotka toimivat nippusepän oppipoikina. He kuolivat peräkkäisinä päivinä punatautiin ja heidät haudattiin yhteisen ristin alle.⁸⁹ Keskityn vain ensiksi mainitun ristin symboliikan tutkimiseen.

Kuva 7. Yksityiskohta tekstilaatasta. Kuva: Noora Hemminki.

Työkalu kertoo taidosta, hierarkiasta ja identiteetistä

Ensimmäiset tiedot sepän työkalujen käytöstä haudoissa sosiaalisen identiteetin symboleina liittyvät roomalaisiin vapautettuihin orjiin, jotka olivat alkaneet harjoittaa kyseistä ammattia.⁹⁰ Työkalut tai muut viittaukset työhön eivät kuitenkaan olleet yleisiä 1800-luvun hautataiteessa. Uskonnollisia ja etnisiä identiteettejä on kuvattu hautakivissä⁹¹ mutta ei työhön, etenkin teollisuustyöhön, liittyviä. 1800-luvun Suomessa tärkeinä pidettyjä ammatteja saatettiin mainita hautamuistomerkeissä sanallisesti tai korostaa muistomerkin koolla.⁹² Alempien sosiaaliluokkien haudoissa ammatti alettiin mainita vasta 1800-luvun lopulla,⁹³ mikä kertoo osaltaan siitä, että työkaluristit ja teollisuudessa työskentely edustivat korkeaa sosiaalista asemaa. 1700–1800-lukujen aikana Suomessa kansanuskomusten sekoittuminen kristillisyyteen näkyi muun muassa siinä, että haudoissa saatettiin joskus viitata vainajan asemaan tai sukupuolirooleihin laittamalla arkkuun hauta-antimia, myös työkaluja.⁹⁴ Ruotsalaisen kuolemaan liittyvän kansanperinteen mukaan arkkuun ei saa joutua työkaluja, sillä

⁸⁸ Engström & Engström 2002, 19.

⁸⁹ Engström & Engström 2002, 24.

⁹⁰ Daoust 2019, 228.

⁹¹ Sayer 2011, 129.

⁹² Mm. pappi (ks. Heikkilä et al. 2003, 9).

⁹³ Kallio-Seppä et al. 2020, 38.

⁹⁴ Ritari-Kallio 2020, 70, 78, 83.

muuten vainaja ei saa rauhaa. Toisaalta sepille ja muille käsityöläisille niitä laitettiin tarkoituksella. Syyinä oli pelko siitä, että he voisivat muuten tulla hakemaan työkalunsa takaisin.⁹⁵

Työkaluihin liittyi varhaisessa teollisuudessa runsaasti symbolisia merkityksiä. Orisbergin ruukilla 1754 eräs seppämestari oli haastanut kisällinsä vuorikäräjille, koska tämä oli riidan yhteydessä uhannut mennä takomaan hamariin, mestarin paikalle ja mestarin työkaluilla.⁹⁶ Tehtaiden työntekijöistä alettiin 1800-luvun loppupuolella ottaa ryhmäkuvia, joissa heillä oli työkalut mukana. Näissä kuvissa oppipojilla ei koskaan nähdä pihtejä käsissään, niitä pitelevät vain oppineet sepät.⁹⁷ Vielä 1900-luvun alussa oli yleistä, että tavalliset työläiset eivät saaneet koskettaa ammattitaitoisten työntekijöiden työkaluja, sillä niitä pidettiin ”oikeiden” eli ammattitaitoisten työntekijöiden tunnusmerkkinä.⁹⁸ Teollisuuden parissa vaikuttaa olleen vahvasti esillä ajatus työkalun henkilökohtaisuudesta ja statusarvosta. Patriarkaalisesta tehtaantuloon kuuluva hierarkkisuus ja erottelu ilmenivät konkreettisesti esimerkiksi työkaluihin koskettamiseen liittyvinä sääntöinä ja rajoituksina ja työkaluihin koskettamisen kautta toteutettuun erotteluun suhtauduttiin vakavasti.

Työkaluihin liittyvä arvolataus ja henkilökohtaisuus liittyi taitoon, jonka symboleina ne nähtiin. Aarsrud esittää ruotsalaisia ristejä koskien, että niissä olevat sepän työkalut eivät kerro ammatista, vaan taidosta.⁹⁹ Mestarisepäksi kouluttautuessa tuli valmistaa työnäytteenä jokin työhön liittyvä väline ja kyky huoltaa ja valmistaa työvälineitä oli olennainen osa ammattipätevyyttä.¹⁰⁰ Vielä 1950-luvulla ura teollisen metallinvalmistuksen parissa saattoi alkaa omien työkalujen valmistuksella, ja niitä kutsuttiin perinteisillä ruotsinkielisillä nimillä,¹⁰¹ mikä viittaa niiden kulttuurisen taustan merkitykseen myöhemmässä teollisuudessa. Tapa valmistaa omat työkalunsa itse lisäsi niiden henkilökohtaisuutta ja viittasi tekijän taitoihin. Aiemmin mainittu kisällin uhkaus mennä työskentelemään mestarin työpaikalle hänen työkaluillaan oli niin suuri loukkaus, että se johti oikeuteen. Tämä kertoo siitä, miten henkilökohtaisena työhön liittyvä materiaallinen kulttuuri koettiin. Erään kertomuksen mukaan Kimossa seppä, joka ”tunsi voimiansa alkavan ehtyä” teki viimeisenä työnään työkalut omaa ristiään varten.¹⁰² Kertomuksen todenperäisyyttä ei tiedetä, mutta se viittaa siihen, että myös hautamuistomerkinä toimiessaan työkalut viestivät yksilöllisestä taidosta.

Taidon oppiminen vaatii ihmiseltä suoran kontaktin materiaaliin, esimerkiksi työkaluun. Taito on tiedon muoto ja taidon harjoittaminen on tapa kokea maailma.¹⁰³ Taito liittyy vahvasti kehollisuuteen, sillä se tulee näkyväksi kehon ja välineen yhteistoiminnassa. Sepän työvälineiden hallintaa osoitettiin tekemällä työkaluilla temppuja. Niiden tarkoitus oli näyttää työkalujen käsittelyn vaativan erityistaitoa (Kuva 8). Teollisuuden sepät tekivät temppuja myös muiden työssä käsiteltävien asioiden, kuten kuumen raudan tai tulen kanssa.¹⁰⁴

⁹⁵ Hagberg 2016 [1937], 180, 222, 428.

⁹⁶ Lehtiö 2007, 52.

⁹⁷ Tegengren 1949, 325.

⁹⁸ Graziosi 1981, 521.

⁹⁹ Hän perustelee väittämänsä sillä, että myös maanviljelijöiden ristissä saattoi olla sellaisten kuvia (ks. Aarsrud 1982, 22–23).

¹⁰⁰ Kimon tehtaan väkivasaralaitos oli tehty työnäytteenä (ks. Lehtiö 2007, 27; KA, Vuorihallituksen arkisto, vuorikäräjät 1768 Kimon ruukissa).

¹⁰¹ Turtiainen & Väänänen 2012, 456.

¹⁰² Gardberg 2003, 113.

¹⁰³ Ingold 1993, 434, 443.

¹⁰⁴ Hemminki 2020, 209.

Kuva 8. Lekan nuolenta. Kuva: Ahti Rytkönen 1928. Museovirasto. Lisenssi: cc by 4.0.

Risteissä kuvatut työvälineet tarvitsevat ihmisvartalon toimiakseen. Ihmisvartaloon liittyvät esineet viestivät ennen kaikkea sosiaalisesta identiteetistä. Niillä luodaan ja toisinnetaan ajatuksia siitä, millainen ihmisen keho on, miten se toimii tai miten sen pitäisi toimia.¹⁰⁵ Hautamuistomerkki, jossa on ihmisvartaloon ja sen taitoihin liittyviä esineitä, viestii siten identiteetistä erityisen vahvasti. Se kertoo, että hautataidetta valmistanut yhteisö näki taidon määrittävän keskeisesti henkilön elämää ja kuolemanjälkeistä muistamista.

Kohtalonuskosta kertovan symboliikan tulkinta

Risti, jossa on kirjaimellinen viittaus kohtaloon, tehtiin mestarisepälle, jonka kuolinsyyksi on merkitty kirkonkirjoissa palkeisiin ruhjoutuminen. Hänen oikea kuolinsyynsä oli kuitenkin kansanperinteen mukaan elävänä hautaaminen. Finlands svenska folkdiktning -arkisto kertoo tapauksesta, jossa samanniminen mestarisepä Kimon ruukilta oli palkeita korjatesaan saanut iskun rintaan ja pudonnut maahan vaikuttaen kuolleelta. Hautajaisissa oli tavan mukaan arkun kansi auki samalla, kun saattoväki lauloi psalmeja. Eräs arkun lähellä seissyt henkilö oli huomannut, että veisaamisen aikana ruumiin kasvojen väri näytti vaihtelevan kalpeasta punaiseen. Hänelle ei kuitenkaan tullut mieleen, että värin vaihtelu kertoisi haudattavan olevan yhä elossa. Kun tieto tästä havainnosta myöhemmin kävi ilmi, aavistettiin, että mies oli haudattu elävänä. Asiasta aloitettiin tutkimus totuuden selvittämiseksi. Hauta avattiin, jolloin huomattiin, että haudattu oli kääntynyt arkussa ja lopullinen kuolinsyy oli arkussa tukehtuminen.¹⁰⁶ Myös Östermyran ruukkiin liittyen on kerrottu tarinaa erikoisesta kuolemasta, johon liittyvät työkalut ja ajatus kohtalosta. Vuonna 1859 kuollut 18-vuotias oppipoika oli nähnyt unta, että kuolee hamarissa väkivasaran alle. Hän kertoi unesta äidilleen aamulla ja olisi halunnut jäädä töistä pois, mutta ei uskaltanut uhmata työnantajaa. Myös äiti kehotti poikaa menemään töihin unesta huolimatta. Poika meni töihin ja kuoli unessa nähdyllä tavalla.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Joy 2009, 550.

¹⁰⁶ Wessman 1929, 302.

¹⁰⁷ Kuolemantapa pitää paikkansa, sillä se on merkitty kirkonkirjaan ”ihjällkrossad” (ks. Nurmo, kuolleet 1859, 17.4. Johan Hertull; Gustafsson 1974, 20).

Äkkinäinen ja tapaturmainen kuolema edusti 1800-luvun ajattelussa niin sanottua pahaa kuolemaa. Tällainen oli hyvin pelätty, sillä siihen ei ehditty valmistautua. Pahaa kuolemaa on tutkittu 1800-luvun merimiesten hautamuistomerkkien kautta. Pahaa kuolemaa edustavat muistomerkit poikkeavat muista siten, että ne sisältävät kuvauksia tapaturmista, joissa henkilöt kuolivat. Kuoleman erikoisuuden mainitseminen hautamuistomerkissä auttoi saamaan vaikean asian muotoon, jossa sitä voitiin muistaa julkisesti.¹⁰⁸ Elävältä haudatun miehen ristissä oleva viittaus kohtalon väistämättömyyteen oli pyrkimys saada henkilön hirvittävä kuolintapa muotoon, jossa se voidaan käsitellä. Yhteisö oli tietystä mielessä syyllinen siihen, miten kuolema lopulta tapahtui. On ymmärrettävää, että vainajan kohtalo pyrittiin saamaan muotoon, jossa siitä ei tunnettaisi syyllisyyttä – kohtalon sanelemaksi. Ristin poikkitangon toisessa päässä on mittaamiseen viittaava koukku ja toisessa päässä punnuksena (ruots. vikt) tekstilaatta, jossa kerrotaan kohtalon olevan ”oundvikligt”. Symbolien sanoma on, että ihmisen elinaikaa ei voi mitata. Kohtaloajattelu liittyikin myös varhaismodernin ajan tapaan hahmottaa aika. Se nähtiin Jumalan määräämaksi ja sitä ajateltiin suhteessa ikuisuuteen. Vastata modernisaation myötä aika alettiin hahmottaa mitattavana ja käytettävänä asiana.¹⁰⁹

Molemmissa yllä mainituissa pahan kuoleman esimerkeissä kuolema aiheutui sellaisista työhön liittyvistä laitteista, joiden käsittelytaito henkilöillä katsottiin olevan. Molemmissa tapauksissa näkyy myös, että tapahtumakulkuun ei haluttu puuttua. Ruotsalaisen kuolemaan liittyvän kansanperinteen mukaan henkilöä, joka asetti itsensä hengenvaaraan, ei ollut velvollisuutta auttaa tai auttaminen oli jopa kiellettyä, sillä se nähtiin yrityksenä sekaantua kohtalon määräämään tapahtumakulkuun.¹¹⁰

Maskuliinisuuden ja ruumiillisen työn yhteys on ollut voimakas Suomen maaseudun ihmisten mielissä. Teollisuuspaikkakunnilla tehtävää työtä ei pidetty oikeana työnä.¹¹¹ Näkemys maskuliinisuuden ja työn yhteydestä oli kuitenkin vahvasti läsnä myös teollisuudessa. Teollisen työn parissa oli vielä 1950-luvulla esillä huolettomuudesta johtuva riskinotto ja kuolemaa halveksuva uhkarohkeus. Ne olivat tyypillisiä keinoja osoittaa maskuliinisuutta työympäristössä. Näitä ilmennettiin konkreettisesti ruumiillisella tasolla esimerkiksi voimien ääri rajoilla toimien ja suojaukset laiminlyöden. Jos seurasi onnettomuus, se nähtiin merkkeinä taidon puutteesta ja siten työntekijän omana vikana.¹¹² Nämä teolliseen maskuliinisuuteen liittyvät piirteet (uhkamieli ja huoleton leväperäisyys) ovat samoja, joita edellä luonnehdittiin kohtalonuskon aiheuttamiksi.

Kohtalonuskoa esiintyi kansan parissa runsaasti 1800-luvulla. Stark luonnehtii kohtalonuskon syntyvän toivottomiksi koetuissa olosuhteissa. Suomen maaseudun köyhän väestön keskuudessa esiintyi fatalismia esimerkiksi 1860-luvun nälkävuosien yhteydessä,¹¹³ samoin kuin 1840-luvun Irlannissa.¹¹⁴ Kohtalonusko ei kuitenkaan ollut vain katastrofitilanteisiin liittyvä ajattelutapa. Ihmisellä on tapana omaksua käsityksiä, jotka saavat hänen asemansa tuntumaan mielekkäältä. Tämän takia kohtaloajattelu on ollut yleinen keino suhtautua esimerkiksi sosiaaliluokasta johtuviin olosuhteisiin ja eriarvoisuuteen.¹¹⁵

¹⁰⁸ Mytum 2016, 105, 112.

¹⁰⁹ Mikkola 2006, 193.

¹¹⁰ Hagberg 2016 [1937], 603.

¹¹¹ Stark 2011, 248, 250.

¹¹² Turtiainen & Väänänen 2012: 461–462; Hemminki tulossa 2022/valmisteilla.

¹¹³ Stark 2006, 69–70.

¹¹⁴ Langan-Egan 1999, 123.

¹¹⁵ Stark 2011, 74, 325–326.

Teollisuuden työläisten fatalistisen asenteen takana oli luultavasti taitoa yli kaiken muun korostava ajattelumaailma. Fatalismille oli hyvä kasvupohja, kun jokainen onnettomuus nähtiin taidon puutteesta johtuvana asiana, ja riskinoton nähtiin kuuluvan maskuliinisiin ihanteisiin. Mikäli riskinotto johtaisi vaaraan, siihen ei pidä sekaantua.

Ristien tekeminen loppuu: työkalujen symbolinen viesti muuttuu

Työkaluristit jäivät pois käytöstä Kimossa ja Orisbergissa samaan aikaan kuin Ruotsissa eli 1850-luvun aikana. Pian sen jälkeen teollisesti valmistetut valurautaiset ristit tulivat markkinoille. Valurautaristien suosio alkoi Suomessa suunnilleen 1860-luvulla. Kallio-Seppä et al. toteaa niiden muistuttavan varhaisesta teollisuudesta.¹¹⁶ Tarkentaisin määritelmää siten, että ne muistuttavat varhaisesta teollisesta massatuotannosta. Se jätti tehokkaampana paternalismiin perustuneen teollisuuden taakseen.

Hautamuistomerkkien tyylilliset muutokset eivät kerro muutoksesta uskonnollisissa näkemyksissä, vaan kuluttamisen tavoissa.¹¹⁷ Hautamuistomerkkien valmistuksen teollistuminen teki niistä helposti saatavia kaikille yhteiskuntaluokille.¹¹⁸ Taottu risti maksoi aikanaan saman verran kuin lehmä, joten ne olivat olleet useimmille saavuttamattomia.¹¹⁹ Kun nyt lähes kaikki kykenivät ostamaan modernin näköisen metalliristin, käsin taotut ristit alkoivat näyttää kömpelöiltä ja vanhanaikaisilta. Taidon sijaan ne alkoivat viestiä elispäivän teollisuudesta.

Kolmiapilaristit olivat yleisin malli teollisesti valmistettuja muistomerkkejä esittelevissä katalogeissa, joita useat tehtaat julkaisivat 1800-luvun loppupuolella. Katalogien ristejä mainostettiin ”uusimpien mallien mukaan” tehdyiksi.¹²⁰ Myös teollisuuden työläisten keskuudessa alettiin suosia kolmiapilaristejä. Vuonna 1852 kuolleelle mestarisepälle valmistettu pihti- ja vasara-aiheinen risti on viimeinen Oravaisissa tehty työkaluristi. Tämän jälkeen kuolleet sepät saivat teollisesti valmistetun ristin tai sellaisen jäljitelmän. Vuonna 1866 kuolleen mestarinippusepän risti on taottu käsin, mutta muoto on kolmiapilamainen.¹²¹ Tämä kertoo siitä, että työkalut eivät enää symboloineet teollisen osaamisen huippua, vaan massatuotetun esineen muotokieli edusti nyt tavoiteltuja arvoja.

1900-luvun alussa muuttui myös työkalun ja työläisen esittämisen tapa. Teollisuuden työntekijöitä ja teollisia ympäristöjä esitettävissä piirroksissa korostettiin työntekijöiden pienuutta verrattuna laitteisiin, joita he käyttivät. Laitteet esitettiin uhkaavina (Kuva 9). Kuvat henkivät 1800-luvulla herännyttä ajattelutapaa, jossa teollisuuden laitteet herättivät viehätystä ja pelkoa.¹²² Esitystavan muutos heijastaa teollistumisessa tapahtunutta muutosta pois yksilön taitoja korostaneesta käsityötaidosta kohti mekanisaatiota. Koettiin, että jättiläismäisiksi muuttuneet työvälineet olivat alkaneet hallita ihmistä, kun ennen ihmiskeho hallitsi työvälinettä.

¹¹⁶ Massatuotettujen hautamuistomerkkien ilmestymistä markkinoille sanotaan brittiläisessä ja amerikkalaisessa tutkimuksessa ns. muistomerkkibuumiksi. Sitä ei ole toistaiseksi tutkittu Suomen osalta, mutta Kallio-Seppä on tehnyt asian eteen jo työtä kartoittaessaan valettujen hautaristien valmistajia ja valmistusvuosia (ks. Kallio-Seppä 2019; Kallio-Seppä et al. 2020, 37).

¹¹⁷ Veit 2009, 136.

¹¹⁸ Sayer 2011, 116.

¹¹⁹ Lindberg 2002, 9.

¹²⁰ Ks. esim. Weljekset Friis, Högforsin tehdas osakeyhtiö, J. D. Stenberg & Söner; Kallio-Seppä 2019.

¹²¹ Ks. kuva: Engström & Engström 2002, 27.

¹²² Slavishak 2008, 183–184, 186.

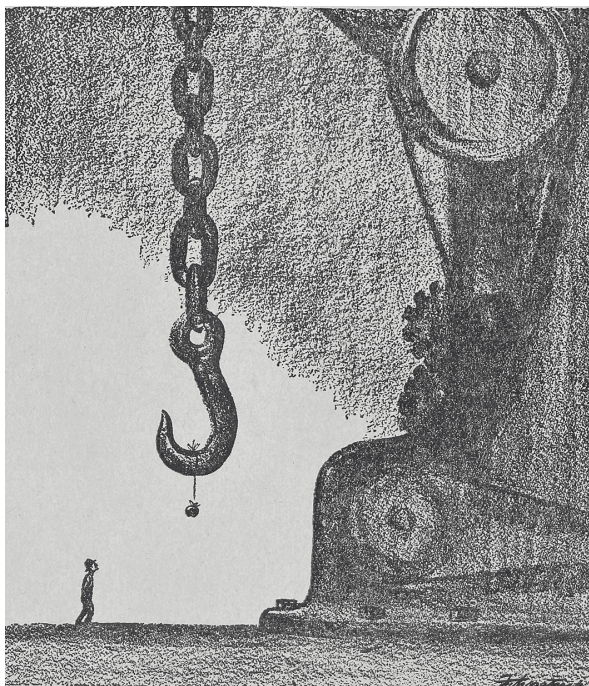
Kuva 9. Tehtaiden koneet alettiin esittää uhkaavina ja ihmistä suurempina 1900-luvun teollisia ympäristöjä kuvanneissa piirroksissa. Huomaa koukkusymboliikka, joka on vastavaa kuin kohtalonuskosta kertovassa ristissä. Kuvälähde: Kansikuva lehdestä *Tie vapauteen* 1934 no. 2. Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/1357084?page=1>.

Yhteenveto

Tässä artikkelissa vastasin ristiaineiston avulla siihen, mitä kuolemaan asti yltävä työläisidentiteetin korostaminen kertoo teollisuudessa työskennelleen yksilön elämästä ja kuolemasta. Tutkimuksen johtopäätös on, että risteissä yhdistyvät uusi hautaustapa ja ruotsalainen identiteetti sekä paternalistisen teollisuuden ihanteet, joissa korostuivat hierarkkisuus, yksilön käsityötaito ja kohtalonusko. Kohtalonusko nousee esille ristissä, jonka muotoilulla on viitattu kuoleman poikkeuksellisuuteen. Tämä kertoo yhteisössä vallinneesta kohtalonuskosta ja antaa viitteitä siitä, miten työntekijän kuolemaan suhtauduttiin. Työkaluristejä on tehty enemmän kuin niitä on säilynyt. Osa niistä on tehty myös Orisbergissa. Noin 15 ristiä on tuhoutunut, vaikka ristejä on pyritty tietoisesti suojelemaan 1900-luvun puolella. Ristit viittaavat ruotsalaiseen kulttuuritaustaan. Symboliikassa näkyy vaikutteita yläluokan muoti-ilmiöistä, kuten emblematiikasta ja romantiikan ajan ihanteista. Ristit ovat paikallisen erikoisuuden sijaan osoitus siteistä Ruotsiin.

Tutkimustulokset tukevat Ruotsin aineistosta tehtyä havaintoa siitä, että teollisuuslaitoksiin liittyvissä hautamuistomerkeissä esiintyi ajan tyylistä poikkeavaa symboliikkaa. Toisaalta 1800-luvun kuolemankulttuurille ominainen ajatus merkkihenkilön museoimisesta hautamuistomerkinsä kautta näkyy niissä vahvasti. Ristit tehtiin aikana, jolloin Orisbergin ja Kimon ruukkeja pidettiin Suomen parhaina. Maine perustui seppien ammattitaitoon. Kun paternalismi alkoi syrjäytyä modernimman teollisuuden myötä, perinteiseen kisällilaitokseen ja yksilön käsityötaitoon perustunut teollisuustyö muuttui vanhanaikaiseksi, ja kyseiset tehtaot jäivät sen myötä nekin vanhanaikaisiksi. Silloin massatuotetut ristit syrjäyttivät työkaluristit myös näiden tehtaiden työntekijöiden haudoilta.

Tutkimus vahvisti aikaisemman tulkinnan siitä, että kyseisissä muistomerkeissä korostuu taito. Taito oli yhteydessä työhön liittyvään identiteettiin ja paternalistiseen teollisuuteen. Ristien symboliikassa näkyy vanha ajatus käsityöammattilaisen ja hänen työkalujensa yhteenkuuluvuudesta. Teollisuuden parissa työkaluilla oli vahva rooli myös paternalismiin liittyvänä erottelun keinona. Ristien symboliikka toisti työssä omaksuttuja käsityksiä, joiden mukaan tietyt työkalut liittyvät ammattitaitoon ja kuuluvat mestareille tai kisälleille. Työkalun

ja ammattilaisen yhteenkuuluminen ilmeni työläisen elämässä konkreettisesti työkalun koskemisen ja sen säätelyn kautta. Työkaluristien myötä tuo yhteenkuuluvuus jatkui myös kuolemassa.

Työkaluristeissa viitataan lisäksi kohtaloon. Kohtalon ja taidon läheinen yhteys näkyikin vahvasti teollisen työn parissa. Työpaikoilla vallitsevat maskuliinisuuden ihanteet korostivat riskeistä välittämätöntä asennetta. Onnettomuudet ajateltiin kohtaloksi ja merkeiksi taidon puutteesta. Työhön liittyvää maskuliinisuuden ihannetta ei ole aikaisemmin yhdistetty fatalistiseen maailmankatsomukseen, mutta koska teollisten yhteisöjen hautamuistomerkit poikkeavat muusta ajan hautataiteesta nimenomaan kohtalonuskon korostumisen takia, asioiden välillä on yhteys. Ymmärrys kohtalon ja taidon yhteydestä ja niiden tärkeydestä tuo uuden näkökulman varhaisten teollisuustyöläisten uskomus- ja kokemusmaailman ymmärtämiseen.

Bibliografia

Arkistolähteet

- Hautaristien hintaluettelo. Weljekset Friis’ein konepajasta Kalajoella. *Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot*. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/pienpainate/binding/343857?page=1> (luettu 14.3.2021).
- Högforsin tehdas osakeyhtiö, Karkkila s. 97–98. *Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot*. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/pienpainate/binding/343292?term=GRAVKORS&page=55> (luettu 14.3.2021).
- J. D. Stenberg & Söner, Helsinki 1887. *Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot*. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/pienpainate/binding/342259?term=STENBERG&term=SONER&term=Hautaristej%C3%A4&page=22> (luettu 14.3.2021).
- KA. Maanmittaushallitus. Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokoelma). Pitäjänkartasto. Oravainen (1334 11 la.*-/-).
- KA. Maanmittaushallitus. Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokoelma). Pitäjänkartasto. Oravainen (2312 01 la.*-/-).
- KA. Maanmittaushallitus. Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokoelma). Pitäjänkartasto. Oravainen (2312 02 la.*-/-).
- KA. Oravais församlings Arkiv: Längder över döda och begravda 1781–1853.
- KA. Oravais församlings Arkiv: Längder över döda och begravda 1854–1911.
- KA. Oravais församlings Arkiv: Längder över till församlingen inflyttade 1805–1843.
- KA. Oravais församlings arkiv. Socken- och kyrkostämmoprotokoll. Kyrkostämmoprotokoll 1807–1857.
- KA. Orisbergin tehtaan seurakunnan arkisto: syntyneiden ja kastettujen luettelot: syntyneiden luettelo 1831–1871 IC:1, syntyneet 1843, 18.12.
- KA. Vuorihallituksen arkisto, Ca:2 Vuorikäräjien pöytäkirjat 1766–1768, käräjät 10.–13.2.1768 Kimon ruukissa. s 14
- KA. Vuorioikeuksien renovoidut tuomiokirjat. Vuorioikeuksien tuomiokirjat. Vaasan läänin tuomiokirjat 1828–1828 (VuO:8).
- Riksantikvarieämbetet. Mullsjö kn, Nykyrka 1:4 Nykyrka kyrka. Luettu 5.4.2020. <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/anlaggning/visaHelaBeskrivningen.raa.jsessionid=861A4EA5EACB60D4D3DB1802527357DianlaggningId=2130000006821&anlaggningBeskrivningId=21800068211277&visaBeskrivningar=true>.
- RKY. Oravaisten kirkko ja hautausmaa. Luettu 31.3.2020. http://www.rky.fi/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=4875.

Tutkimuskirjallisuus

- Aarsrud, Christian. 1982. *Smidda gravkors: En studie i folklig formbildning*. Skrifter från Folkklivsarkivet i Lund. Lund: Folkklivsarkivet i Lund.
- Daoust, Allan B. 2019. "Philonicus Demetriusque: Craft Specialization in the Funerary Relief of Two Freedmen." *Mouseion*, Series III, Vol. 16: 227–248. <https://doi.org/10.3138/mous.16.2.002>.
- Engström, Evi ja Bertil Engström. 2002. *Smideskorsen på Oravais gravgård*. Oravais: Oravais Hembygdsförening.
- Gardberg, Carl Jacob. 2003. *Maan poveen. Suomen luterilaiset hautausmaat, kirkkomaat ja haudat*. Espoo: Schlidts.
- Gosden, Chris. 2020. *The History of Magic: From Alchemy to Witchcraft, from the Ice Age to the Present*. Clays Ltd: Viking.
- Graziosi, Andrea. 1981. Common laborers, unskilled workers: 1880–1915. *Labor History*, 22 (4): 512–544. <https://doi.org/10.1080/00236568108584633>.
- Gustafsson, Hannes. 1974. "Kuolemaan johtanut onnettomuus Ruukilla." *Seinäjoen Joulu 1974*: 20.
- Haapala, Pertti. 1986. *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväen muodostuminen Tampereella 1820–1920*. Tampere. Suomen Historiallinen Seura.
- Hagberg, Louise. 2016 [1937]. *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktrö i samband med död och begravning*. Stockholm: Ersatz.
- Hallamaa, Jaana ja Timo Koistinen. 2019. *Jumalan paluu 2000-luvulle*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 291. Vaasa: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- Harva, Uno. 2019 [1920]. *Elämänpuu – Uskontotieteellisiä tutkimuksia*. Kirjokansi 211. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- "Hautausmaa." *Sanomia Turusta* 4.8.1883. Kansalliskirjaston digitaalinen kokoelma. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/491769?term=Hautausmaa&page=2>.
- Hemminki, Noora. 2020. "From professional educator to labour movement agitator – the Devil's role in an industrial context." Teoksessa *Entangled Beliefs and Rituals: Religion in Finland and Sápmi from Stone Age to Contemporary Times*, toimittaneet Tiina Äikäs ja Sanna Lipkin: 200–224. Monographs of Archaeological Society of Finland 8. http://www.sarks.fi/masf/masf_8/masf_8.html.
- Hemminki, Noora. Tulossa/2022. "Worker-on-worker violence in the early industrial period: Case studies from Finnish mills." *Historical Archaeology*, 56 (4).
- Herjulfsson, R. 2014 [2012]. *Gravvårdar av gjutjärn. Kulturhistorisk undersökning*. Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation.
- Herva, Vesa-Pekka, Kerkko Nordqvist, Anu Herva ja Janne Ikäheimo. 2010. "Daughters of magic: Esoteric traditions, relational ontology and the archaeology of the post-medieval past." *World Archaeology*, 42 (4): 609–621. <https://doi.org/10.1080/00438243.2010.517679>.
- Hyttinen, Marika. 2019. Pikisaaren pikiruukkiyhteisö murroksessa. Konferenssisitelmä, julkaisematon käsikirjoitus. Historian tutkimuksen päivät 24.10.– 26.10.2019 Oulussa.
- Härö, Erkki. 1980–1994. *Suomen metalliruukit M–S inventointi*. Museovirasto.
- Höijer, Erkki. 1912. "Teijon tehdas puolivuosisataa sitten." *Otava*, 912: 509–512.
- Ingold, Tim. 1993. "Tool-use, sociality and intelligence." Teoksessa *Tools, Language and Cognition in Human Evolution*, toimittaneet Kathleen R. Gibson ja Tim Ingold: 429–448. Cambridge: Cambridge University Press.
- Joy, Jody. 2009. "Reinvigorating object biography: Reproducing the drama of object lives." *World Archaeology*, 41 (4): 540–556. <https://doi.org/10.1080/00438240903345530>.
- Kallio-Seppä, Titta, Anneli Meriläinen-Hyvärinen, Aki Hakonen, Annemari Tranberg, Kari Moisio ja Terhi Tanska. 2020. "Rauhassa metsän suojassa – Haukiputaan vanha hautausmaa muistojen ja muistamisen paikkana." *Faravid*, 49: 27–57.
- Heikkilä, Elisa, Pentti Pietarila ja Marja Terttu Knapas. 2003. *Hautamuistomerkkien hoito*. Helsinki: Museovirasto.
- Knapas, Marja Terttu. 2015. "Hautausmaiden kulttuurihistoriaa." Teoksessa *Hautausmaiden inventointiopas*, toimittanut Laura Tuominen: 7–15. Museoviraston ohjeita ja oppaita 13. Helsinki: Museovirasto/Kirkkohallitus.
- Kr (pseudonymi). 1883. "Oravais församlings nya begravningsplan." *Åbo Underrättelser* 29.12.1883. Kansalliskirjaston digitaalinen kokoelma. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/80784?term=Oravais&page=2>.

- Laine, Eevert. 1948. *Suomen vuoritoimi 1809–1884. II Ruukit*. Forssa: Suomen Historiallinen Seura.
- Landtman, Gunnar. 1919. *Övernaturliga väsen*. Finlands svenska folkdiktning. 7, Folketro och trolldom. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland.
- Langan-Egan, Maureen. 1999. "Some Aspects of the Great Famine in Galway." *Journal of the Galway Archaeological and Historical Society*, Vol. 51: 120–139. <http://www.jstor.org/stable/25535702>.
- Lindberg, Gunnar 2002. *Skatten i dalen – om smideskorsen på Ekshärads kyrkogård*. S.l.: Tryckeri AB Knappen.
- Lynch, Linda G. 2014. "Death and burial in the Poor Law Union workhouses in Ireland." *The Journal of Irish Archaeology*, Vol. 23: 189–203. <https://www.jstor.org/stable/jirisarch.23.189>.
- Lehtiö, M. 2007. *Työ ja sen tekijät. Orisbergin rautaruukin 100 ensimmäistä vuotta*. S.l.: Ylistaron painopalvelu.
- Lönqvist, Bo. 2013. *Dödens ansikte. Tro och sed bland herre och folk*. Vasa: Scriptum.
- Mikkola, Kati. 2006. "Modernisaation vastavirrassa. Uutuuksien vastustuksen syitä ja keinoja modernisoituvassa Suomessa." Teoksessa *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960*, toimittaneet Hilikka Helsti, Laura Stark ja Saara Tuomaala: 169–212. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mikkola, Kati. 2009. *Tulevaisuutta vastaan. Uutuuksien vastustus, kansantiedon keruu ja kansakunnan rakentaminen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1251, Tiede. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mrozowski, Stephen A. 2005. "Cultural Identity and the Consumption of Industry." Teoksessa *Industrial Archaeology: Future Directions*, toimittaneet Eleanor C. Casella ja James Symonds: 243–260. New York: Springer.
- Mytum, Harold. 2016. "An archaeology of remembering and forgetting: "good" and "bad" deaths on Irish mariners' memorials." *The Journal of Irish Archaeology*, Vol. 25: 105–122. <https://www.jstor.org/stable/90017360>.
- Mytum, Harold. 2003–2004. "Artefact Biography as an Approach to Material Culture: Irish Gravestones as a Material Form of Genealogy." *The Journal of Irish Archaeology*, Vol. 12/13: 111–127. <https://www.jstor.org/stable/20650834>.
- Nickel, Brita. 2006. *Hautamuistomerkki elämän ja kuoleman tulkitsijana. Heikki Häivöjan, Kain Tapperin ja Matti Peltokankaan tekemät hautamuistomerkit 1952–2002*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Odenbring-Widmark, M. 2011. *Smidda gravkors i Karlstads stift. Slutrapport, inventering 2010 av underhållsbehov*. Västra Götalandsregionen. Västrarvet.
- Ritari-Kallio, Sanna. 2020. "A bottle of spirits for Saint Peter? Grave goods in Finland during the Modern Period." Teoksessa *Entangled beliefs and rituals: Religion in Finland and Sápmi from stone age to contemporary times*, toimittaneet Tiina Äikäs ja Sanna Lipkin: 70–90. Monographs of Archaeological Society of Finland 8. http://www.sarks.fi/masf/masf_8/masf_8.html.
- Rugg, Julie, Fiona Stirling ja Andy Clayden. 2014. "Churchyard and cemetery in an English industrial city: Sheffield, 1740–1900." *Urban History*, 41 (4): 627–646. <https://doi.org/10.1017/S0963926814000285>.
- Salokorpi, Asko. 2007. *Suomen rautaruukit*. Keuruu: Otava.
- Sayer, Duncan. 2011. "Death and the Dissenter: Group Identity and Stylistic Simplicity as Witnessed in Nineteenth-Century Nonconformist Gravestones." *Historical Archaeology*, 45(4): 115–134. <https://doi.org/10.1007/BF03377309>.
- Slavishak, Edward. 2008. *Bodies of work: Civic Display and Labor in Industrial Pittsburgh*. Durham: Duke University Press Books.
- Stark, Laura. 2006. "Kansallinen herääminen ja sosiaalinen nousu maaseudulla – Tuskaa ja toivoa varhaisissa omaelämäkerroissa." Teoksessa *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960*, toimittaneet Hilikka Helsti, Laura Stark ja Saara Tuomaala: 47–110. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Stark, Eija. 2011. *Köyhyyden perintö. Tutkimus kulttuurisen tiedon sisällöistä ja jatkuvuuksista suomalaisissa elämäkerta- ja sananlaskuaineistoissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1320, Tiede. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Talve, Ilmar 1980. *Suomen kansankulttuuri. Historiallisia päälinjoja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 355. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tegengren, Helmer. 1949. *Smidda gravkors i Oravais. Ur de österbottniska järnbrukens historia. Hyllningskrift till Rolf Pipping 1 juni 1949*. Acta Academiae, Humaniora 18. Åbo.
- Toivo, Raisa Maria. 2021. "Kapitalismista kokemukseen eli uskon(non) merkitys yhteiskuntahistoriassa."

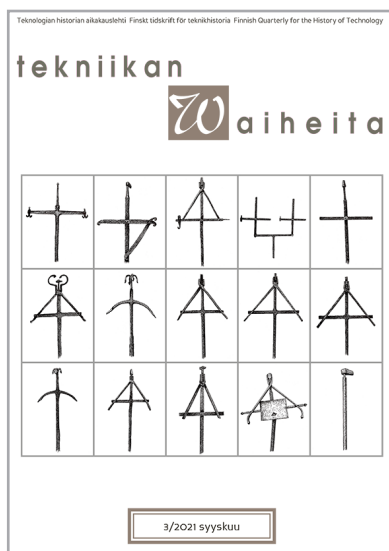
- Teoksessa *Varhaismodernin yhteiskunnan historia : lähestymistapoja yksilöihin ja rakenteisiin*, toimittaneet Raisa Maria Toivo, Riikka Miettinen ja Ulla Koskinen: 125–154. Helsinki: Gaudeamus.
- Turtiainen, Jussi ja Ari Väänänen. 2012. ”Men of Steel? The Masculinity of Metal Industry Workers in Finland after World War II.” *Journal of Social History*, 46 (2): 449–472. <https://doi.org/10.1093/jsh/shs100>.
- Veit, Richard F. 2009. ””Resolved to Strike out a New Path”: Consumerism and Iconographic Change in New Jersey Gravestones, 1680–1820.” *Historical Archaeology*, 43 (1): 115–141. <https://doi.org/10.1007/BF03377118>.
- Viitaniemi, Ella. 2018. ”Hautauskäytäntöjen muutos Länsi-Suomen maaseudulla osana 1700-luvun edistysajattelua.” *Thanatos*, 7 (2): 29–59. https://thanatosjournal.files.wordpress.com/2019/01/viitaniemi_hautauskaytantojen_muutos.pdf.
- Vilkuna, Kustaa H. J. 1994. *Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi, ruukinpatruunalle hyödyksi: Suomen rautateollisuus suurvalta-ajalla*. Historiallisia Tutkimuksia 188. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Wennerlund, J. 2007. *Traryds kyrkogård*. Sunnerbo kontrakt. Växjö stift. Smålands museum.
- Wessman, Vilhelm E. V. 1929. *Finlands svenska folkdiktning II. Sägner 1. Kulturhistoriska sägner*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. Mercator.
- Ylimaunu, Timo, Markku Kuorilehto, Risto Nurmi ja Annemari Tranberg. 2011. ”Materiaaliset muistot kirkoissa – ajallisuuden ymmärtämisen haaste.” Teoksessa *Harmaata näkyvissä: Kirsti Paavolan juhla- ja muistokirja*, toimittaneet Janne Ikäheimo, Risto Nurmi ja Reija Satokangas: 57–68. Oulu: Kirsti Paavolan juhla- ja muistokirjatoimikunta.
- Åkerblom, Bror. 1971. *Oravais sockens historia*. Vasa: Oravais kommuns förlag.
- Östvall, L. 1991. *Smidda gravkors på Kållerstads Ödekyrkogård, Gislaveds Kn. Kulturhistorisk rapport 1991:23*. Jönköpings läns museum.

Henkilökohtaiset tiedonannot

Klemets, Ingemar. 2020. Henkilökohtainen tiedonanto. Sähköposti 2.4.2020. Kirjoittajan hallussa.

Verkkosivut

Kallio-Seppä, Titta. 2019. ”Valurautaisia hautamuistomerkkejä kuvaamassa: Weljekset Friis ja Oulun Konepaja.” *Kirkko, tila ja muisti. Kirkkotilan ja hautausmaiden muutokset muuttuvassa maailmankuvassa*. Blogikirjoitus 19.8.2019. <https://churchspacememoryproject.wordpress.com/2019/08/19/valurautaisia-hautamuistomerkkejä-kuvaamassa-weljekset-friis-ja-oulun-konepaja/>.

Tekniikan Waiheita
ISSN 2490-0443
Tekniikan Historian Seura ry.
39. vuosikerta: 3
2021
<https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

“Railroad of Death”: History and Archaeology of the German-built Second World War Hyrynsalmi–Kuusamo Railway 1942–1944

Oula Seitsonen and Mari Olafson Lundemo

Oula Seitsonen

 <https://orcid.org/0000-0003-3792-0081>

To cite this article: Oula Seitsonen and Mari Olafson Lundemo, “Railroad of Death”: History and Archaeology of the German-built Second World War Hyrynsalmi–Kuusamo Railway 1942–1944” *Tekniikan Waiheita* 39, no. 3 (2021): 34–59. <https://doi.org/10.33355/tw.103303>

To link to this article: <https://doi.org/10.33355/tw.103303>

“Railroad of Death”: History and Archaeology of the German-built Second World War Hyrynsalmi–Kuusamo Railway 1942–1944

Oula Seitsonen¹ and Mari Olafson Lundemo²

Introduction

During the years 1941–1944, the frontal responsibility and military control of northern Finland was held by German troops, as Finland’s allies in the fight against the Soviet Union. Operation Barbarossa, Hitler’s attack to Soviet Union, was launched partly from Finland in the summer of 1941 with the expectation of a rapid advance eastwards into Soviet territory. However, owing to the poor preparation of the German troops, little military progress was achieved along the meagre or non-existing roads on the Arctic front. The years that Wehrmacht stayed in this northern periphery were therefore spent just as much on construction and development of the local infrastructure as on fighting the Red Army. Large amounts of human and material resources were spent on a myriad of infrastructure projects, such as building roads, bridges, railroads, and airfields.

Among the numerous alliances and collaborations of the Second World War, the Finnish-German wartime relationship was an unlikely match between a small democracy and a large totalitarian regime. Ever since the establishment of the alliance and until the present day, this part of Finnish history has been the source of much ambivalence, and the German presence has been perceived both as a necessary evil and a welcome aid in time of adversity. In the memories and remembrances of local Finns, the members of the many German organisations operating in Finland, from the Wehrmacht soldiers to the engineers of Organisation Todt and members of Waffen-SS, are remembered on the one hand for their kindness towards children, and on the other, for their harsh violence towards prisoners, and anything in between. Given the close contact that many Finns in the northern parts of the country had with these foreigners compared to the official cautiousness towards Germany, it was inevitable that the Finnish perception of these years is not a unified and simple story, but rather a multi-faceted and ambivalent personal experience residing within the individual, family, and local communal memories.

In this article we explore one of the largest German infrastructural undertakings in Finland during the war, the construction of a short-lived narrow-gauge railroad between Hyrynsalmi and Kuusamo in northeast Finland (Fig. 1). This work was started in 1942, using a workforce mainly consisting of multinational prisoners of war (POWs) and forced labourers.³ After much effort, this railway, running through the roadless northern

¹ PhD Oula Seitsonen, Sakarin-Pentin Ilarin Oula, is an archaeologist and geographer working at University of Oulu on the heritage of Second World War in Finland, the archaeological applications of airborne laserscanning, and the domestication of reindeer in Sápmi, Finnish Lapland.

² Mari Olafson Lundemo is a historian who received her PhD from the European University Institute. Her main research interests are societal impacts and consequences of warfare during the Second World War, and in particular the German presence in northern Fennoscandia.

³ E.g. Westerlund 2008; Lundemo 2020.

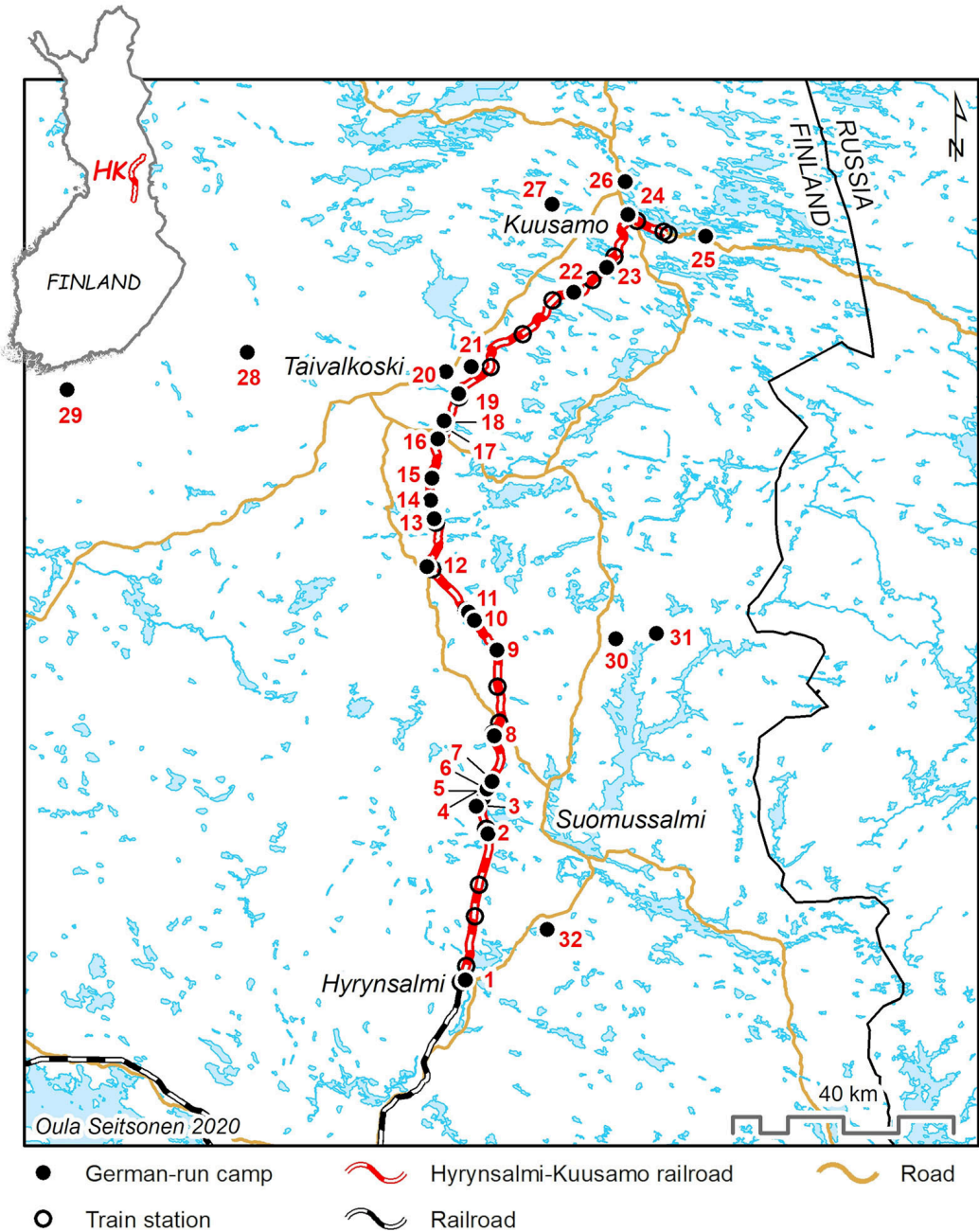

Figure 1. Location of the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad (HK), the stations along the railroad line, and the German-run Prisoner-of-War and forced labour camps in the area (numbers refer to Table 2 (Map: Oula Seitsonen; based on Gottwald 1986, 283; Otto n.d.; Westerlund 2008; Kallioniemi 2018a. <https://kenttarata-feldbahn.weebly.com/>; Kainuun liitto 2019; Lundemo 2020; Seitsonen 2020).)

wilderness, was taken into use in the spring of 1944, only a few months before the Finnish-German alliance ended in September that year. As part of their rapid retreat from Finland, the German troops widely used scorched earth tactics to destroy the infrastructure they had spent years building up. Military installations, official buildings and private property were widely destroyed, as nothing that could be of use for the pursuing Finnish and Soviet troops was to be left behind. This ruinous activity also included destroying the Hyrynsalmi-Kuusamo railway, as well as torching villages along it.

After the war, the Soviet Union demanded that the Finnish authorities remove the remaining railroad tracks and other material from the Hyrynsalmi-Kuusamo area as part of the war reparations paid by Finland. Despite the attempts to erase the railway from the Finnish landscape, it has continued to live in and haunt the memories of the people connected to the project. The remembrance of this project is somewhat bipolar, on the one hand, as a symbol of technological prowess and modernising under extremely difficult circumstances, and on the other hand, as a symbol of the oppressive Nazi German regime and their disdain for human value and human life. In the local vernacular the railway is often remembered as the “Railroad of Death”, owing to the large numbers of POWs and forced labourers who lost their lives when building it, and has been called the “longest graveyard in Finland”.⁴

In this paper we map what is nowadays known of this, on the national-level somewhat forgotten, railroad and the various engagements with it both during and after the war. This review is based on transdisciplinary reading of three types of source materials from different perspectives: 1) historical and archival sources, 2) ethnographic sources, and 3) archaeological and material culture sources. Put together, these kaleidoscopic materials and perspectives can provide a more holistic understanding of the railroad, its heritage value, and research potential, and can serve as a basis for more in-depth analysis in the future. This article contributes to the ongoing discussions on the importance of the Second World War material remains, both in Finland and internationally.⁵ This review lays a foundation for future multidisciplinary research of the “Railroad of Death” and the various issues surrounding it. Throughout the post-war decades these were largely ignored on the national-level, but on the local-level important and well-remembered. Besides local and national importance, the material traces of the railroad represent the global orphan and “dark heritage” of the multinational Second World War heritage of Germans and their prisoners in this northern periphery.⁶

Building and Destroying the Railroad of Death

For the Wehrmacht troops stationed in northern Finland and Finnish Lapland between 1941 and 1944, the area posed extreme, almost insurmountable challenges. The insufficient infrastructure meant that military operations were outright hindered, and the optimistic plans for a rapid German advance towards Murmansk came to nothing. Instead, in the far north the Wehrmacht experienced an endless struggle trying to ensure the mobility of the

⁴ Railo 2004.

⁵ E.g. Herva 2014; Thomas et al. 2016; Thomas et al. 2019.

⁶ E.g. Price 2005; Seitsonen & Herva 2011; Koskinen-Koivisto & Thomas 2017; Seitsonen 2018.

troops, and, just as importantly, to keep the vital supply lines open to the front lines east of the present day Finnish-Russian border. This resulted in numerous German construction projects on Finnish and Soviet territory. Majority of these were heavily influenced by the harsh climate and difficult terrain of these northern areas.

One of the largest projects was the Hyrynsalmi-Kuusamo railway project, a railway line which was intended to ease the supply of the German troops at the Kiestinki-Louhi front. Since 1941 Kuusamo had been the site of an “Armeeverpflegungslager”, a major storage site for the Wehrmacht, as well as a fuel storage.⁷ Being the only settlement of any size in the wider region, combined with being the starting point for a road leading east to the front, Kuusamo functioned during the war as a centre of activity for the Germans in this area. The German army experienced major difficulties with supplying the troops on the Kiestinki-Louhi front. The supplies arrived at the ports in the northern areas of the Gulf of Bothnia, and from there they were transported by train to Rovaniemi. There the goods were reloaded again, this time onto trucks, which then drove southeast to Kuusamo. The consequence of this was that Rovaniemi was overloaded, this route was both time consuming and costly, and there was a lack of trucks, fuel, and spare parts. Given the poor state of the roads, which damaged the vehicles, and the amount of traffic in and out of Rovaniemi, it became important to establish a supply line for the Kiestinki-Louhi front which did not go through this city and did not require extensive use of trucks.

Railways were a good alternative to building and maintaining roads, and the Wehrmacht had in 1941 plans to build an over 500-km long narrow-gauge railway in Finland from Rovaniemi to Petsamo, to run parallel with the Arctic Ocean Road connecting them. However, Organisation Todt (OT), the German engineering organisation which was given the task of constructing the field railway, viewed the project less than optimistically. When also Finnish authorities voiced strong reservations against a German project of this size on Finnish soil, this plan was set aside, and the Germans continued to struggle with the extensive traffic on the overloaded Arctic Ocean Road. Analogous plans for an “Arctic Ocean Railroad” have recently surfaced again in the 2010s and encountered fierce opposition from many of the locals, especially from the Sámi reindeer herders whose lands the railway would cut.⁸ This illustrates the long-standing issues related to north-south dichotomies, land ownership, and land-use in northern Finland and Lapland. These tie in with the area’s long colonial past and southern dominance, which still causes friction between the competing subsistence regimes, such as the locally-based reindeer herding and the large-scale extractive industrial and tourism enterprises that are typically owned and controlled by the outsiders from southern Finland or from abroad.⁹

When the Germans approached Finnish authorities again in the spring of 1942 asking permission to construct the Hyrynsalmi-Kuusamo railway instead of the Rovaniemi–Petsamo Railroad, Rautatiehallitus (Finnish Railroad Administration) responded more positively. The Hyrynsalmi-Kuusamo railway was also a narrow-gauge railway with a track width of 750 mm, but otherwise a considerably smaller undertaking than the Rovaniemi-Petsamo railway. The plans were prepared for about 178 km long line running roughly parallel to

⁷ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, Germany (hereinafter BA-MA), RH2020-190, War diary, AOK Norwegen, Bef.St. Finnland, O.Qu., 7.11.41.

⁸ See Seitsonen & Moshenska 2021.

⁹ E.g. Herva et al. 2020.

the Finnish-Soviet border. In addition, these plans would permit the Germans to link this railway with the existing Finnish railway network running from Oulu to Hyrynsalmi. Any goods arriving in the port of Oulu had to be reloaded in Hyrynsalmi onto wagons fitted for the narrow-gauge line, but would still represent an improvement of the German supply lines and increase their transport capacity.

Although the formal agreement between Finnish and German authorities was not signed before September 1942,¹⁰ work on the Hyrynsalmi-Kuusamo railway started already in the summer that year. The railway line was built jointly by the Wehrmacht and OT, in one of the rare occasions where these two organisations cooperated directly on a construction project in Finland. However, the Hyrynsalmi-Kuusamo railway was yet another German construction project in Finland which was planned without proper consideration of terrain and climate, and thereby this project, as so many others, was significantly delayed from the German plans. This field railway was by far the longest that the Germans built in Finland, otherwise they built only quite short and sometimes even narrower field railways, such as 600 mm wide lines of 6 km each at Tornio and Misi.¹¹

Before the Germans came along, Finnish authorities had already made plans for an extension of the domestic railway network between Hyrynsalmi and Taivalkoski. Some groundwork on the line had already been carried out, and the Wehrmacht could lean on this work.¹² As Wehrmacht and OT were separate organisations used to perform projects in their own way, the construction of the railway was split into a southern and a northern section, to be performed by OT's subunit Bauleitung Kuusamo and building units from the Wehrmacht respectively. From the beginning the project was characterised by wildly exaggerated and optimistic schedules. The first plans stipulated that the line should be ready until Taivalkoski by October 1942, and to Kuusamo in December.¹³ In reality, the work on the line continued well into the year of 1944.

Besides the schedules, another challenge for the railway project was access to resources, such as building materials, equipment, and labour. German logistical network reached over hundreds of kilometres from the Mediterranean to the Arctic Ocean, and the German building programmes all over the occupied and allied Europe were enormous. It appears that the logistics were not always planned in the most logical way, as for example prefabricated concrete construction elements were transported along the poor transportation line from Central Europe to northern Finland, alongside living cows, alcohol drinks, and other foodstuff.¹⁴ Some of the logistical absurdities at the Hyrynsalmi-Kuusamo included the import of ready-made (metal) sleepers for railroad building from Germany into the wooded northern Finland.¹⁵

Already from August 1942 the work on the railway was slowed down due to the lack of vehicles and labour, and Finnish reports stated that due to the limited labour it was impossible to keep the tight schedule that the Germans had set for the project.¹⁶ This situation

¹⁰ Kansallisarkisto, Helsinki, Finland (hereinafter KA), T-17944/23, “Abkommen über den Feldbahnbau Hyrynsalmi-Kuusamo”, signed by Ferdinand Jodl for AOK 20 and Jalmar Castrén for Rautatiehallitus, 3.9.42.

¹¹ BA-MA, RH2020-307, Armeepionierführer, activity report, 1.4.-30.6.42, 15.7.42.

¹² BA-MA, RH2020-216, AOK 20, O.Qu./Qu.1, “Überblick über die Versorgungslage 1.9.1942.”

¹³ KA, T-17215/2, report from Colonel Willamo to General Heinrichs, 29.9.42.

¹⁴ E.g. Seitsonen 2020, 129–134; Westerlund 2008.

¹⁵ KA, T-17215/2, report from Colonel Willamo to General Heinrichs, 29.9.42.

¹⁶ KA, T-17215/2, attachment No 2 to report from Colonel Willamo to General Heinrichs, “Org. Todt'in auto-

did not improve over time, and in July 1943 the Germans noted that a faster construction of the railway was not possible due to the lack of workers.¹⁷ As with any other German construction project in Finland during the war, the construction of this railway depended heavily on labour brought in from abroad.¹⁸ The numbers of workers varied over the years, but according to an overview from April 1943 about 5600 people were working on the Hyrynsalmi-Kuusamo railway. Of these, over 2000 were POWs, more than 600 Polish civilian labourers, and 116 Finnish workers. The POWs and Polish labour were kept in camps by the Germans and while the former group were entirely made up by forced labour, the latter group consisted of people who had volunteered, were tricked into, or outright forced to work for the Germans. The Finns were a separate category entirely, as they had volunteered for the work, and were provided with such good salaries that Finnish authorities had to set up a system to regulate the large amounts of Finns wanting to work for German agencies.¹⁹ Besides these categories of labour there were a group of over 2000 workers, consisting of Germans as well as men from a number of other European countries, in addition to work leaders and officers. The non-German workers in this latter category and the Polish labourers mentioned above were working for OT, and were a mixture of volunteers and forced labourers.²⁰ Due to the shortage of labour, also German convicts were sent to work on the railway from 1942 onwards. This caused issues with the local population who got the impression that these convicts were men originating from the German army stationed in Finland who had committed violations on Finnish soil, although for the majority this was not the case.²¹

The labour used to construct the railway was thus a very diverse group living under different conditions depending on their status within the German war machinery and the Nazi ideological hierarchy. The struggle of the labourers and POWs has to a large extent not been recorded for the aftertime, and we have very few written accounts on how the workers and perhaps particularly the POWs were handling the work and surroundings in the camps and work sites along the railway line. An exception is the published memoirs of Polish forced labourer Josef Molka, in which he describes the daily life and hardships faced by the POWs and forced labourers in the harsh conditions of northern Finland.²² Molka recounts how differently he and the other Polish workers were treated compared to the Soviet POWs, and what a shocking sight it was to observe desperate POWs digging in garbage dumps in search of anything edible.²³ The conditions of the Soviet POWs working at the Hyrynsalmi-Kuusamo railway were by all accounts appalling, something that was recorded by the Germans themselves. For instance, in September 1942 one of the POW camps along the railway line was reported to be in a bad condition, with miserable accommodation and insufficient food. The camp at Isokumpu was described as catastrophic, and the Germans

tarve ja -huolto”, 5.11.42; KA, T-5471/2, activity report from Lieutenant Krantz to Colonel Willamo, 8.-15.8.42.

¹⁷ BA-MA, RH2020-301, AOK 20, Q.Qu./Qu.1, “Beurteilung der Versorgungslage”, 8.7.43.

¹⁸ E.g. Westerlund 2008; Lundemo 2020.

¹⁹ Lundemo 2020, 265–268.

²⁰ BA-MA, RH2020-269, Kdr.d.Bautr. 6, “Ist- und Einsatzstärken stand vom 25. April 1943.”

²¹ KA, T-17215/2, report from Colonel Willamo to General Heinrichs, 5.11.42.

²² Molka 2007, see for example p. 39–40.

²³ Molka 2007, 46; also Seitsonen et al. in press.

inspecting these camps stated that those in charge of the POWs were lacking any sense of responsibility for keeping these men healthy and fit for the work they had to perform.²⁴

The boggy and uneven terrain, and the extreme climate worked against the German plans and timetables. Both the guards, the prisoners, and the various labourers alike suffered especially badly during the cold winter months through which they kept on building the railroad in poor clothing and with insufficient accommodation, as Molka points out in his memoirs. This is supported by a contemporary Finnish report that states that the work capacity of German, Polish, and POW labour was poor, because they spent the days shivering and freezing, and even the hard work could not make their bodies warm. To blame for this was the long and cold Finnish winters, as the workers spent all their energy keeping warm and surviving through the workdays, with daylight cut short by the polar night.²⁵ The harsh discipline, poor treatment, and often inhumane work conditions of the POWs are the aspects that are typically emphasised in the local people’s wartime memories of the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad, and also elsewhere in northern Finland and Lapland.²⁶

Despite endless struggles with lack of resources, challenging conditions, and overly optimistic schedules, the work with the railway continued through the years. One challenge was that the line was first constructed during the winter, so that when the ground frost melted in the spring of 1943 the finished parts of the track were uneven and in a poor condition.²⁷ The wet, boggy terrain and the poor quality of foundation for the tracks running through it meant that the line was not in a working condition, which is underlined by the fact that the railway embankments broke down in several places in the wetlands, and for example in May 1943 one of the valuable locomotives went off the rails and half sunk in a bog.²⁸

In the autumn of 1943, the railway was still described as being in a relatively poor condition. Several smaller sections of the track were unfinished, but what was worse, the railway line was deemed in general not to be fit for its purpose.²⁹ In addition there were also plans to extend the line eastwards towards Kiestinki, but in the end only a few kilometres of this sidetrack was constructed.³⁰ Despite all this, and after a massive building effort the southern section of the railway was taken into use gradually from October 1943. From February 1944 the track could transport 120 tons a day, which was increased to the goal of 400 tons a day by June 1944, when 12–15 trains travelled along the now finished line daily.³¹ Although the railway line was built on Finnish soil, it was clearly seen as German property by both parties involved. The trains running along the line were not only planned to carry goods, but the wagons could also be fitted with roofs to carry people. However, the Finns

²⁴ BA-MA, RH2020-224, activity report for AOK 20, Qu. 2, 1.9.–30.9.42, signed Prinz Hessen, 8.9.42.

²⁵ KA, T-5471/11, attachment from Lieutenant Jaakkola, “Selitys karttaliitteeseen No 3”, undated, probably from March 1943; KA, T-5471/12, activity report from Lieutenant Jaakkola to Lieutenant colonel Voss for 7.2.–19.2.44.

²⁶ E.g. Westerlund 2008; Seitsonen et al. 2017.

²⁷ KA, T-5471/11, attachment from Lieutenant Jaakkola, “Selitys karttaliitteeseen No 3”, undated, probably from March 1943; KA, T-5471/11, travel report Rovaniemi-Hyrynsalmi 3.3.–6.3.43 from Lieutenant Jaakkola.

²⁸ KA, T-5471/11, activity report from Lieutenant Jaakkola “Kertomus havainnoista ja kokemuksista Kuusamosta ja Taivalkoskelta ajalla 19.5.–22.5.43”

²⁹ KA, T-5471/11, attachment No 1 to report from Lieutenant Jaakkola to Major Väänänen for period 26.7.–5.8.43, regarding trip to Kuusamo and Taivalkoski 2.–4.8.43.

³⁰ KA, PK1830-1, Major Väänänen’s postwar report, 7.9.47, 217; KA, T-5471/12, activity report from Lieutenant Jaakkola to Colonel lieutenant Voss for 7.2.–19.2.44.

³¹ Lundemo 2020, 167.

Station	Distance from Hyrynsalmi (km)	Notes	PoW/Labour camp
Hyrynsalmi	0	Train maintenance station, supply depot; German station area known as the "Berlin line"	Yes
Hyrynjärvi	3,4		No
Hallavaara	12,5		No
Laaja	18,6		No
Pesiökylä	28,8		Yes
Syrjä	38,5		Yes
Vääkiö I	47,6	Train maintenance station	No
Vääkiö II	49,8	Freight station	Yes
Junnojärvi	56,6		No
Lippo	65,2		Yes
Leino	74		Yes
Korvua	83,9		Yes
Yli-Outujoki	93,6		Yes
Iijoki	102,1		Yes
Isokumpu	110,2		Yes
Harjajoki	119,1		Yes
Inkee-Süd	127,5		Yes
Inkee-Nord	137,4		No
Käsmä	146,3		No
Penttilä	155		No
Säkkinen	161,3		Yes
Kuusamo I	170,5	Betriebsbahnhof	No
Kuusamo II	171,2	Güterbahnhof, freight station	Yes
Vanttaja I	176,8	Futterbahnhof, fodder station	No
Vanttaja II	178	Luftwaffenbahnhof, Luftwaffe station	No

Table 1. Stations of the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad (see Figure 1) (Based on Gootwald 1986, 283; Otto n.d.).

Nr.	Municipality	Location	Archival notes	Nr. of PoWs ^{1,4}	Archaeological studies
1	Hyrnsalmi	Hyrnsalmi	3./156, Feld.Str.Lg. III, Finn. Ziv.-Arb., PoWs (Kgf.) ²	230	Survey 2020 (OS)
2	Suomussalmi	Pesiökylä	PoWs ¹	54	Survey 2014 (NBF), 2020 (OS)
3	Suomussalmi	Rapuanvaara	German name "Rapuvaara", ² Ukrainians (Ukrainer) ³		No
4	Suomussalmi	Kukkarovaara			Survey 2014 (NBF), 2020 (OS)
5	Suomussalmi	Sarvikangas 1			Survey 2014 (NBF), 2020 (OS)
6	Suomussalmi	Sarvikangas 2			Survey 2014 (NBF), 2020 (OS)
7	Suomussalmi	Syrjä	German name "Syriö/Syrie", PoWs ²	126	Survey 2020 (OS)
8	Suomussalmi	Vääkiö II	1.(K)/429, German name "Vekyö/Vääkiö II", PoWs (Kgf.) ²	149	Survey 2014 (NBF), 2020 (OS)
9	Suomussalmi	Lippo	4./68, PoWs ¹	90	Survey 2020 (OS)
10	Suomussalmi	Leino, Saarinen	German name "Leino-Süd", PoWs ²	81	Survey 2014 (NBF), 2020 (OS)
11	Suomussalmi	Leino, Saarivaara	2./62, 3./62, German name "Leino-Nord", PoWs (Kgf.) ²	24	Survey 2014 (NBF), 2020 (OS)
12	Taivalkoski	Korvua, Palokumpu	1./62, 2.(K)/429, PoWs (Kgf.) ² Feld.Str.Lg. II, ³ SS troops? (local memories)	85	Survey 2009 (NBF)
13	Taivalkoski	Tervajoki, Oudonkangas	German name "Outujoki", ¹ Ukrainian PoWs ³		Survey 2009 (NBF)
14	Taivalkoski	Hiltusenmurto			Survey 2009 (NBF)
15	Taivalkoski	Iijoki	PoWs ¹	99	No
16	Taivalkoski	Metsäkylä Isokumpu	3./901, O.T., Polish workers (Polen), ² PoWs ¹	59	Survey 2017 (OS)
17	Taivalkoski	Mustanlunnunlampi			Survey 2010 (NBF)
18	Taivalkoski	Salmisenkangas 3			Survey 2010 (NBF)
19	Taivalkoski	Harjajoki, Peuralampi	O.T., PoWs ¹	148	Survey 2010 (NBF)
20	Taivalkoski	Kaupinkoski			Survey 2010 (NBF)
21	Taivalkoski	Inkee, Satasaari	German name "Inkee-Süd", 1.(K)/191, O.T., Polish workers (Polen), PoWs (Kgf.) ²	92	Survey 2010 (NBF)
22	Kuusamo	Penttilänvaara, Kellarikunnas	German name "Penttilä", 1./191, O.T., PoWs (Kgf.) ²	322	Survey 2014 (NBF)
23	Kuusamo	Säkkinen	PoWs ¹		No
24	Kuusamo	Sänkikangas	O.T., PoWs ²	258	No
25	Kuusamo	Kuusamo-Kiestinki Road 20 km	O.T., PoWs ²		Survey 2020 (OS)
26	Kuusamo	Kuusamo	ZL Kuusamo/Stalag 309, 2./1912		No
27	Kuusamo	Kaikkonen ³			No
28	Pudasjärvi	Kaivoslampi			No
29	Pudasjärvi	Iso Niemenmaa			Survey 2010 (NBF)
30	Suomussalmi	Pihlajakorpi			Survey 2014 (NBF), 2015 (OS)
31	Suomussalmi	Perkkiönpuro			Survey 2014 (NBF)
32	Suomussalmi	Kerälänkylä, Sakarajärvi			No

¹ In June 1944, based on Gottwald 1986, 283.

² Otto n.d.

³ Westerlund 2008.

⁴ Kallioniemi 2018.

Archival notes: Markings from a map dated January 31, 1943; Feld.Str.Lg.= Field punishment camp; Kgf.= PoWs; Finn. Ziv.-Arb.= Finnish civilian workers

Archaeological studies: NBF= National Board of Forestry; OS= Oula Seitsonen

Table 2. POW and work camps in the area (see Figure 1).

Figure 2. Original caption: “Field railroad in snow”. A German military train loaded with bales of hay somewhere along the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad. (Photograph: Bundesarchiv, Bild 101I-107-1312-20 / CC-BY-SA 3.0.)

had to negotiate with the Germans to transport Finnish troops, civilians, or goods along the line.³²

Although it was claimed that the Hyrynsalmi-Kuusamo railway made a difference in the struggle to supply the troops on the Kiestinki-Louhi front, the troops positioned at this front sector in fact required supplies of 1000 tons a day. In addition, the railway was in normal operation, more or less, only for about three months before the breakup of the Finnish-German alliance in September 1944. During their subsequent retreat from Finland, the German troops destroyed the railroad and its structures, such as bridges, stations, and locomotive garages, most of their archives, and the surrounding civilian infrastructure as part of their scorched earth tactics in mid-September 1944. In the area surrounding the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad, Germans destroyed from 15 to 65 percent of the public and private buildings, worst in Kuusamo where over 2000 buildings were annihilated, including the local church. They also laid masses of mines and other explosives along the railroad line and their retreat routes, which claimed the lives of numerous people after the war. The aim was to slow down the expected Soviet invasion of Finland, a fear that was materialised in this part of Finland. As part of the Finno-Soviet cease-fire treaty the Soviet troops occupied portions of Suomussalmi and Kuusamo municipalities, and possibly also the northern parts of Hyrynsalmi, after the Germans had left. At least in Kuusamo and Inari the occupying

³² KA, T-17944/23, agreement on the transport of Finnish goods on the Hyrynsalmi-Kuusamo railway, signed Ferdinand Jodl and Colonel V. A. 27.12.43/4.1.44; KA, T-17215/2, report to General Heinrichs from Colonel Willamo, 21.10.42.

Soviet troops stayed on the Finnish side of the border well after the end of the Second World War, until late-1945.³³

Afterlife and Memory of a Nazi German Military Railroad

After the war, the Soviet Union demanded that the Finns handed over all the military and other materials left behind by the German forces as part of the war reparations Finland had to pay. According to the peace agreements the Hyrynsalmi-Kuusamo railway, which had already been destroyed by the Germans in 1944, was finally completely dismantled and transferred to the Russians by 1947.³⁴ After the dismantling of the railway line, the railroad and its memory fell into oblivion from a national and official perspective and was largely forgotten for decades, like other material reminders of the German presence in Finland. In the new post-war political situation, the material traces and memories of Finns siding with the Nazis in their fight against the Soviet Union were dismissed, practically until the collapse of the Soviet Union.³⁵ Also, from a southern perspective these events took place in a peripheral northern wilderness and were easy to neglect, illustrating some of the continuing north-south tensions in Finland. Northern people often perceive that the dominant southern authorities neglect their local heritage, which links with the long history of, for instance, south-based extractive industries appropriating the northern resources.³⁶

At the end of the war and during their retreat, the Germans destroyed large parts of their archives, something which could have made historical studies of the Hyrynsalmi-Kuusamo railway challenging. However, by combining German and Finnish wartime documents, as shown in this article and other recent research, it is possible to outline and discuss the work on the railroad in some detail.³⁷ In many cases, the railroad has been mostly remembered and discussed in popular presentations with a local and humane emphasis, such as memorial books and history enthusiasts’ websites,³⁸ and on the other hand, from a technical standpoint by railroad enthusiasts.³⁹ Also, documentary films have been made about its history from a local perspective.⁴⁰ Locally the memory of the German presence and its material traces appear to form an integral part of the northern transgenerational memoryscape and long-term cultural landscape.⁴¹

During the years 2015-2020, the Universities of Helsinki and Oulu ran a research project “Lapland’s Dark Heritage”, as part of which also Hyrynsalmi-Kuusamo Railroad

³³ KA, T-17944/23, letter from the Ministry of Defence to the Ministry of Transport and Public Works, 11.3.1945; Ursin 1980; Kulju 2014; Seitsonen 2020, 68–69.

³⁴ Karjalainen 2008; Heino 2018.

³⁵ See Seitsonen & Herva 2011; Herva 2014; Seitsonen 2018.

³⁶ Seitsonen 2020, 233.

³⁷ Lundemo 2020, Kauhanen 2021.

³⁸ E.g. Molka 2007; Karjalainen 2008; Kauhanen 2012; Kallioniemi 2018a, <https://kenttarata-feldbahn.weebly.com/>.

³⁹ E.g. Haro 1990.

⁴⁰ Koivisto 1999; Railo 2004; Sironen 2018.

⁴¹ Seitsonen 2020.

was visited.⁴² Interviews and informal discussions were conducted with a number of locals in Hyrynsalmi and Suomussalmi focusing on their impressions and perceptions about the cultural heritage value of the material reminders of the German wartime presence. Based on the information gathered during these discussions and interviews, we found that for the local people the ruins of the railway line, military encampments, rusting military material, and other wartime structures appear to act as active and living reminders of their personal and family stories and remembrances.⁴³ Transgenerational stories related to the war have been passed on and are actively preserved for the younger generations. This includes even local schoolchildren, who encounter the wartime sites during various wilderness-based activities, such as berry picking, fishing, and hunting with their parents and grandparents. As an example, some small children donated wartime memorabilia kept in their families or found in the forests to one of the first public exhibitions on the railroad organised at the Jokijärvi School in Taivalkoski by local history enthusiasts in 2004.⁴⁴

More recently, however, the younger generations have started to lose this place-bound transgenerational knowledge, which was one of the drivers for the Kainuu Museum to set up a special exhibition called “Many Faces of the Field Railroad – Die vielen Gesichter der Feldbahn” in 2020.⁴⁵ The museum deemed it as important to highlight and popularise the histories and differing perspectives related to the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad.⁴⁶ The exhibition was relatively popular, although towards the end of 2020 the numbers of visitors dwindled as the Covid-19 pandemic started accelerating.⁴⁷ The main aim of this exhibition was to highlight the coexistence and interaction of the Finnish civilians and the German troops, as well as the fates of the multinational POWs. For example, a variety of the wartime artefacts was exhibited illustrating their own small stories about the German presence, such as gramophone records that tell about the soundscapes, and toiletries that highlight the upkeep of personal hygiene in the wilderness.⁴⁸ Overall, the railroad has in recent years been receiving increasing public and media recognition on a national level, alongside the other material remains of the German wartime presence.⁴⁹ Besides the exhibition at Kainuu Museum, one section of the nationally renowned Raatteen Portti Winter War Museum has recently been dedicated to the history of the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad. Objects to both exhibitions were mostly donated by the locals, including wartime memorabilia kept throughout the decades by different families, and also finds made by metal detectorists and other people in the wilderness (Fig. 3).

In addition to the objects from local families in the areas near the Hyrynsalmi-Kuusamo railway, new materials and sources for research can and do appear. One remarkable new addition to the local museum collections about the railroad is a chance find made recently in a German antique store, a memorial book of drawings titled “Feldbahnbau Hyrynsalmi-Isokumpu-Kuusamo. PI. Regts.-Stab (Z.B.V.) 6” (Field railroad building Hyrynsalmi-

⁴² E.g. Koskinen-Koivisto & Thomas 2017.

⁴³ See Seitsonen & Koskinen-Koivisto 2018.

⁴⁴ Railo 2004.

⁴⁵ Personal communication Jarkko Kauppinen, Kainuu Museum, 15.03.2021.

⁴⁶ Personal communication Jarkko Kauppinen, Kainuu Museum, 15.03.2021.

⁴⁷ Personal communication Jarkko Kauppinen, Kainuu Museum, 15.03.2021.

⁴⁸ Personal communication Jarkko Kauppinen, Kainuu Museum, 15.03.2021.

⁴⁹ E.g. Ylimaunu et al. 2013; Fast 2017; Fast & Väisänen 2020; Matila 2020; Seitsonen 2020; Väisänen 2020; .

Figure 3. Metal detectorists' finds in the 2020–2021 exhibition about the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad in the Kainuu Museum. (Photographs: Kainuu Museum/Jarkko Kauppinen.)

Isokumpu-Kuusamo).⁵⁰ This booklet was donated to the Pääatalo Institute in Taivalkoski in 2018.⁵¹ It is a booklet of illustrations by German K. Vollmer, and includes beautifully detailed artwork and poetic textual descriptions about the construction of the railroad and the hardships experienced by its builders.

German troops, and occasionally also some of their forced labourers,⁵² seem to have been generally fond of such memorial books.⁵³ The text and drawings of Vollmer's booklet describe the heroic struggle and "...work [of the German] building engineers, railroad men, [and] OT" ("...das Werk, Der Baupionere, Der Eisenbahner, der O.T.")⁵⁴ to construct a railway through an uncharted northern wilderness "...for the Homeland, Führer, and Nation" ("...für Heimat, Führer und Reich").⁵⁵ POW and forced labourer presence and contribution is essentially faded away, although one realistic illustration shows Soviet POWs laying down the railroad tracks through the snow-covered winter wilderness, guarded by German soldiers who are leisurely warming themselves at a fireplace, although no reference is made to the prisoners (Fig. 4).⁵⁶ The footwear the POWs are wearing in this picture are very familiar to what Josef Molka describes in his memoirs, where he talks about being given wooden shoes,

⁵⁰ Vollmer n.d.

⁵¹ Kallioniemi 2018a, <https://kenttarata-feldbahn.weebly.com/>.

⁵² Ferguson 2018a; Ferguson 2018b.

⁵³ Based on the numerous German Second World War memorial books in the military memorabilia sales. Prices asked of these wartime memorial, photograph and sketch books range from a couple of hundred up to over a thousand Euros.

⁵⁴ Vollmer n.d.; available at Kallioniemi 2018b, <https://kenttarata-feldbahn.weebly.com/feldbahnbau-piirus-tusnide.html#>.

⁵⁵ Vollmer n.d.; available at Kallioniemi 2018b, <https://kenttarata-feldbahn.weebly.com/feldbahnbau-piirus-tusnide.html#>.

⁵⁶ See Seitsonen et al. 2019, 16, for another example of omitting the prisoners in the pictures.

Figure 4. Original caption: “Complete track construction for the narrow railroad line: Hyrynsalmi-Kuusamo - 78 014 running meters”. Notice the Soviet POWs laying down the tracks and the German guards wearing what appears to be Swedish white military fur hats. (Figure: Vollmer n.d. © Päättalo-instituutti.)

but no socks. Instead, they wrapped rags around their legs, which gave little warmth. Such rags can also be seen wrapped on the prisoners’ legs in the picture.⁵⁷ In another illustration the Soviet POWs struggle in the background dragging spruce tree branches to lay the foundation for the track.⁵⁸ This booklet merits a study of its own, to analyse the ways in which the alien landscape and the building efforts across it were illustrated and recorded in detail by a German military eyewitness.⁵⁹

Local people show nowadays a strong interest and urge in preserving the memories and traces of the German presence, the railroad, and the events surrounding it, as these tie into their own village and family histories. The older generations have generally fond memories of the German soldiers who lived as their close neighbours for nearly four years, despite the destruction they caused during the Lapland War in 1944. Germans are typically recalled as friends and protectors against the Soviet partisans who were attacking isolated wilderness

⁵⁷ Molka 2007, 38.

⁵⁸ Vollmer n.d.; available at Kallioniemi 2018b, <https://kenttarata-feldbahn.weebly.com/feldbahnbau-piirus-tusnide.html#>.

⁵⁹ Vollmer n.d.

homesteads.⁶⁰ On top of this, the German camps exhibited various wonders that many adults or children in this area had hardly seen or experienced before. The soldiers handed out sweet candy to the kids, arranged public movie performances at their camps, played gramophone records, and lighted up their accommodations with generators. Locals have described lively memories of the magic of movies and electric light, as most of this area was electrified only well after the Second World War. Based on local recollections, the close interaction with children seems to also have alleviated the German soldiers’ feelings of isolation, dislocation, and separation from their own families, as also the romantic relations with Finnish women.⁶¹

Importantly, besides the lively memories of the friendly interaction and encounters with the Germans, the local memoryscape includes the POW camps and mass graves established along the railroad. Locals maintain strong recollections of the traumatic and poor treatment of the multinational POWs and labourers, and of the exact locations where these events took place, as reminded by the local epithet for the whole project, “Railroad of Death”. People who were children during the wartime recall how they had to witness the harsh punishments and even executions of the prisoners. Overall, the local memory culture is nuanced and holds a remarkable duality where the positive and negative memories are juxtaposed and mixed, which contrasts with the lengthy national neglect of the German wartime presence.

Illustratively, most of the historical information about the railroad is nowadays conveyed by local history enthusiasts in popular forms oriented to large audiences.⁶² Some of these popular books and websites are really informative and well-maintained sources of detailed historical material, such as the “Kenttärata” (Field railroad) portal maintained by local history enthusiast Tuomo Kallioniemi.⁶³ Three documentary movies have also been shot about the history of the railroad. An international Polish documentary film “Return to Finland” describes the already mentioned forced labourer Josef Molka’s wartime experiences and his revisit to the area 60 years later in 2004.⁶⁴ Two Finnish documentaries “Railroad of Death” from 1999,⁶⁵ and “Railroad – How the War Came Upon the Wilderness People” from 2018,⁶⁶ both place emphasis on the local importance and perception of the German presence and its consequences. The latter was produced by the “Museum Association Railroad of War and Peace” that was established by the local history enthusiasts in 2008. This association aims at preserving the memory of the railroad and wartime in the area and arranges many kinds of cultural events in the old Hyrynsalmi Station building that survived the destruction at the end of the war. They, for instance, borrowed a lot of wartime memorabilia to the recent Kainuu Museum exhibition, and maintain their own interesting exhibition of metal detectorists’ finds at the Hyrynsalmi Station.⁶⁷

⁶⁰ Seitsonen & Koskinen-Koivisto 2018; Koskinen-Koivisto & Seitsonen 2019; Seitsonen 2020, 54 .

⁶¹ See Seitsonen & Koskinen-Koivisto 2018.

⁶² But see Karppinen 1979; Heikkinen 1998; Westerlund 2008; Huttunen 2010; Anttalainen 2019; Lundemo 2020.

⁶³ Kallioniemi 2018a, <https://kenttarata-feldbahn.weebly.com/>.

⁶⁴ Railo 2004; also Molka 2007.

⁶⁵ Koivisto 1999.

⁶⁶ Sironen 2018.

⁶⁷ Personal communication Mirja Fagerroos, Museum Association Railroad of War and Peace, 12.03.2021; Personal communication Jarkko Kauppinen, Kainuu Museum, 15.03.2021.

One interesting ethnographic aspect connected to the railroad are the living local ‘treasure’ stories about locomotives or trains sunk into bogs or lakes by the Germans before their retreat. Several people have reminisced that these could be found at least in Kuusamo’s Lake Kenttälampi or River Vanttajajoki next to it.⁶⁸ Stories about the various things that the Germans are told to have hidden in different parts of northern Finland are relatively common, ranging from German General Dietl’s kitchen utensils⁶⁹ to guns and locomotives and airplanes.⁷⁰ These ring a bell with the internationally common stories of ‘Nazi treasures,’ such as hidden gold trains, artworks, and other valuables that hold a fantastic aura in people’s minds.⁷¹ However, along the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad these stories appear to have some seeds of truth. As mentioned above, the archival material documents at least one case when a locomotive sank into a bog. Also, parts of a large German fodder railway carriage have been found in River Vanttajajoki, which might have onset the stories about the sunken locomotive there.

The local municipalities have also taken a profound interest in getting more recognition to the memory of the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad, especially for commercialising this to attract cultural tourism into this peripheral region. They are, for example, developing the cross-border (dark) tourism potential as part of a planned Finno-Russian joint project “Small human in a Great War”.⁷² Especially Taivalkoski municipality has made serious attempts for establishing the cultural tourism potential of the railroad with information boards, sign-posted tourism trails, and guided tours to the wartime sites with specialised “field railroad guides” (Fig. 5).⁷³ Also, the Finnish National Board of Forestry (NBF) decided already in 2008 to preserve a 700-meter stretch of the old Hyrynsalmi-Kuusamo railroad line in Taivalkoski as a heritage site for cultural tourism purposes, when it was threatened by plans to build a new road on top of it.⁷⁴ Parts of the modern railroad follow the wartime railroad line and in other parts the modern forest tracks run along the wartime railroad foundations. This makes it traceable on the current topographic maps and, for most parts, relatively easily accessible. Several geocaches⁷⁵ have also been made along the railroad line since the early 2000s by geocaching activists, who frequently visit these locations as part of their virtual online treasure hunting game. This appears to have become a relatively common and popular way of engaging with and presenting Second World War and other heritage sites in Finland.⁷⁶

⁶⁸ See also Kallioniemi 2020.

⁶⁹ Seitsonen 2020, 200.

⁷⁰ See Ferguson 2020, for an example from Burma.

⁷¹ See Edsel 2013; Herva et al. 2016; Ferguson 2020.

⁷² *Koillissanomat* July 4, 2017.

⁷³ “Kenttärata” 2020, <http://www.taivalkoski.fi/palvelut/kenttarata>.

⁷⁴ Hentilä, *Kaleva* 2008; *Yle uutiset* September 23, 2008.

⁷⁵ “Geocaching” 2020, www.geocaching.com.

⁷⁶ Ihamäki 2012; Seitsonen 2020, 217.

Figure 5. Information board raised by the Taivalkoski municipality at the place of the Isokumpu station under snow in late-April. (Photograph: Oula Seitsonen.)

Archaeology and Material Traces of a Nazi German Military Railroad

In the early 2000s, a discussion was initiated also among the heritage professionals about the culture-historical value and protection of Second World War material remains in Finland.⁷⁷ This has been a slow process that is to an extent still ongoing, but some important advances have been made over the past one-and-half decades. Most importantly, the NBF made in 2009 a landmark resolution that they will recognise and protect all the material and immaterial heritage sites on the lands controlled by them up to the mid-1900s as cultural heritage.⁷⁸ Due to this, they carried out a massive archaeological survey project of their forest areas in 2010–2014.⁷⁹ During the country-wide survey, thousands of Second World War structures were registered, also along the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad.⁸⁰ As a result of the NBF decision, nowadays also the Finnish National Heritage Agency has started

⁷⁷ Seitsonen 2020, 20–23.
⁷⁸ Taivainen 2013.
⁷⁹ Taivainen 2013.
⁸⁰ Schultz 2009; Kelola-Mäkeläinen & Schultz 2010; Kelola-Mäkeläinen 2014;

recognising the Second World War localities as “Other cultural heritage sites” that should be acknowledged in land-use planning but are not automatically protected.⁸¹

Besides the NBF surveyors, parts of the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad line have been visited in the field by archaeologists from the Kainuu Museum and National Heritage Agency,⁸² by retired staff officer Pertti Huttunen,⁸³ by one of the authors,⁸⁴ and by various history enthusiasts.⁸⁵ Most of the stations and POW camps known from the archival sources have been at least cursorily checked and some of them mapped in more detail (Table 1–2; Fig. 6). However, there are still long stretches of the track that have not been visited by heritage professionals, and the field surveys should be supplemented in the future. The people living in the area are well-aware of all the material traces linked with the German presence and the railroad in their own landscape. The local transgenerational memories have guided archaeologists to discover many localities in the field that are not known from the wartime documents and maps (Table 2; Fig. 1). Also, analyses of detailed airborne laser scanning and digital elevation model data have helped in locating and mapping the sites in the area.⁸⁶ The wide distribution of the recorded sites suggest that the Germans used their workforce dynamically and moved it along the railroad line as the need arose, like they did all over northern Finland.⁸⁷

From an archaeological perspective, parts of the railroad and the connected infrastructure are surprisingly well preserved, although generally in more or less flattened state that might not attract a casual spectator’s attention (Fig. 5). Many of the military encampments and POW camps hold good research potential for conflict archaeological studies, such as detailed mapping and excavations of rubbish pits, latrines, and building foundations. Spatial and material culture approaches to recent past sites often open new and unexpected perspectives to many seemingly familiar issues.⁸⁸ These can shed light, for instance, on the daily living conditions, accommodations, food cultures, and personal relations between the Germans, prisoners, and locals that might be missing from archival material or transgenerational memories.⁸⁹ Already now many of the mapped sites illustrate how much variation there is between different camps, and how for example many of the POW camps have a rather informal and “organic” layout, instead of any “Prussian order” or typical prison camp-like features, such as barbed wire fences or watchtowers.⁹⁰ The Vääkiö II freight station and POW camp area illustrated in Figure 6 is a good example of this tendency. Without the artefacts found for example in the rubbish pits and the local transgenerational memories, many of these localities would be hard to even recognise as Second World War encampments. The superficially haphazard spatial organisation is typical for the many POW

⁸¹ Enqvist 2014; Seitsonen 2020.

⁸² Kainuun liitto 2019, 3–4.

⁸³ Huttunen 2010.

⁸⁴ Seitsonen 2018; Seitsonen 2020.

⁸⁵ Kallioniemi 2018a, <https://kenttarata-feldbahn.weebly.com/>.

⁸⁶ See Risbøl et al. 2020; Ikäheimo & Seitsonen 2021; Seitsonen & Ikäheimo 2021; Stichelbaut et al. 2021.

⁸⁷ Westerlund 2008; Lundemo 2020; Seitsonen 2020, 94.

⁸⁸ E.g. Schofield et al. 2002; Seitsonen et al. 2017; Herva & Seitsonen 2020; Seitsonen 2020.

⁸⁹ E.g. Seitsonen et al. in press.

⁹⁰ See Seitsonen & Herva 2011; Seitsonen 2018.

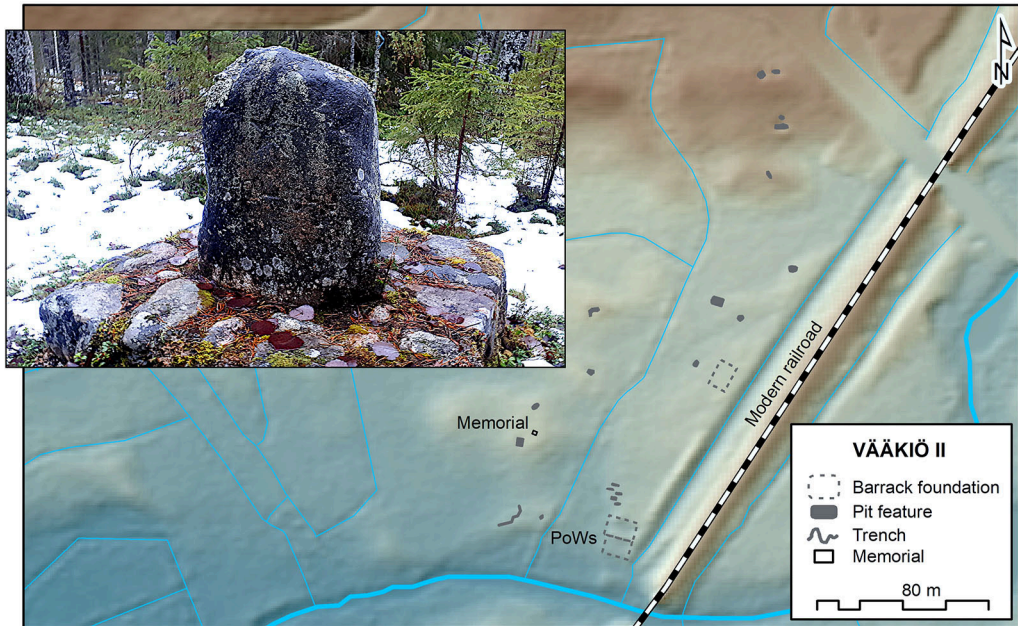

Figure 6. Map of the German-run Vääkiö II POW camp and freight station at Suomussalmi, the modern railroad has been partly built on the wartime railroad foundation. Inset: POW memorial at the site in early-October, notice the Soviet star on the memorial stone. (Map and photograph: Oula Seitsonen.)

camps that Germans established in northern Finland, where each camp commander seems to have had relative freedom in arranging the camp(s) under his authority.⁹¹

Archaeological and geographical analyses can also seek answers to higher-level questions, for instance, about human-environmental relations and adaptations to an alien northern landscape.⁹² In our opinion, the remaining traces of the railroad should be protected as cultural heritage sites for the future study and remembrance. They signify, besides local northern Finnish heritage, also the global orphan, transnational heritage of Germans and their multinational prisoners.⁹³ The ruins can act as a concrete reminder of the wartime destinies of different groups of people who ended up in this end of the world, as material witnesses of their past actions.⁹⁴ The numerous gravesites of prisoners and forced labourers, many of which are currently known only to the locals, should also be devotedly mapped, protected, and honoured with the due respect.

Also, even though the railway was destroyed and dismantled in 1944–1947, not all the German railroad tracks ended up in Soviet Union. According to local information, bits and

⁹¹ Otto 2008; Westerlund 2008; Seitsonen 2020, 103.

⁹² E.g. Ingold 2000; Herva 2014; Seamon 2014; Seitsonen et al. 2017.

⁹³ E.g. Price 2005; Seitsonen 2019.

⁹⁴ Seitsonen & Herva 2011; Seitsonen 2020.

Figure 7. Tracks and other parts of the original Hyrynsalmi-Kuusamo railroad found in the wilderness, and now being re-used for building a private narrow track railroad by a Finnish railroad enthusiast Leo Saha. Inset: Krupp factory stamp on one of the tracks. (Photographs: Leo Saha.)

pieces of the railroad are kept as mementos in many farmhouses along the railroad line, and some tracks were also used for building fences after the war.⁹⁵ Also, it is said that the destroyed and exploded railroad had been so heavily mined and trapped by the retreating Germans, that Finns originally handed over to the Russians other railroad parts, instead of the original Hyrynsalmi-Kuusamo material. When the railroad was finally disassembled in 1947, parts of it apparently ended up re-used in various industrial narrow-gauge railways around Finland.

Most recently, the material memories of the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad have surfaced in a narrow-gauge railway building project by a Finnish railroad enthusiast. He is constructing a few hundred meters long private railway on his property, which project can be followed in social media.⁹⁶ For parts of his railroad, the builder is using the original Krupp Steel tracks and sleepers, and some railway carriage parts from the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad that were found in the wilderness, to remember and honour the wartime railroad project and its builders (Fig. 7).

⁹⁵ Heino 2018.

⁹⁶ “LSR – Leo Sahan rautatie”, <https://www.facebook.com/groups/623932784631257>.

Epilogue

From a historical perspective, the Hyrynsalmi-Kuusamo railway is yet another example of the German wartime wishes to manage and overcome Finnish nature, materialised in infrastructural projects costing perhaps more than their worth both in time, building materials, and labour. Regarding the latter, the human aspect of this, the railway project can also be seen as an example of Nazi racial ideology in praxis, performed on allied ground and with Finnish civilians as unwilling spectators. The railroad and its material traces are unique among the German Second World War industrial and building activities in Finland in both its scale and used manpower. It also represents a case study of how the Germans constantly struggled with the challenges set on their military and infrastructural projects on the Arctic Front by the difficult, and at times impenetrable, and alien northern landscape and nature.⁹⁷ After the war, the memories and experiences related to the railway lived on, not only in the minds of those working with its construction, whether forced or volunteered, but also in the local transgenerational memories. Its physical traces have become an integral part of the northern cultural landscape and heritage of the war in this part of Finland.

Archaeological mapping of the wartime localities along the railroad track has so far revealed, for instance, that there are many more German and POW installations than were known from the archival sources (Table 2). Most of the new sites and structures have been located based on the transgenerational remembrances and guided by locals who have an intimate knowledge of their ancestral landscapes. On the local level, the memories of the Hyrynsalmi-Kuusamo railroad seem to be kept actively alive by the interplay of material traces and transgenerational recollections.⁹⁸ This has been highlighted for example in the recent exhibitions and cultural tourism enterprises that have a strong involvement by local people. Also, it is interesting to observe how the memories of this long-forgotten railroad are surfacing in unexpected contexts, such as the Finnish railroad enthusiast’s ongoing narrow-gauge railroad building project that can be followed in social media.⁹⁹

The local attempts to bring this long-forgotten railroad project more widely into the national, and also international, sphere appear to be increasingly successful, as demonstrated, for instance, by the NBF’s decision to preserve parts of the railroad as protected heritage sites. Our current review provides a basis for future multidisciplinary studies, for instance, on the history of this German railroad project through the northern Finnish wilderness, its material traces, heritage importance, and archaeological research potential.

⁹⁷ E.g. Westerlund 2008; Korpi 2010; Lundemo 2020.

⁹⁸ see Seitsonen & Koskinen-Koivisto 2018.

⁹⁹ “LSR – Leo Sahan rautatie,” <https://www.facebook.com/groups/623932784631257>.

Bibliography

Online sources

- Vollmer, K. (first name unknown) n.d. "Feldbahnbaue Hyrynsalmi-Isokumpu-Kuusamo. Pl. Regts.-Stab (Z.B.V.) 6." Memorial booklet, sine loco, Germany. <https://kenttarata-feldbahn.weebly.com/feldbahnbau-piirustusnide.html> © Pääatalo-instituutti.
- "Geocaching" 2020. www.geocaching.com.
- Kallioniemi, Tuomo. 2018a. "Kenttärata." <https://kenttarata-feldbahn.weebly.com/>
- Kallioniemi, Tuomo. 2018b. "Feldbahnbau piirustusnide." <https://kenttarata-feldbahn.weebly.com/feldbahnbau-piirustusnide.html#>
- "Kenttärata." *Taivalkoski*. <http://www.taivalkoski.fi/palvelut/kenttarata>
- "LSR – Leo Sahan rautatie." <https://www.facebook.com/groups/623932784631257>.

Audiovisual sources

- Koivisto, Timo. 1999. *Kuolemanrata. Hyrynsalmi-Kuusamo kapearaiteinen kenttärata 1942–1944*. Documentary movie. Myrsky-Filmi, sine loco.
- Sironen, Esa. 2018. *Rata – Kuinka sota kohtasi korpikansan*. Documentary movie. Sodan ja Rauhan Rata ry/ Kulttuuriosuuskunta Mielleyhtymä, Taivalkoski.

Newspapers

- Hentilä, Anne. "Osa kenttäradasta säästetään." *Kaleva* September 24, 2008. <https://www.kaleva.fi/osa-kenttaradasta-saastetaan/2224883>.
- Kallioniemi, Tuomo. "Makaako Vanttajajoessa räjäytetty veturi? Pentti Suhonen muistelee salaista operatiota: 'Sinne män, ei kun purrat nousi.'" *Koillissanomat* October 18, 2020. <https://www.koillissanomat.fi/makaako-vanttajajoessa-rajaytetty-veturi-pentti-su/3004868>
- "On ihme, että tämä asiakirja kenttäradasta edes löytyi – kertoo, kuinka rakentajat yllättyivät olosuhteista." *Koillissanomat* July 4, 2017. <https://www.koillissanomat.fi/on-ihme-etta-tama-asiakirja-kenttaradasta-edes-loy/459272>
- Railo, Airi. "Kenttärata – kuolemanrata." *Kaleva* July 3, 2004.
- "Kuoleman rata säästetään Taivalkoskella." *Yle uutiset* September 23, 2008. <https://yle.fi/uutiset/3-6112168>.

Literature

- Anttalainen, Tommi. 2019. *Saksalaiset Hyrynsalmella – Ystäviä ja vihollisia 1941–1944*. MA thesis, University of Eastern Finland.
- Edsel, Robert M. 2013. *The Monuments Men: Allied Heroes, Nazi Thieves, and the Greatest Treasure Hunt in History*. New York: Little, Brown and Company.
- Enqvist, Johanna. 2014. "The New Heritage: A Missing Link Between Finnish Archaeology and Contemporary Society?" *Fennoscandia Archaeologica*, 31: 101–123. http://www.sarks.fi/fa/PDF/FA31_101.pdf.
- Fast, Jan. 2017. "German Transit Camp at Tulliniemi, Hanko 1942–1944." In *Poetic Archaeology/Inside and Beside the Camp*, edited by Jan Kaila and Japo Knuutila: 34–41. Helsinki: The Academy of Fine Arts.
- Fast, Jan and Teemu Väisänen. 2020. "Rintama lähimpänä Helsinkiä – Hanko 1941 -hanke." *Muinaistutkija*, 1/2020: 54–59.
- Ferguson, Natasha N. 2018a. "'Lappi: rakkaa, sääskiä, liejua, tundraa ja nälkää' - puolalaisen pakkotyöläisen muistokirja toisen maailmansodan ajan Lapista." *Raito*, 2018: 2–6.
- Ferguson, Natasha N. 2018b. "Lapland: bare rock, mosquitoes, mud, tundra and hunger" - an autograph book of a Polish forced labourer in WWII Lapland. *Raito* 2018, separate edition. <https://www.rovaniemi.fi/loader.aspx?id=4264c177-a34c-48d4-b7e4-71c601bd68ce>.
- Ferguson, Jane M. 2020. "Spitfires Sprouting in the Burmese Spring: The Real-life Quest for Historic Fantasy Aircraft in Contemporary Myanmar." *TRaNS: Trans-Regional and -National Studies of Southeast Asia*, 8 (2): 135–146. <https://doi.org/10.1017/trn.2019.11>.
- Gottwald, Alfred B. 1986. *Heeres Feldbahnen. Bau und Einsatz der Militärischen Schmalsspurbahnen in Zwei Weltkriegen*. Stuttgart: Transpress Verlag.

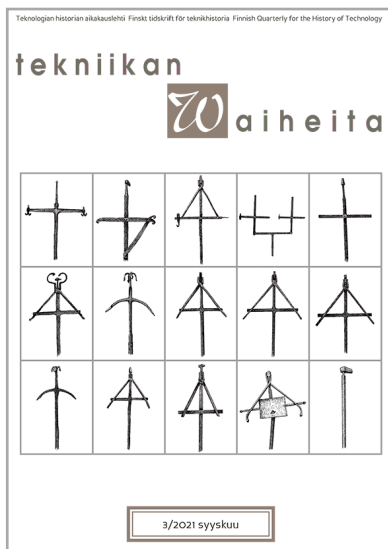
- Haro, Matti. 1990. “Kuusamon kenttärata.” *Resiina*, 4/1990: 18–34.
- Heikkinen, Jaakko. 1998. *Kenttäradan monet kasvot*. MA thesis, University of Lapland.
- Heino, Jarkko. 2018. “Kärsimysten kenttärata.” *Veljesviesti*, 1/2018: 24–27.
- Herva, Vesa-Pekka. 2014. “Haunting Heritage in an Enchanted Land: Magic, Materiality and Second World War German Material Heritage in Finnish Lapland.” *Journal of Contemporary Archaeology*, 1 (2): 297–321. DOI: 10.1558/jca.vii2.18639.
- Herva, Vesa-Pekka, Eerika Koskinen-Koivisto, Oula Seitsonen, and Suzie Thomas. 2016. “I have better stuff at home’: treasure hunting and private collecting of World War II artefacts in Finnish Lapland.” *World Archaeology*, 48 (2): 267–281. <https://doi.org/10.1080/00438243.2016.1184586>.
- Herva, Vesa-Pekka and Oula Seitsonen. 2020. “The haunting and blessing of Kankiniemi: coping with the ghosts of the Second World War in northernmost Finland.” In *Entangled beliefs and rituals: Religion in Finland and Sápmi from Stone Age to contemporary times*, edited by Tiina Äikäs and Sanna Lipkin: 225–235. Finnish Archaeological Society: Helsinki. http://www.sarks.fi/masf/masf_8/masf_8.html.
- Herva, Vesa-Pekka, Alix Varnajot and Albina Pashkevich. 2020. “Bad Santa: cultural heritage, mystification of the Arctic, and tourism as an extractive industry.” *The Polar Journal*, 10 (2): 375–396. <https://doi.org/10.1080/2154896X.2020.1783775>.
- Huttunen, Pertti. 2010. *Sotahistoriallisten kohteiden inventointi*. Research report, Suomussalmen kotiseutu-arkisto.
- Ihamäki, Pirita. 2012. “Geocachers: The Creative Tourism Experience.” *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 3 (3): 152–175. <https://doi.org/10.1108/17579881211264468>.
- Ikäheimo, Janne and Oula Seitsonen. 2021. “Maanmittauslaitoksen uusi ja tarkempi laserkeilausaineisto (Laserkeilausaineisto 5p) kuoppajännösten tutkimuksessa.” *Muinaistutkija*, 2/2021: 2–18.
- Ingold, Tim. 2000. *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge.
- Kainuun liitto. 2019. *Toisen maailmansodan sotahistoriakohteet Kainuun maakuntakaavoituksessa D:4*. Kajaani: Kainuun liitto.
- Karjalainen, Raija. 2008. *Muistoja kenttäradalta*. Taivalkoski: Taivalkosken 4H-yhdistys.
- Karppinen, Pentti. 1979. “Tuntematon rautatie, Hyrynsalmen-Kuusamon kenttärata.” *Sotilasaikakauslehti*, 54: 632–635.
- Kauhanen, Jouni. 2012. *Sotilas, siviili ja sotavanki. Ylä-Kainuun ja Koillismaan traaginen kenttärata*. Vaala: Jouni Kauhanen.
- Kelola-Mäkeläinen, Hanna 2014. *Pohjois-Suomussalmi, kulttuuriperintöinventointi 2014*. Research report, National Board of Forestry, Finland.
- Kelola-Mäkeläinen, Hanna and Hans-Peter Schulz. 2010. *Taivalkoski pohjoisosa kulttuuriperintöinventointi 2010*. Research report, National Board of Forestry, Finland.
- Korpi, Kalle. 2010. *Rintama ilman juoksuhautoja. Saksalaisten keskeiset rakentamiset, työmaat ja työvoima Pohjois-Suomessa 1941–1942*. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen yhdistys.
- Koskinen-Koivisto, Eerika and Oula Seitsonen. 2019. “Landscapes of loss and destruction: Sámi Elders’ Childhood Memories of the Second World War.” *Ethnologia Europaea*, 49 (1): 24–40. DOI: 10.16995/ee.816.
- Koskinen-Koivisto, Eerika and Suzie Thomas. 2017. “Lapland’s Dark Heritage: Responses to the Legacy of World War II.” In *Heritage in Action: Making the Past in the Present*, edited by Helaine Silverman, Emma Waterton & Steve Watson: 121–133. New York: Springer.
- Kulju, Mika. 2014. “Puna-armeija miehitti Kuusamon 1944.” *Sotaveteraani*, 6/2014: 33.
- Lundemo, Mari Olafson. 2020. *Engineering, Resources and Nature: Organisation Todt in Finland 1941–1944*. PhD dissertation, Department of History and Civilization, European University Institute, Florence, Italy.
- Matila, Tuuli. 2020. “The ghosts in the archive: World War Two photography and landscapes crafted by the Nazis in Finland.” *Time and Mind* 13 (4): 351–371. <https://doi.org/10.1080/1751696X.2020.1825658>.
- Molka, Josef. 2007. “Sota minun muistoissani” *Puolalaisen pakkoo-otetun nuorukaisen kokemuksia Taivalkoskelta ja Norjasta sodan ajalta*. Taivalkoski: Taivalkosken 4H-yhdistys.
- Otto, Reinhard. n.d. *Arbeitskommandoliste*. Research report, Germany, including the map: “Feldbahnbau Hyrynsalmi-Kuusamo. Stand: 31.1.1943. Armeepionierführer beim (Geb) A.O.K. 20. Z Nr. 109. Anlage 3a.”
- Otto, Reinhard. 2008. “Soviet Prisoners of War on the German Lapland Front, 1941–1944.” In *Sotavangit ja internoidut: Kansallisarkiston artikkelikirja. Prisoners of War and Internees: A Book of Articles by the National Archives*, edited by Lars Westerlund: 64–113. Helsinki: Kansallisarkisto.

- Price, Jon. 2005. "Orphan Heritage: Issues in Managing the Heritage of the Great War in Northern France and Belgium." *Journal of Conflict Archaeology*, 1: 181–196. <https://doi.org/10.1163/157407705774929006>.
- Risbøl, Ole, Daniel Langhammer, Esben Schlosser Mauritsen, and Oula Seitsonen. 2020. "Employment, Utilization, and Development of Airborne Laser Scanning in Fenno-Scandinavian Archaeology – A Review." *Remote Sensing*, 12 (9): 1411. <https://doi.org/10.3390/rs12091411>.
- Schofield, John, William Gray Johnson, and Colleen M. Beck (eds.) 2002. *Matériel Culture: The Archaeology of Twentieth Century Conflict*. London: Routledge.
- Schulz, Hans-Peter. 2009. *Taivalkoski kulttuuriperintöinventointi 2009. Läntinen alue*. Research report, National Board of Forestry, Finland.
- Seamon, David. 2014. "Place Attachment and Phenomenology: The Synergistic Dynamism of Place. In *Place Attachment. Advances in Theory, Methods and Applications*, edited by Lynne C. Manzo and Patrick Devine-Wright: 11–22. New York: Routledge.
- Seitsonen, Oula. 2018. *Digging Hitler's Arctic War: Archaeologies and Heritage of the Second World War German Military Presence in Finnish Lapland*. PhD dissertation, Department of Archaeology, University of Helsinki. Helsinki: Unigrafia.
- Seitsonen, Oula. 2019. "Transnationally Forgotten and Re-remembered: Second World War Soviet Mass Graves at Mäntyvaara, Eastern Finnish Lapland." In *Transnational Death. Studia Fennica Ethnologica* 17, edited by Eerika Koskinen-Koivisto, Sarima Saramo, and Hanna Snellman: 178–199. Finnish Literature Society: Helsinki.
- Seitsonen, Oula. 2020. *Archaeologies of Hitler's Arctic War. Heritage of the Second World War German Military Presence in Finnish Lapland*. Abingdon: Routledge.
- Seitsonen, Oula, Lee G. Broderick, Iain Banks, Mari Olafson Lundemo, Sanna Seitsonen and Vesa-Pekka Herva. in press (2021). "Military supply, everyday demand, and reindeer: Zooarchaeology of Nazi German Second World War military presence in Finnish Lapland, Northernmost Europe." *International Journal of Osteoarchaeology*.
- Seitsonen, Oula and Vesa-Pekka Herva. 2011. "Forgotten in the Wilderness: WWII PoW Camps in Finnish Lapland." In *Archaeologies of Internment*, edited by Adrian Myers and Gabriel Moshenska: 171–190. New York: Springer.
- Seitsonen, Oula, Vesa-Pekka Herva, Kerkko Nordqvist, Anu Herva, and Sanna Seitsonen. 2017. "A military camp in the middle of nowhere: mobilities, dislocation and the archaeology of a Second World War German military base in Finnish Lapland." *Journal of Conflict Archaeology*, 12 (1): 3–28. <https://doi.org/10.1080/15740773.2017.1389496>.
- Seitsonen, Oula and Janne Ikäheimo. 2021. "Detecting Archaeological Features with Airborne Laser Scanning in the Alpine Tundra of Northern Finland." *Remote Sensing*, 13 (8): 1599. <https://doi.org/10.3390/rs13081599>.
- Seitsonen, Oula, Tuuli Koponen, and Vesa-Pekka Herva. 2019. "'Lapland's Roadway': German photography and experience of the European far North in the Second World War." *Photography and Culture*, 12: 4–21. <https://doi.org/10.1080/17514517.2019.1594560>.
- Seitsonen, Oula and Eerika Koskinen-Koivisto. 2018. "'Where the F... is Vuotso': Heritage of Second World War forced movement and destruction in a Sámi reindeer herding community in Finnish Lapland." *International Journal of Heritage Studies*, 24 (4): 421–441. doi:10.1080/13527258.2017.1378903.
- Seitsonen, Oula and Gabriel Moshenska. 2021. "Who owns the 'Wilderness'? Indigenous Second World War Landscapes in Sápmi, Finnish Lapland." In *Conflict Landscapes: Materiality and Meaning in Contested Places*, edited by Nicholas Saunders and Paul Cornish: 183–201. Abingdon: Routledge.
- Stichelbaut, Birger, Suzie Thomas, Oula Seitsonen, Wouter Gheyle, Guy de Mulder, Ville Hemminki, and Gertjan Plets. 2021. "Operation Northern Light: a remote sensing approach to Second World War Conflict archaeology in Northern Finland (Kilpisjärvi, Enontekiö)." In *Conflict Landscapes: Materiality and Meaning in Contested Places*, edited by Nicholas Saunders and Paul Cornish: 202–220. Abingdon: Routledge.
- Taivainen, Jouni. 2013. "Muinaismuistolain suojelema tai ei – Metsien kulttuuriperintö on moninaista ja arvokasta." In *Arkeologipäivät 2012. Suomen muinaismuistolaki 50 vuotta: vetreä keski-ikäinen vai raihainen vanhus & Arkeopeda - opetusta, opastusta, oppimista*, edited by Johanna Enqvist, Juha Ruohonen, and Mervi Suhonen: 26–28. Helsinki: Suomen arkeologinen seura.
- Thomas, Suzie, Oula Seitsonen, and Vesa-Pekka Herva. 2016. "Nazi memorabilia, dark heritage and treasure hunting as 'alternative' tourism: understanding the fascination with the material remains of World War II in Northern Finland." *Journal of Field Archaeology*, 41 (3): 331–343. <https://doi.org/10.1080/00934690.2016.1168769>.

- Thomas, Suzie, Vesa-Pekka Herva, Eerika Koskinen-Koivisto, and Oula Seitsonen. 2019. “Dark Heritage.” *Encyclopedia of Global Archaeology*: 1–11. https://doi.org/10.1007/978-3-319-51726-1_3197-1.
- Ursin, Martti. 1980. *Pohjois-Suomen tuhot ja jälleenrakennus saksalaissodan 1944–1945 jälkeen*. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
- Väisänen, Teemu. 2020. “Feldluftpark Pori: Luftwaffen huoltokenttää tutkimassa.” *SKAS*, 1/2020: 64–68.
- Westerlund, Lars. 2008. *Saksan vankileirit Suomessa ja raja-alueilla 1941–1944*. Helsinki: Tammi.
- Ylimaunu, Timo, Paul R. Mullins, James Symonds, Titta Kallio-Seppä, Hilka Heikkilä, Markku Kuorilehto, and Siiri Tolonen. 2013. “Memory of barracks: World War II German ‘Little Berlins’ and post-war urbanization in Northern Finnish towns.” *Scandinavian Journal of History*, 38 (4): 525–548. <https://doi.org/10.1080/03468755.2013.822457>.

Personal communications

- Mirja Fagerroos, Museum Association Railroad of War and Peace, 12.03.2021.
- Jarkko Kauppinen, Kainuu Museum, 15.03.2021.

Tekniikan Waiheita
ISSN 2490-0443
Tekniikan Historian Seura ry.
39. vuosikerta: 3
2021
<https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

Muuttuva teollisuusmaisema – Pateniemen entisen saha-alueen maiseman biografia

Marjo Juola

Maria Juola

Oulun yliopisto, Humanistinen tiedekunta, Oulu

 <https://orcid.org/0000-0001-7799-2034>

To cite this article: Marjo Juola, ”Muuttuva teollisuusmaisema – Pateniemen entisen saha-alueen maiseman biografia” Tekniikan Waiheita 39, no. 3 (2021): 60–84. <https://doi.org/10.33355/tw.102888>

To link to this article: <https://doi.org/10.33355/tw.102888>

Muuttuva teollisuusmaisema – Pateniemen entisen saha-alueen maiseman biografia

Marjo Juola¹

Johdanto

Tässä artikkelissa tarkastelen Pateniemen entisen saha-alueen maisemassa tapahtuneita muutoksia sekä näiden muutosten vaikutuksia paikallisväestöön. Aihe on ajankohtainen, sillä niin Suomessa kuin muuallakin Euroopassa teollisuusperintö ja siihen liittyvä uusiokäyttö ovat nousseet keskiöön tarkasteltaessa teollisen kulttuuriperinnön tulevaisuutta.²

Entiset teollisuuskohteet ovat tärkeä osa rakennettua ympäristöä. Teollinen toiminta muuttaa kuitenkin aina väistämättömästi maisemaa. Entisten teollisuuskohteiden kohtalona on joko purkaminen ja alueen uudisrakentaminen tai kohteen vanhojen rakennusten uusiokäyttö. Newcastlesta, Walkerin viimeisen laivatelakan sulkeuduttua vuonna 2006 oli alue ehtinyt kokea teollisuuden näivettymisen 1960-luvulta lähtien. Alueen uudelleenrakennussuunnitelmat ovat aiheuttaneet asukkaissa laajan tunneskaalan, mutta suurin osa heistä on ennemmin keskittynyt vastustamaan alueen muutosta kuin suremaan ja suojelemaan menettyä teollisuutta.³ Tampereella Tammerkosken entisellä tehdasalueella tehdasrakennusten purkaminen on puolestaan koettu entisten työtekijöiden keskuudessa henkiseksi menetykseksi. Tehdasrakennusten paikalle rakennetut asuintalot saivat vain osittain kiitosta asukkaiden keskuudessa, sillä monet jäivät kaipaamaan mennyttä tehdasmaisemaa.⁴ Teollinen maisema on koettu tärkeäksi osaksi omaa menneisyyttä. Tätä on tapahtunut myös Pateniemessä, jossa entiseen sahaan liittyvät tuotantorakennukset on purettu ja jäljelle jääneiden sahaan liittyvien rakennusten käyttötarkoitukset ovat muuttuneet. Teollisen toiminnan loppumisella ja siihen liittyvien rakennusten purkamisella on merkittäviä vaikutuksia lähiympäristöön, mutta myös alueen äänimaisemaan.⁵ Pateniemessä ei enää kuulu sahan pillin vihellys eikä teollisuuden koneiden melu. Tilalle ovat tulleet meren ja luonnon äänet, jotka ovat edelleen hävinneet maansiirtokoneiden ja uuden alueen rakentamisen äänien alle. Kyseessä ovat näin ollen kokonaisvaltaiset muutokset, joilla on vaikutuksia ympäristöön ja sen asukkaisiin. Vaikka Pateniemen entisen saha-alueen kaltainen tutkimuskohde ei ole Suomessa ainoa laatuaan, on alueen tutkimuksilla merkitystä paikallishistorialle sekä alueen asukkaille, ja sen tutkimuksesta saatuja tuloksia voidaan hyödyntää myös tarkasteltaessa muita alueita, joilla teollisuus väistyy uusien käyttöjen myötä. Pateniemi tarjoaa hyvän tarkastelukohteen, koska käytettävissä on monipuolinen aineisto, alueella on pitkä historia ja tämän lisäksi alueella tapahtunut muutos on ollut nopeaa.

¹ Kirjoittaja on filosofian maisteri, joka valmistelee väitöskirjaa Oulun yliopiston arkeologian oppiaineessa, Koneen Säätiön rahoittamassa *Piippumuistoja*-hankkeessa.

² Esimerkiksi Lähteenmäki 2017; Sairinen 2019; Sivula 2010.

³ Mah 2010, 402, 411.

⁴ Lähteenmäki 2017, 137–138.

⁵ Smith 2006, 243.

Kuva 1. Pateniemen raitti kyltti. Kuva: Marjo Juola.

Teoreettisena lähtökohtana maiseman ja yksittäisten paikkojen muutoksen tarkasteluun käytän kulttuurimaantieteilijä Pauli Tapani Karjalaisen kehittämää, ihmisen paikkasuhteita kuvaavaa *topobiografiaa*.⁶ Termi kuvaa paikkoja eletyn elämän näyttämöinä. Tällaiset paikat voivat olla fyysisiä, aistillisia, tunneperäisiä, sosiaalisia, taloudellisia tai kulttuurisia.⁷ Tässä eri paikat avautuvat haastateltavien muistojen kautta; eli sen kautta, miten haastateltavat ovat kokeneet elämänsä ja miten paikat linkittyvät ihmisten henkilöhistoriaan. Paikan muutosta tarkastellaan viiden erilaisen topobiografiaan liittyvän paikkasuhteen kautta: *piiloutuva* paikka, *näkyvä* paikka, *muotoutuva* paikka, *muistuva* paikka ja *odotettava* paikka.⁸ Muistelluista paikoista voidaan erottaa nämä erilaiset paikkasuhteet sekä nähdä niiden elinkaaren kehittyminen.

Paikkojen muutokset linkittyvät muutoksiin ihmisten elämässä. Muistoissa haastateltavat palaavat lapsuutensa ja nuoruutensa maisemiin. Topobiografiaa käytän tässä muistettujen kohteiden elinkaareissa tapahtuneiden muutosten tarkasteluun. Haastatteluaineiston

⁶”Topobiografia on uudissana, joka muodostuu klassisen kreikan sanoista *topos* + *bios* + *graphos* = paikka + elämä + kuvattu, kirjoitettu” (Karjalainen 2006, 88).

⁷ Karjalainen 2009, 31.

⁸ Karjalainen 2006, 84–85.

avulla kerätyn muistitiedon kautta selvitän, miten nämä muistojen paikat ovat muuttuneet.⁹ Tarkasteltaessa Pateniemen sahan elinkaarta nähdään, kuinka se on muuttunut toimivasta tehdasyhteisöstä monimuotoiseksi ja mielenkiintoiseksi tutkimuskohteeksi.

Pateniemessä alueen teollinen historia on herättänyt kiinnostusta paikallisten keskuudessa. Historian keräämisessä ja sen esilletuomisessa ovat olleet aktiivisia Pateniemi-seura ry.¹⁰ sekä Pateniemen koulun Pateniemen raitilla -projekti. Tässä projektissa koululaiset ovat yhdessä Pateniemi-seuran kanssa rakentaneet historiareitin entisen sahan alueelle. Reitin varteen on pystytetty kylttejä (kuva 1), joissa QR-koodien avulla saa lisätietoa alueen historiasta.¹¹

Maiseman biografia

Teollisen kulttuuriperinnön tutkimuksen ajattelutapa ja käsitteet saapuivat Suomeen 1970-luvulla Ruotsista. Teollinen kulttuuriperintö, joka voi käsittää sekä aineellisen että aineettoman kulttuuriperinnön, mahdollistaa teollisuuteen liittyvän kulttuurihistorian tarkastelun ja tutkimisen useasta eri näkökulmasta.¹² Tutkimuksen keskiössä voivat olla niin teolliset prosessit, tehdasyhteisöt kuin teollinen maisemakin.

Tässä artikkelissa tarkastelussa on teollinen maisema ja sen biografia. Maiseman voidaan ajatella olevan maailma, josta käsin tarkastelemme ympäristöämme. Maisema on muu- toksessa oleva prosessi, joka on osa meitä, samoin kuin me olemme osa sitä.¹³ Teollinen maisema puolestaan käsitteenä tarkoittaa näkökulmaa, jossa teollisuuden jälkien tarkastelu on siirtynyt yksittäisten rakennusten sijaan kulttuuriympäristön ja laajojen kokonaisuuksien tarkasteluun.¹⁴ Teollisen maiseman uusiokäyttö on yksi näkyvimmistä prosesseista, joka on maisemassa nähtävissä ja nousee myös keskiöön tarkasteltaessa Pateniemen entisen sahan aluetta. Usein entisten teollisuusmaiemien uusiokäyttöön liittyvissä kysymyksissä vastakkain asettuvat uudistuminen ja muutos, sekä vanhan säilyttäminen ja konservointi.¹⁵ Teolliseen kulttuuriperintöön liittyy voimakkaasti kohteiden arvottaminen.¹⁶ Tässä artikkelissa nousevat tarkastelun kohteeksi ympäristöarvot ja tehdasmiljöön kannalta olennaiset sosiaaliset arvot.

Muuttuvaa maisemaa, eli maiseman biografiaa on tutkittu arkeologian, kulttuurihistorian ja maisematutkimuksen saralla 1990-luvulta lähtien. Maiseman biografiaa tarkastelemalla voidaan havaita teollisen maiseman muodostavan paikan erilaisille ihmisryhmille elää, toimia ja muokata maisemaa.¹⁷ Roymans et al. mukaan maiseman biografiassa voidaan tarkastella pitkän aikavälin muutosta, jossa erilaiset historialliset ja sosiaaliset muutokset ovat vuoro- vaikutuksissa keskenään. Tähän liittyy myös voimakkaasti maiseman ja ympäristön moni-

⁹ Haastatteluaineisto koostuu vuonna 2017 keräämästäni aineistosta sekä vuonna 2013 kerätystä Pateniemen koulun aineistosta.

¹⁰ "Pateniemi-seura ry.", <https://pateniemiseura.wordpress.com> 7.2.2021.

¹¹ "Pateniemen raitilla-projekti", www.youtube.com/watch?v=CS7-SwOABeo 7.2.2021.

¹² Sivula 2014, 5.

¹³ Hicks 2016, 7–8.

¹⁴ Sivula 2014, 9.

¹⁵ Small & Syssner 2016, 765.

¹⁶ Sivula 2014, 7–8.

¹⁷ Riesto 2018, 16.

kerroksellisuus.¹⁸ Maisemassa esiintyy geologisten ja arkeologisten kerrosten lisäksi myös kulttuurisia kerroksia, joiden mukana maisemaan liittyvät arvot ja merkitykset siirtyvät sukupolvelta toiselle.¹⁹ Maantieteilijä Hayden Lorimer pitää maiseman biografiaa linssinä, jonka läpi tarkastellaan luonnonympäristössä tai rakennetussa ympäristössä tapahtuneita muutoksia.²⁰ Tässä artikkelissa tarkastelen teollisen maiseman muutosta topobiografian kautta, jossa haastateltujen muistot määrittävät tarkastelun kohteena olevat paikat.

Maiseman muuttuminen vaikuttaa myös alueen väestöön. Suomessa jo 1800-luvun lopulta lähtien teollisuusyhteisöt ovat herättäneet kiinnostusta erilaisten tutkimusten kohteena.²¹ Erityisesti etnografian parissa on tehty paljon teolliseen kontekstiin liittyvää tutkimusta. Perinteentutkija Kaisu Kortelainen on tarkastellut muistitietotutkimuksen näkökulmasta entisen Joensuussa sijainneen Penttilän sahayhteisön elämää ja tehdasaluetta kohdannutta muutosta.²² Penttilän ja Pateniemen sahayhteisöissä on havaittavissa paljon samankaltaisuuksia, niin tehtaiden historiassa kuin työläisten muistoissakin. Etnologi Eerika Koskinen-Koivisto on puolestaan tarkastellut yksittäisen tehdastyöläisen elämää Inhan Tehtaalla elämäkerrallisen tutkimuksen näkökulmasta.²³ Etnografian lisäksi kansantieteissä on vuosien varrella tehty mittavaa työväentutkimusta, jossa on siirrytty aineellisen ja sosiaalisen kansankulttuurin tutkimuksesta teollisuustyöväen tutkimiseen. Kansantieteilijä Maria Vanha-Similä on tutkimuksessaan tarkastellut Forssan tehdasyhteisön arkea erityisesti lapsiperheiden näkökulmasta.²⁴ Myös arkeologiassa on mielenkiintoa herättänyt teollisuusyhteisöjen sosiaalinen elämä, joka on ollut useiden tutkimusten kohteena.²⁵ Tämän lisäksi tutkimusten keskiössä ovat olleet erityisesti maisemaa muuttava kaivostoiminta sekä sen vaikutukset alueen kulttuuriin.²⁶ Arkeologia antaa keinoja ymmärtää pitkän aikavälin muutoksia maisemassa.²⁷ Pateniemessä maiseman muutoksen vaikutukset teollisuusyhteisön elämään tulevat ilmi haastatteluista.

Aineisto ja metodit

Alueen maisemassa tapahtuneen muutoksen tarkasteluun olen käyttänyt Maanmittauslaitoksen, Oulun kaupungin ja Googlen tarjoamia karttoja, sekä valokuva-aineistoa, joka koostuu Pohjois-Pohjanmaan museon Pateniemen valokuvakokoelmasta, Pateniemen koulun valokuvista, Kansallisarkiston Oulun toimipisteen Uleå Oy:n kuvakokoelmista ja itse kuvaamistani valokuvista. Valittujen karttojen ja valokuvien avulla alueen maisemassa tapahtuneet muutokset tulevat hyvin esille. Tämän lisäksi tarkastelen maisemaa ja yksittäisiä paikkoja topobiografian eri paikkasuhteiden ja niissä tapahtuneiden muutosten kautta.

¹⁸ Roymans et al. 2009, 339–340.

¹⁹ Renes 2015, 403.

²⁰ Lorimer 2015, 17.

²¹ Kortelainen 2008, 22.

²² Kortelainen 2008.

²³ Koskinen-Koivisto 2013.

²⁴ Vanha-Similä 2017.

²⁵ Hyttinen et al. 2015, käsittelee käsikirjoituksessaan Pikisaaren pikiruukkiyhteisöä materiaallisen muistin kautta ja Hemminki 2017, tutkii pro gradu -tutkimuksessaan naisten ja lasten asemaa entisessä ruukkiyhteisössä.

²⁶ Herva 2014, 3.

²⁷ David & Thomas 2016.

Saha-ajan jälkeisen muutoksen vaikutuksia alueen asukkaisiin olen analysoinut muistitietotutkimuksen menetelmiä käyttäen vuonna 2017 tekemiini haastattelujen²⁸ ja Pateniemen koulun vuonna 2013 tekemien videohaastattelujen pohjalta. Tässä tarkastelun kohteena olevat paikat ovat valikoituneet näissä haastatteluissa esiin nousseiden paikkojen mukaan.

Näihin puolistrukturoituihin haastatteluihin osallistui kymmenen naista ja kolme miestä. Haastateltavat ovat asuneet sahan alueella ja työskennelleet sahalla tai heidän vanhempansa ovat olleet sahan palveluksessa. Haastateltavat ovat syntyneet vuosien 1912–1977 välillä. Haastattelut tein Pateniemen sahan museolla²⁹, jossa suoritin työharjoittelua. Yhden haastattelun tein haastateltavan kotona. Haastatteluihin osallistuneet olivat työläistäustaisia, yhtä lukuun ottamatta, joka oli taustaltaan ylempää sosiaaliluokkaa. Haastattelujen lisäksi olen käyttänyt yhtiön henkilöstölehti *Hakkeita* taustoittamaan erilaisia yhtiön järjestämiä sosiaalisia tapahtumia.³⁰

Pateniemen saha-alueen biografia

Laiva on lastattu puutavaralla

Suomessa sahateollisuuden historia ulottuu pitkälle. Varhaisten 1500-luvun vesisahojen kehityksellä 1860-luvulta lähtien höyryllä toimiviin sahoihin, on ollut merkityksellinen vaikutus maatalousvaltaisen Suomen muuttumisessa teollisuusmaaksi.³¹ Oulun seutu on tullut vesistöjen läheisen sijainnin vuoksi tunnetuksi useista sahoista, joista yksi on entinen Pateniemen saha.

Pateniemen saha työläisineen oli tyyppillinen 1900-luvun teollisuusyhteisö, jossa yhtiöllä oli suuri rooli alueen asukkaiden elämässä. Yhtiön vastuulla oli työntekijöiden taloudellisen hyvinvoinnin lisäksi erilaisten sosiaalisten tarpeiden, kuten koulutuksen, terveydenhuollon ja vapaa-ajan harrastusten tarjoaminen. Muutoksia tähän rooliin tuli, kun vastuu työntekijöiden sosiaalisesta hyvinvoinnista siirtyi yhtiöltä kunnalle.³²

Pateniemi sijaitsee Oulun ja Haukiputaan³³ puolella välissä, rajoittuen lännessä Perämereen. Meren läheisyys on tarjonnut otollisen paikan merenkulkuun ja sahateollisuuteen liittyvälle toiminnalle. Pateniemen saha on olemassaolonsa aikana työllistänyt suuren osan alueen asukkaista. Se on myös muokannut alueen historiaa työläisten asuinalueena.

Pateniemeen perustettiin vuonna 1857 Oulun kauppaseuran omistama telakka³⁴, jonka konsuli Johan Gustav Bergbom (1818–1893) lunasti itselleen huutokaupassa vuonna 1865.

²⁸ Haastattelukysymykset on laadittu yhdessä Pohjois-Pohjanmaan museon amanuenssi Tuula Turusen kanssa museon kiinnostuksen kohteiden mukaan.

²⁹ Pateniemen sahan museo on yksi Oulun kaupungin Museo- ja tiedekeskus Luuppiin kuuluvista museoista.

³⁰ Tämä vuosina 1942–1944 *Ounastuksia*-nimisenä aloittanut henkilöstölehti muutti nimensä *Hakkeita*-lehdeksi, ja ilmestyi tällä nimellä vuodesta 1945 aina vuoteen 1986.

³¹ Katso esim. Ahvenainen 1984, 11, 429–438.

³² Kts. Metsäranta 2006, 197–235.

³³ Haukipudas sijaitsee noin kymmenen kilometriä pohjoiseen Oulun keskustasta. Ennen Pateniemi kuului Haukiputaan kuntaan, mutta vuoden 1965 kuntaliitoksen myötä siitä tuli osa Oulun kaupunkia. Haukipudas puolestaan liittyi osaksi Oulun kaupunkia vuonna 2013.

³⁴ Asunmaa et al. 1986, 26.

Vuosien 1858–1874 välisenä aikana telakalta valmistui kolmetoista laivaa. Laivanrakennuksella oli positiivisia vaikutuksia Pateniemen väestönkasvuun ja -monipuolistumiseen. Länsirannikolta, missä oli pitkät perinteet laivanrakentamisesta, palkattiin eri ammattikuntien edustajia. Alkuaikoina laivanrakennus työllisti kerrallaan keskimäärin 30 työmiestä. Korvettilaiva *Varjagin*³⁵ rakentaminen vaati kuitenkin valmistuakseen jopa 300 miehen työpanoksen. Laivanrakennuksen osoittautuessa kannattamattomaksi Bergbom perusti vuonna 1873 höyrysahan laivavarvin läheisyyteen.³⁶ Vuosien 1887–1912 välisenä aikana työntekijämäärä jatkoi kasvuaan yli 350 henkilöön. Tämä kasvu vaikutti positiivisesti myös Pateniemen asukasmäärään. Sahan siirrettyä osaksi vuonna 1912 perustettua *Aktiebolaget Uleåta*³⁷, nosti se vuosina 1913–1936 työntekijämäärän jopa 1200 henkilöön.³⁸

Toisen maailmansodan negatiiviset vaikutukset Suomen teollisuuden tuotantoon koettiin Pateniemen sahan työntekijämäärän laskussa, johon osittaista helpotusta toivat venäläiset sotavangit.³⁹ Sodanjälkeisen talouden nousun aikana 1938–1959 Oulu osakeyhtiöön⁴⁰ liitetty Pateniemen saha työllisti noin 900 henkilöä.⁴¹ 1980-luvun talouden heilahduksilla oli negatiiviset vaikutukset myös Pateniemen sahan kohtaloon.⁴² Kun 27.4.1990 klo 14.55, melkein 117 vuoden sahaustoiminta Pateniemen sahalla loppui, Veitsiluoto Oy:n omistuksessa tuolloin olleen sahan kuivaamolinjalla oli vielä 15 työntekijää.⁴³ Sahaustoiminnan loputtua 1990 ja muutaman vuoden sisällä viimeisten tuotantorakennusten hävittyä alue jäi useaksi vuodeksi joutomaaksi, jota hyödynsivät lenkkeilijät ja koiran ulkoiluttajat.

Tapulitarhoista joutomaaksi

Sahan aikaan alueen suurelta osin maalaismaisemaa hallitsivat laajalle levittäytyneet tapulitarhat, joiden kanssa sulassa sovussa maisemaa halkoivat pelto- ja metsikköalueet (kuva 2).

Monipuolinen luonto tarjosi työn vastapainoksi hyvät edellytykset monipuolisille harrastusmahdollisuuksille jokaisena vuodenaikana. Erityisesti alueen lapset osasivat hyödyntää leikeissään alueen tarjoamia luonnonpaikkoja, joista muun muassa rantaan liittyvät muistot nousivat esille.⁴⁴

Myös sahayhtiö käytti hyväkseen alueen tarjoamia luonnonpaikkoja, kun se järjesti työntekijöilleen vuosittaisen kesäjuhlan. Alkujaan juhlapaikaksi valikoitui yhtiön puutalotehdas, joka kuitenkin paloi vuonna 1954.⁴⁵ Yhtiö rakensi uuden esiintymislavan rannan

³⁵ Varjag (Waräg) oli ainut Pateniemessä päivänvalon nähnyt sotalaiva, jonka nimenantopidot olivat 18.12.1860. ”Waräg oli 220 jalan pituinen ja yli 1000 lästiä vetävä sekä hinnaltaan 267 175 hopearuplan arvoinen” (Laukka 2006, 32).

³⁶ Laukka 2006, 25–27, 30–31.

³⁷ ”Suuret puutavarayhtiöt (Bergbom, Snellman, Uleåborgs Sägverks Ab ja Varjakka Trävaru Ab) liittyivät vuonna 1912 suureksi Uleå Oy:ksi (Aktiebolaget Uleå)” (Laukka 2006, 69).

³⁸ Laukka 2006, 45, 72, Diagrammi 1, 4.

³⁹ Laukka 2006, 102.

⁴⁰ Kajaani Oy ja Veitsiluoto perustivat Oulu Osakeyhtiön (Oulu Oy) vuonna 1935, joka otti haltuunsa Uleå-yhtiön Pateniemen sahan (Laukka 2006, 100).

⁴¹ Laukka 2006, 100, Diagrammi 6.

⁴² Laukka 2006, 173.

⁴³ Laukka 2006, 156.

⁴⁴ Juola & Äikäs 2020.

⁴⁵ Hiltunen 2006, 120.

Kuva 2. Yleisnäkymää Pateniemen sahan alueelta 1950–1960-luvulla. Oikeassa yläkulmassa saha ja rantaviivaa seuraavat tapulitarhat. Etualalla yhteisötila Honkapirtti sekä kuusi Porilan asuintaloa. Kuva: Pohjois-Pohjanmaan museo, Pateniemen kuvakokoelma.

Kuva 3. Kesäjuhlien uusi esiintymislava ympyröitynä rannan ja tapulitarhojen läheisyydessä. (Kuva: Pohjois-Pohjanmaan museo, Pateniemen kuvakokoelma.)

läheisyyteen (kuva 3). Suuren suosion saavuttaneisiin kesäjuhliin oli paikalle saapunut juhla-yleisöä jopa 2000–3000 henkeä ja esiintyjiksi oli saatu tuon ajan valovoimaisimpia tähtiä, kuten Tapio Rautavaara ja Kansallisbaletin tanssijoita.⁴⁶

Seuraavassa 1934 ja 1940 syntyneet naiset muistelevat kesäjuhlia ja lavaa:

Sittehän yhtiö järjesti jubannuksena perbejublat rannassa. -- oli rakennettu lava sinne rantaan. -- lava ja oli Kipparikvartetti muun muassa ja [...] ketä kaikkea, Rautavaara oli ja ne esiintyi siellä ensin ja lopussa oli tansseja.⁴⁷

-- ja sitten joka kesä oli tuota, ne jubulat ja rakennettiin se näyttämö ja siellä oli sitten näytelmä --.⁴⁸

Muistoissa ovat jääneet erityisesti mieleen esiintyjät ja yhteisöllisyyttä korostavat toiminnot kuten tanssit ja näytelmät, joista muodostui monelle myös mieluisia harrastuksia.⁴⁹

Esiintymislavan ympäristö ja koko ranta ovat kokeneet suuren muutoksen vuosien varrella. Aluetta voidaan tarkastella topobiografian kautta: *piiloutuvana* paikka voidaan nähdä saha-aikana, jolloin alue koetaan niin arkipäiväiseksi ja tutuksi osaksi Pateniemen maisemaa, että sen voidaan ajatella jäävän piiloon. *Näkyväksi* paikka muuttuu, kun tapahtuu jotain yllättävää, tässä tapauksessa alueelle rakennetaan esiintymislava. Ajan kuluessa totutaan siihen, että alueella on lava kesäjuhlia varten. Tällöin voidaan ajatella paikan *muotoutuvan* arkipäiväisestä näkyväksi. *Muistuvaksi* paikka tulee esimerkiksi haastattelujen ja valokuvien välityksellä esiin nousevien muistojen kautta. Nyt alue voidaan nähdä *odottavana* paikkana, kun aika näyttää millainen alueesta muodostuu uuden rakennuskaavan myötä.

Siinä missä ennen rantamaisemaa hallitsi laaja tapulitarha, on siinä vuonna 2017 tyhjää tilaa (kuva 4). Alue on raivattu paljaaksi, meri on vallannut itselleen enemmän tilaa entisen sahan alueelta ja esiintymislava sijaitsee enää vain muistoissa.

Esiintymislavan lisäksi voidaan tarkastella maisemassa tapahtuneita muutoksia kahden yhteisölle ja haastatelluille merkittävän rakennuksen, eli sauna- ja navettarakennuksen, kautta. Nämä rakennukset tarjosivat työntekijöille arkea helpottavia palveluita (kuva 5).⁵⁰ Sekä sauna että navetta ovat olleet merkittävässä osassa sahan työntekijöiden elämää. Kun ne eivät enää ole osa Pateniemen maisemaa, heräävät ne henkiin muistojen ja kuvien kautta.

Vaikka osalla työntekijöistä oli oma sauna, suosittiin yhtiön saunavuoroja; valmis sauna tarjosi helpomman vaihtoehdon varsinkin talvella, kun ei itse tarvinnut lämmittää saunaa. Saunaan ja saunomiseen liittyi haastatelluilla lämpimiä muistoja, kuten seuraavassa vuonna 1957 syntynyt nainen muistelee:

-- Ja sitten oli se saunarakennus, joka oli tuossa se yleinen sauna -- me käytiin täällä, niinku siellä onko se nyt naisten saunavuoro vai mikä se on -- ihana sielläki on se tuoksu ollu. Ja sitte oli ne pläkkiastiat ja sitte oli se lippupiste ja pukukopit ja sitte saatiin sitä portteria. Ainako käytiin saunasa, nii äiti osti sen portteri limukan. Ja se on ollu aivan ihana lapselle.⁵¹

⁴⁶ Metsäranta 2006, 228, 214.

⁴⁷ Pateniemen koulun haastatteluaineisto Nainen s. 1934.

⁴⁸ PPM SSR1: 2 Nainen s. 1940.

⁴⁹ Haastattelut 2017.

⁵⁰ Haastattelut 2017.

⁵¹ PPM SSR1: 5 Nainen s. 1957.

Kuva 4. Esiintymislavan aluetta vuonna 2017. Kuva: Google Earth.

Kuva 5. Vuoden 1939 kuvassa yhtiön saunarakennus. Rakennuksen yläpuolella Sahantie, jonka toisella puolen yhtiön navettarakennukset. Vuonna 1952 yhtiö rakensi paikalle uuden pesula- ja saunarakennuksen. Kuva: Oulun kaupunki, yhdyskunta ja ympäristöpalvelut.

Saunassa käynti virvokkeineen oli erityisesti monelle lapselle viikon kohokohta. Saunassa kohtasivat myös eri sukupolvet:

*Oliban meilläki (oma sauna), mutta tuota...meillä isäki kävi joskus, ku oli pakekanen, se ei viittäni alakaa lämmitä, nii se meni sinne miesten puolelle ja minä sitten olin, kävin siellä niitä Karjalan mummoja, oli nii keiva kuunnella siellä saunassa, ku niillä oli se oma murre, nii minä tykkäsin siitä, ku ne mummut istu siellä ja juttelivat [...] --.*⁵²

Sauna on ollut merkittävä paikka yhteisön yhdistäjänä. Sen lauteilla ovat kohdanneet erilaiset ihmiset eri vuosikymmenien aikana.⁵³ Sahan toiminnan loputtua vuonna 1990 oli saunarakennukset purettu vuoteen 1999 mennessä (kuva 5) ja uudet asuintalot ovat nousseet tilalle vuosien 1999–2004 välisenä aikana (kuva 6).

Saunan lisäksi yhtiön navettarakennus on ollut tärkeä alueen asukkaille. Sahayhtiö oli omavarainen maataloustuotteiden suhteen. Sen maatalaan kuului navetan ja karjan lisäksi viljelysmaata. Navetasta työntekijä saivat ostaa muun muassa maitoa. Seuraavassa vuonna 1950 syntynyt mies muistelee lapsuuden maidonhakureissua:

*-- elikkä mulla oli semmonen kolmipyöräinen Jovi-pyörä. Minun tehtävä oli, varmaan viis-vuotiaasta lähtien, nii polkea sillä pyörällä tuon yhtiön navettaan, pääläri oli siinä ohjaus-tangossa, ja hakia maitoa. Monesti, vaikka se matka ei ollu, ku semmonen pari sattaa metriä meidän kodista siihen navettaan, nii joskus viipy [naurahtaa], viipy se maidon haku, koska tuli kaikki seikkailtua siinä välillä. -- ja minä sitte ne maidot -- toin kotiin.*⁵⁴

Navetta ja siihen liittynyt maatalouden harjoittaminen on koettu tärkeäksi osaksi alueen historiaa:

*-- Pittää muistaa tuo navetta sanoa, että sehän on tosiaan ko ne lehmät oli siellä laitumella, nii kyllähän se on ollu kans merkittävää tuossa --.*⁵⁵

Nämä molemmat rakennukset ovat olleet tärkeitä paikallisyhteisölle.⁵⁶ Niiden tarina on jatkunut saha-ajan loppuun, jonka jälkeen navettarakennus on jatkanut olemassaoloaan muun muassa 4H-kerhon (4 Hanhea) toimitiloina. Näissä tiloissa toimi muun muassa kotieläinpiha, kierrätyskeskus, työpajatoimintaa nuorille sekä erilaista kerho- ja tapahtumatoimintaa.⁵⁷ Tämän jatkumon myötä rakennus säilyi ensisijaisen käyttötarkoituksen muututtua edelleen tärkeäksi osaksi rakennettua kulttuurimaisemaa.

Entisen navettarakennuksen elinkaari tuli päätökseen vuonna 2011 riehuneessa tulipalossa (kuva 8).⁵⁸ Tänä päivänä navettaa ympäröineestä metsiköstä voi vielä löytää merkkejä vanhasta rakennuksesta ja sen toiminnasta (kuva 9). Molemmista rakennuksista on tullut elinkaarensa päättymisen jälkeen *muistuvia* paikkoja.

⁵² PPM SSR1: 3 Nainen s. 1933.

⁵³ Haastattelut 2017.

⁵⁴ PPM SSR1: 4 Mies s. 1950.

⁵⁵ PPM SSR1: 5 Nainen s. 1957.

⁵⁶ Haastattelut 2017.

⁵⁷ "Maaperän pilaantuneisuustutkimus", www.oukapalvelut.fi 5.6.2019.

⁵⁸ "Entinen 4H- rakennus tuhoutui tulipalossa", www.kaleva.fi 1.5.2011.

Kuva 6. Vuoden 1999 kuvassa saunarakennukset on purettu, mutta navettarakennus on edelleen pystyssä. Kuva: Oulun kaupunki, yhdyskunta ja ympäristöpalvelut.

Kuva 7. Vuoden 2009 kuvassa saunan paikalle rakennettuja asuintaloja-, sekä Sahantien varressa olevat navettarakennukset. Kuva: Oulun kaupunki, yhdyskunta ja ympäristöpalvelut.

Kuva 8. Vuoden 2012 kuvassa saunan paikalle rakennetut asuintalot, joiden yläpuolella Sahantien varressa vuonna 2011 palaneen navettarakennuksen tyhjä tontti. Kuva: Oulun kaupunki, yhdyskunta ja ympäristöpalvelut.

Kuva 9. Vuonna 2020 otetuissa kuvissa navettarakennuksen aitarakenteita sekä eläinten syöttökaukalo tyhjän tontin takana olevassa metsikössä. Oikeanpuoleisessa kuvassa kaukalon vieressä olevassa puussa näkyvissä palojälkiä. Kuvat: Marjo Juola.

Jäljelle jääneitä rakennuksia

Tuotantolaitosten sekä sauna- ja navettarakennusten hävittyä alueelle jäi kuitenkin vielä saha-ajasta muistuttavia rakennuksia, kuten vuonna 1951 valmistunut yhteisöalo Honkapirtti, sahayhtiön entiset konttori- ja ruokalarakennukset, entinen paloasema sekä työntekijöiden asuinrakennuksia. Tämän lisäksi sahan muistoa ylläpidetään entiseen verstaarakennukseen sijoitettu sahan museo ja alueen teiden nimissä, kuten Sahantien, Sahankuja ja Bergbomintie.

Erityisesti vuonna 1951 valmistunut yhteisöalo Honkapirtti saavutti suuren suosion asukkaiden keskuudessa. Tämä yhtiön rakennuttama talo tarjosi erilaisia kulttuuriin ja sosiaaliseen hyvinvointiin liittyviä harrastusmahdollisuuksia, kuten elokuva- ja teatteriesityksiä sekä erilaista urheilu- ja kerhotoimintaa.⁵⁹

Honkapirtti on ollut valmistumisestaan lähtien merkityksellinen paikka ja tärkeä osa asukkaiden arkea, mikä tuli esille myös haastatteluissa:

Ko minähän kävin joka elokuvan kattomasa. Ihan se joku harva poikkeus oli -- Ja mulla oli semmone vihkoki, mihin mää panin kaikki ylös ja voi että on harmittanu, ku mää oon hävittäny sen.⁶⁰

⁵⁹ Metsäranta 2006, 208–213.

⁶⁰ PPM SSR1: 3 Nainen s. 1935.

Kuva 10. (1) Kuvassa vasemmalla Honkapirtti 1960–1970-luvulla. (2) Ylhäällä oikealla Honkapirtti vuonna 2017. Samat männyt näkyvät edelleen rakennuksen edessä. (3) Oikealla alhaalla Honkapirtti vuonna 2020. Männyistä toinen on hävinnyt, mutta rakennuksen ulkoasu on pysynyt lähes muuttumattomana. Kuvat: (1) Kansallisarkisto, Oulun toimipiste, (2) ja (3) Marjo Juola.

*-- ja siellä oli se teatteriesitys ja ne oli aivan, määhän siis vieläki tuntuu, että määhän aivan halti-oissani, ku määhän sain ensimmäisen kontaktin niiku teatteriin nii Honkapirtin kautta. -- Ja jotenki nautin siellä niistä kullisseista ja niistä penkeistä --.*⁶¹

*-- oisinko ollu kolmannella luokalla, neljännellä luokalla nii sitten kouluban meni remonttiin -- nii me on oltu sitte evakossa siinä Honkapirtillä sillo. Et me oltiin siinä missä oli se elokuvateatteri, nii meillä oli siinä lattiatasolla mejän luokka -- Ja sitten tuota, yläasteella kävin kans tanhuissa sitte. Se oli jo siihen aikaan tuo Pateniemen naisvoimistelijat, että niillä oli kaikkee toimintaa, jumppaa ja tanhua ja kaikkia muuta semmosta sitte siinä -- Ja silloin ku määhän oli lapsi, nii mun mielestä silloin siellä pijettiin kanssa semmosia jumppakerhoja ja muita --.*⁶²

Honkapirtti on ollut koko perheen harrastuspaikka ja edelleen se tarjoaa erilaista kerhotoimintaa sekä liikuntavälinevuokrausta alueen asukkaille.⁶³

Honkapirtin lisäksi entisistä yhtiön rakennuttamista rakennuksista tarkastelussa ovat tässä niin kutsutut Porilan talot. Nämä 1920-luvulla, alun perin Porista saapuneille työntekijöil-

⁶¹ PPM SSR1: 5 Nainen s. 1957.

⁶² Nainen s. 1977.

⁶³ "Honkapirtti" www.ouka.fi 10.2.2021.

Kuva 11. Kuvassa 1950-luvulla Pateniementien varrella kuusi Porilan taloa varastorakennuksineen. Etualalla yhteisötalo Honkapirtti. Kuva: Kansallisarkisto, Oulun toimipiste.

le rakennetut talot, muodostivat oman pienen yhteisönsä (kuva 11). Porilan talot käsittivät kuusi rakennusta, joissa jokaisessa oli neljä kahden huoneen asuntoa. Perhekoot olivat suuria ja yhdessä perheessä saattoi olla jopa seitsemän lasta:

*-- Ja aattele, miten tuota Porilassa, ku siinähän ei ollu, ku kaks isua huonetta, keittiö ja kamari, ja äiti ensin nukku keittiössä ja sitte meitä oli vielä viis kotona siinä, nii siitä huolimatta, oli aina yövieraita. Oli tuttuja, joilla ei ollu majapaikkaa, nii löyty aina siskonpeti sieltä kamarin lattialta --.*⁶⁴

Porilan talojen asukkaiden kesken syntynyt tiivis yhteisöllisyys loi myös turvallisuutta ja apu oli tarvittaessa lähellä.

*-- Äiti kerran koputti sillon yöllä, muistattako -- Siinä asu se mies (naapurissa), joka ajo sitä Patelan yhtiön henkilöautoa, nii äiti koputti sitte sübe seinää, ja se kysy, että mikä hätänä ja sitte tota se äiti selevitti, nii sano sitte -- että oottakaapa ko minä käyn tallista hakemassa auton ja nii vei sairaalaan. Että eikö ollu hyvä puhelin.*⁶⁵

⁶⁴ PPM SSR1: 2 Nainen s. 1940.

⁶⁵ Pateniemen koulun haastatteluaineisto Nainen s. 1927.

Kuva 12. Vuoden 2017 kuvassa viisi Porilan taloa. Yksi taloista purettiin 1970-luvulla uuden tien alta. Vasemmassa yläkulmassa yhteisötalo Honkapirtti. Kuva: Google Earth.

Edellinen muisto kuvaa hyvin Porilanpihan yhteisöllisyyttä. Naapurit olivat tuttuja ja heihin pystyi luottamaan.⁶⁶ Uusi aikakausi koitti talojen historiassa, kun yhtiö möi ne Insinöörityö Oy:lle, jonka toimesta talot peruskorjattiin vuosien 1984–1985 aikana. Tämän jälkeen talot siirtyivät yksityisomistukseen.⁶⁷

Talot, joita on jäljellä enää viisi, ovat edelleen asuinkäytössä (kuva 12). Asuntojen asukunnassa on kuitenkin tapahtunut muutoksia: entiset Porilanpihan lapsiperheiden asuttamat asunnot ovat muuttuneet pariskuntien ja yksinasuvien kodeiksi. Tähän on vaikuttanut yhteiskunnan rakennemuutos ja väljemmän asumisen suosiminen. Nykyisin Porilan talot ovat alueen maamerkinä sekä merkittävä osa Pateniemen arvokasta kulttuurimaisemaa.

Uudet tuulet puhaltavat

Maisemallisesti suurin muutos näkyy ranta-alueella, missä olivat sahan entiset tuotantolaitokset. Tuotantorakennusten kadottua maisema jäi vajaan 30 vuoden ajaksi joutomaaksi. Pateniemen sahan kaltaisilla entisillä teollisuusalueilla joutomaiden uusiokäyttöön liittyvissä kysymyksissä eniten huolta aiheuttaa maaperän saastuneisuus. Tällaisista alueista käytetään yleensä nimitystä *Brownfield*-alue. *Brownfield*-termi, joka yleensä viittaa alueen ruosteeneruskeaan väriin, liitetään usein entisiin teollisuusalueisiin, jotka odottavat uusiokäyttöä.⁶⁸

⁶⁶ Haastattelut 2017.

⁶⁷ *Hakkeita* 1985, 1, 12–13.

⁶⁸ Symonds 2006, 236.

Kuva 13. Vuonna 2019 uudella asuinalueella rakennustyöt on aloitettu. Vasemmalla etualalla Pateniemen koulun Pateniemen Raitti -kyltti kertomassa alueen historiasta. Oikealla kuvassa vuonna 2020 näkyvä tontti on myyty. Kuvat: Marjo Juola.

Sahateollisuuden sivutuotteena maaperään on vuosien saatossa päässyt maaperää pilaavia kemikaaleja. Pateniemen sahalla käsiteltiin vuosina 1949–1984 Ky-5 valmistetta, jolla estettiin sahatavaran sinistymistä. Epäpuhtautena aineessa oli dioksiineja sekä furaneja. Vuosien 1952–1990 aikana sahalla käytettiin arseenia, kromia ja kuparia sisältänyttä kyllästysainetta K33. Maaperää puhdistettiin viranomaisten valvonnassa 1990-luvun lopulla sekä 2010-luvun aikana noin 30 hehtaarin laajuudelta.⁶⁹ Teollisuuden ympäristövaikutukset ovat askarruttaneet alueiden asukkaita myös muiden entisten teollisuuskohteiden, kuten Orijärven vanhan kupari-, rauta- ja kultakaivoksen yhteydessä.⁷⁰ Pateniemessä on maaperän puhdistamisen lisäksi suoritettu arkeologinen vedenalaisinventointi, jonka avulla kartoitettiin mahdolliset veden alle jääneet kulttuurikerrokset.⁷¹

Tällaisen entisen teollisuusmaiseman uusi käyttöön vaikuttavat usein taloudelliset intressit. Kyseessä ovat suuret investoinnit, jotka kohdistuvat niin maanmuokkaukseen, kuin uuden infrastruktuurin kehittämiseen. Vuonna 2006 Oulun kaupunki laati tavoitesuunnitelma-raportin Pateniemen alueen uudelleenrakentamisesta.⁷²

Alueella suoritettua laajamittaisen maansiirron yhteydessä uusi infrastruktuuri alkoi hahmottua. Vuonna 2016 valmistui Pateniemenrantana tunnetun alueen uusi asemakaava, jossa kaava-alueen pinta-alana oli noin 90 hehtaaria sekä suunnitelmassa noin 2500–3000 asu-kaan asuinalue. Kaavan tavoitteena on ollut luoda viihtyisä ja vetovoimainen asuinalue, joka

⁶⁹ "Pateniemenrannan kaavarunko, s. 5", <https://docplayer.fi> 17.3.2014.

⁷⁰ Lähteenmäki 2016.

⁷¹ Salo & Huttunen 2015.

⁷² Oulun kaupunki 2006, www.ouka.fi

tarjoaa asukkailleen hyviä palveluita, liikenneyhteyksiä sekä virkistysmahdollisuuksia, merelistä ja monipuolista ympäristöä unohtamatta.⁷³

Sittemmin alueelle nousevan asuinalueen nimi on muuttunut Veneenveistäjänrannaksi ja ensimmäiset uudet asuintalot ovat valmistuneet alueelle 2019. Vaikka alueen menneisyyden materiaaliset jäännökset on raivattu pois, on se saanut jatkumoa uusien teiden nimissä (kuva 13). Erikoisuutena alueella ovat omarantaiset erillistalotontit, joista suurin osa on jo löytänyt uuden omistajansa.

Muuttuva teollisuuden maisema

Eri aikakausina tapahtuneet muutosten jäljet ovat nähtävillä entisen sahan alueella. Sahan tuotantorakennukset purettiin ja monet palvelut kaikkosivat pikkuhiljaa alueelta sahan lopetettua toimintansa:

-- Mutta se mikä on merkittävää, varmaan on täällä alueella, nii täällä oli valtavasti kaikkia pikkukauppoja. Niinkö meidänki tien varrella oli vaikka, kuinka monta pikkukauppaa ja täällä on ollu pikkukauppoja tuossa, niissä tuli käytyä kyllä noissa, että siinä oli, niitä Osulaa ja kaikkea näitä niin.⁷⁴

Oliban siinä vähä semmosta lopun meininkiä...-- mutta että kyllä siitä sitte aikojen kanssa ihmiset muutti pikkasen eri paikkoihin, ei jääny nihi sahan rakennuksiin sitte loppujen lopuksi asumaan niihin taloihin kovinkaan moni ja kaveriporukka ehkä omalla laillaan sitten levisi kans vähäsen siinä -- Ja...tulihan siitä vähä autio olosta sitte.⁷⁵

Aiemmin yhtiön taholta pidettiin sahan alueen ympäristöstä huolta, mutta huolenpito loppui sahan sulkemisen myötä:

-- tajettiin tosi tarkkaan aina ruobo sitte kaikista teittenvarsilta (leikata) ja kaikilta nii jobonki aikaanhan se oli ihan sitte semmosta villiintyneen ja levinneen näköstä kaikkei -- ja sitten ku se sahan alue on sitte semmosessa muutosvaiheessa, ni eihän se oo kovin nätiltä välttämättä näyttäny tässä välissä. Et nyt, jos ne on kaatanu ne isot puut -- niin... kyllähän siinä nyt näkekee, että jotaki sieltä on loppunu, jotaki semmosta kantavaa ja ylläpitävää.⁷⁶

Alueen palveluiden loppuminen ja ympäristön ränsistyminen nousivat esille haastatte- luissa. Entisen kukoistavan työläisyhteisön elinkaari oli tullut päätökseensä. Sahaustoimin- nan loppumien nähtiin alueeseen kokonaisvaltaisesti vaikuttavana negatiivisena muutokse- na. Palveluiden loppuminen vaikutti negatiivisesti muuttoliikkeeseen ja samalla alueen arvon laskuun. Tämä muistojen saha-alue on muuttunut odottavaksi paikaksi, jossa sahan pillin huuto on vaihtunut kaivinkoneiden jylinään uusien rakennusten noustessa alueelle.

⁷³ "Asemakaavan selostus", www.ouka.fi 16.2.2021.

⁷⁴ PPM SSR1: 5 Nainen s. 1957.

⁷⁵ Nainen s. 1977.

⁷⁶ Nainen s. 1977.

Kuva 14. Sahantien varrella sijaitsevat: 1) entiset sahan konttorirakennukset, keltainen ja punainen; 2) entinen verstarsrakennus Nikkaripirtti; 3) vuonna 1951 valmistunut paloasema sekä 4) sahan entinen ruokalarakennus. Kuva: Google Earth.

Sahan lopettamisen jälkeen alueelle jäi kuitenkin sahanaikaisia rakennuksia, joiden elinkaari on jatkunut saha-ajan päätyttyä. Edellä mainittujen Honkapirtin ja Porilan talojen lisäksi sahan entiset konttori- ja verstarsrakennukset, ruokalarakennus sekä entinen paloasema ovat edelleen paikoillaan (kuva 14). Suurin muutos näiden rakennusten kohdalla on niiden käyttötarkoituksessa tapahtuneet muutokset. Entiset konttorirakennukset ovat nykyisin yksityisomistuksessa olevia asuinrakennuksia. Entinen verstarsrakennus, Nikkaripirtti, on Pohjois-Pohjanmaan museon ylläpitämänä sahan museona, paloasema on muuttunut asuin- ja varastorakennukseksi ja sahan entinen ruokalarakennus on niin ikään asuinkäytössä. Vaikka rakennukset eivät enää ole niiden alkuperäisessä käytössä, kertovat ne omalta osaltaan saha-ajan historiasta. Näissä rakennuksissa asuu henkilöitä, joilla on kiinnostus alueen historiaan ja sahan aikaisen kulttuuriperinnön vaalimiseen.⁷⁷

Pateniemen entisen sahan kaltaisiin entisiin teollisuusalueisiin liittyy voimakas uudistuminen. Erityisesti rannassa, josta sahanaikaiset rakennukset on purettu, ovat muutokset suuria. Alueelle nousevien uusien asuntojen myötä koko alueen arvo tulee todennäköisesti nousemaan. Tämä muutos koetaan positiivisena kehityksenä:

Nyt musta tuntuu, että tämä kuitenkin jollain tavalla nousee tuo merellisyys ja tuo merenranta ja semmonen, että vähä niinkö arvo alakaa nousemaan --⁷⁸

Se on tuota... aika mielenkiintostapa se on nähä, että mitä siitä tulee -- No palijohan siihen liittyy arvanksia, tulleeko sinne kauppa, tulleeko yksityistä päiväkotia sinne alueelle

⁷⁷ Sahan museossa työskennellessäni alueella asuvat asiakkaat kertoivat kiinnostuksestaan alueen historiaan ja sen vaalimista kohtaan.

⁷⁸ PPM SSR1: 5 Nainen s. 1957.

Kuva 15. Keltaisella ympäröityneenä Tokantien varrella olevat entiset rantanäkymän varustetut talot. Tokantien ja meren väliin rakentumassa olevat Pantturipihan alueet neliöiden sisällä, jotka tulevat peittämään vanhojen talojen merinäköymän. Kuva: Google Earth.

ja mitähän kaikkia arvauksia sitä tässä nyt onkaan, mutta että... aika palijohan sinne vissiin tulee asujia, että liekö se sitte taas tois tämmöstä uutta viriämistä ja toimintaa sitte, että liekö tämä ois vaikea, että tätä aluetta sitte täytyy ehkä kehittääki entisestään siitä josta sitte. Saa nähä... saa nähä, mutta että nyt jotenki sitte huomannu, että ehkäpä Pateniemiä on sillä lailla aika viriää ja järjestäytyntä aluetta kuitenkin.⁷⁹

Haastatteluista paistoi alueen merkityksellisyys sekä toiveisuus alueen piristymisen ja kehittymisen suhteen. Toisaalta tämä uuden rakentaminen voi aiheuttaa turhautumista nykyisin rannan tuntumassa asuvissa, sillä ennen maisemallisesti hyvällä merinäköalalla paikalla sijainneet talot ovat nyt jäämässä uusien merenranta-asuntojen varjoon (kuva 15). Kalliille rannan läheisyydessä oleville tonteille rakentuvat talot vetävät puoleensa korkeamman tulo-tason omaavia asukkaita. Tämä lisää osaltaan alueen palveluihin kohdistuvaa painetta, mutta samalla se myös luo mahdollisuuksia uusien kehittämiseksi.⁸⁰

Muuttuvassa maisemassa voi havaita yhden aikakauden päättyneen ja toisen alkaneen. Ranta on ollut autiona pitkään, kunnes sinne on alettu rakentamaan uutta. Uudistunut infrastruktuuri on avannut helpomman pääsyn alueelle myös heille, joille alue ei ehkä ole ollut entuudestaan tuttu (kuva 16).

⁷⁹ Nainen s. 1977.

⁸⁰ Mah 2010, 407.

Kuva 16. Vasemmalla vuoden 2016 näkymä rannan suuntaan ja oikealla samasta paikasta näkymä vuonna 2020. Ennen koiranulkoiluttajien ja ulkoilijoiden suosima polku on muuttunut valopylväiden reunustamaksi auto- ja pyörätieksi. Uusia asuntoja on noussut horisonttiin. Kuvat: Marjo Juola.

Alueen asukkaat ovat saaneet seurata asuinalueensa muutosta lähietäisyydeltä; miten maiseman lisäksi uusien asukkaiden saapumisen myötä on muuttunut myös alueen väestö. Muuttoliike alueelle on ollut sahan loppumisen jälkeen negatiivista, mutta uuden kaavoituksen myötä se on lähtenyt kääntymään positiiviseksi. Millaiseksi entisen sahan alue muodostuu, kun suunniteltu asemakaava on valmis? Tähän tulee varmasti vaikuttamaan se, miten entiset ja uudet asukkaat löytävät yhteisen sävelen. Tiiviin rakentamisen myötä saha-aikaan vallinnut yhteisöllisyys voi saada uuden mahdollisuuden.

Lopuksi

Tämä artikkeli antaa yhden näkökulman siihen, miten entisiä teollisuuskohteita voidaan tutkia ja millaisia muutoksia teollinen maisema on kokenut. Artikkelista voidaan myös havaita, miten kaupunki on levittäytynyt entiselle raja-alueelle, ja millaisia vaikutuksia tällä on ollut infrastruktuuriin ja demografian muutokseen entisellä työläisten asuttamalla alueella, josta on muodostumasta korkean rahan asuinalue.

Pateniemi ei ole entisenä, uudistusten kohteeksi joutuneena teollisuusalueena ainut laatuaan. Kohtalontovereita sille löytyy niin kotimaasta kuin ulkomailtakin. Paikallisesti se kuitenkin on ollut merkityksellinen alueen historiassa sekä alueen asukkaiden keskuudessa. Topobiografian kautta tarkasteluna paikallisidentiteetti nousee muuttuvassa teollisuusmaisemassa esille paikkoihin liittyvien muistojen kautta, jotka voivat sitoa muistelijan alueeseen ylisukupolvisena kokemuksena. Lapsuutensa saha-aikana Pateniemessä asuneet haastattelutavat ovat nähneet ja kokeneet alueella tapahtuneet muutokset; miten entinen muistojen lapsuusmaisema on muuttunut tulevaisuutta ja uusia asukkaita *odottavaksi* paikaksi ja jossa laajat tapulitarhat ovat vaihtuneet uusiksi kulkuväyliksi ja asuinalueiksi.

Kuva 17. Pateniemen rantaa talvisessa auringonlaskussa. Monelle ulkoilijalle ranta on väylä merelle, jäälle sekä lähisaariin. Kuva: Marjo Juola.

Siitä huolimatta, että muistoista tutut paikat ovat osittain hävinneet, voi Pateniemessä aistia edelleen saha-ajan historian läsnäolon. Vaikka jäljelle jääneiden entisten sahanaikaisten rakennusten käytössä on tapahtunut muutoksia, ovat ne silti tärkeä osa alueen historiaa ja paikallisidentiteettiä. Vaikka entiset teollisuuskohteet ovatkin nykyään yhä kasvavien rakennuspaineiden alla, toimii alueen pysyvyys asukkaiden identiteetin tukipilarina.

Maiseman biografian tarkastelu auttaa havainnoimaan teollisuusmaisemassa tapahtuneita monikerroksellisia muutoksia. Näiden muutosten havaitseminen auttaa alueen uudis- ja jälleenrakennusprojekteissa löytämään paremmin kaikkia osapuolia tyydyttävän ratkaisun. Teollinen maisema ja sen kehittäminen tulisikin nähdä resurssina ja mahdollisuutena uusien maisemaratkaisujen syntymiselle.⁸¹

Ranta, joka on ollut monelle pateniemeläiselle, kuten myös haastatelluille, tärkeä paikka, on kokenut suurimman muutoksen. Rannalla tapahtuneet ulkoiluharrastukset jatkuvat alueella edelleen, jossa uutuutena ovat rannan tuntumaan rakennettu ulkokuntoilupiisto ja lapsille uusi leikkipiisto. Maisemaan liittyvät symboliset arvot näyttäytyvät muun muassa vanhoina polkuina, joita asukkaat uusista kulkuväylistä huolimatta käyttävät. Vaikka tapulitarhat ovat kadonneet ja uudet kulkureitit ja rakennukset ovat löytäneet oman paikkansa rannalta, on se edelleen kaunis ja kaikkien käytettävissä oleva paikka jokaisena vuodenaikana (kuva 17).

Jatkossa alueeseen liittyvän tutkimuksen fokuksista voisi siirtää tarkasteluun uusien asukkaiden näkökulmasta, mikä heitä on motivoinut muuttamaan alueelle sekä miten uudistunut

⁸¹ Loures 2008, 694.

alue näyttäytyy Oulun muihin entisiin teollisuuskohteisiin verrattuna. Aluetta tulisi tarkastella myös kulttuuriperinnön näkökulmasta, miten uusi asuinalue sulautuu vanhaan kulttuuri-historiallisesti merkittävään maisemaan.

Olen muuttanut Pateniemeen vuonna 2015 ja joka päivä koiria ulkoiluttaessa havaitsen uusien rakennusten nousevan maisemaa muuttamaan. Mietin, miten käy kotini yläkerran ikkunasta pilkottavalle merimaisemalle lähivuosina, muuttuuko se nykyisestä *näkyvästä* maisemasta kadonneeksi, *muistuvaksi* maisemaksi?

Lähdeluettelo

Haastattelut:

Juola, Marjo. 2017. "Haastattelu Pateniemen saha-alueen historiasta, muutoksesta sekä elämästä alueella". Haastattelut elokuu 2017. Alkuperäiset haastattelut Pohjois-Pohjanmaan museon arkistossa. Arkistolähde: "Pateniemeläisten haastattelut" Pohjois-Pohjanmaan museon arkisto PPM SSR1: 1-5.

PPM SSR1: 2 Nainen s. 1940

PPM SSR1: 3 Nainen s. 1935

PPM SSR1: 4 Mies s. 1950

PPM SSR1: 5 Nainen s. 1957

Nainen s. 1977, tehty 11.10.2017, Oulussa, haastattelu kirjoittajan hallussa.

Nainen s. 1934 Pateniemen koulun videohaastattelu tehty 2013, tarkka päivä ei tiedossa, arkistoitu Pateniemen kouluun.

Sanomalehdet

Hakkeita, Oulu osakeyhtiön henkilöstölehti, 1985.

Tutkimuskirjallisuus

Ahvenainen, Jorma. 1984. *Suomen sahateollisuuden historia*. Porvoo: WSOY:n graafiset laitokset.

Asunmaa, Martti, Liisa Ervasti-Julku ja Heikki Viironen. 1986. *Haukipudas*: 26. Jyväskylä: Gummerus Oy.

David, Bruno ja Julian Thomas, toimittaneet 2016. *Handbook of Landscape Archaeology*. London, and New York: Routledge.

Hemminki, Noora. 2017. *Vöyryn pirujen akat ja kersat, naisten ja lasten elämää 1800-luvun ruukkiyhteisössä*. Pro gradu -tutkielma. Oulun yliopisto, Historian, kulttuurin ja viestintätieteiden tutkimusyksikkö, arkeologia: Oulu.

Herva, Vesa-Pekka. 2014. "Understanding the cultural impacts and issues of Lapland mining: A long-term perspective on sustainable mining politics in the North." *Arctic Academy Programme (ARK-TIKO)2014-2018. ProjectDescriptions*: 3. https://www.aka.fi/globalassets/vanhat/32akatemiaohjelmat/arktinen/aineisto/arktinen_hankkeiden-esittelyt-avajaisseminaariin-yhteensopivuustila.pdf.

Hicks, Dan. 2016. "The Temporality of the Landscape Revisited". *Norwegian Archaeological Review*, 49 (1): 5-22. <http://dx.doi.org/10.1080/00293652.2016.1151458>.

Hiltunen, Mauno. 2006. "Puutalotehdas." Teoksessa *Laivoista lankkuihin, Pateniemen historia I*, toimittaneet Pasi Laukka, Esko Hankkila ja Tuomo Metsäranta: 120-121. Oulu: Pateniemi-Seura.

- Hyttinen, Marika, Timo Ylimaunu, Titta Kallio-Seppä ja Paul Mullins. 2015. "Pienpolttua ja käsityöläisyyttä – materiaaliset muistot Oulun Pikisaaren pikiruukkiyhteisöstä". Konferenssisielmä, julkaisematon käsikirjoitus. Arkeologipäivät. Helsinki.
- Juola, Marjo ja Tiina Äikäs. 2020. "Leikkiä tehtaiden varjossa: Lapsuusmuistoja Pateniemen entisen sahan alueelta". *SKAS*, (2) 2020: 37–52.
- Karjalainen, Pauli Tapani. 2006. "Topografinen paikan tulkinta." Teoksessa *Paikka. Eletty, kuviteltu, kerrottu*, toimittaneet Seppo Knuuttilla, Pekka Laaksonen ja Ulla Piela: 83–92. Kalevalaseuran vuosikirja 85. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karjalainen, Pauli Tapani. 2009. "Topobiography: remembrance of places past." *Nordia Geographical Publications*, 38 (5): 31–34.
- Kortelainen, Kaisu. 2008. *Penttilän sahayhteisö ja työläisyys, Muistitietotutkimus*. Väitöskirja. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Koskinen-Koivisto, Eerika. 2013. *A Creasy-skinned Worker – Gender, Class, and Work in the 20th- century Life Story of a Female Labourer*. Väitöskirja. Jyväskylän yliopisto.
- Laukka, Pasi. 2006. "Pateniemen laivaveistämö ja saha 1857–1990." Teoksessa *Laivoista lankkuihin, Pateniemen historia I*, toimittaneet Pasi Laukka, Esko Hankkila ja Tuomo Metsäranta: 15–179. Oulu: Pateniemi-Seura.
- Lorimer, Hayden. 2015. "Preface." Teoksessa *Landscape biographies. Geographical, Historical, and Archeological Perspectives on the Production and Transmission of Landscapes*, toimittaneet Jan Kolen, Johannes Renes ja Rita Hermans: 17–19. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Loures, Luis. 2008. "Industrial Heritage: the past in the future of the city". *WSEAS Transactions on Environment and Development*, 8 (4): 687–696. <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.539.2028&rep=rep1&type=pdf>
- Lähteenmäki, Marja. 2017. *Tammerkosken kansallismaisema teollisuusperintönä*. Väitöskirja. Taidehistoria, Historian, filosofian, kulttuurin ja taiteentutkimuksenlaitos, Helsingin yliopisto. Helsinki.
- Lähteenmäki, Tanja. 2016. *Orijärven kaivoksen rikastushiekka – Alueen Orijärven kohdistuvan ympäristövaikutuksen nykytilan selvitys*. Pro gradu -tutkielma. Geotieteiden ja maantieteen laitos, geologia, Helsingin yliopisto. Helsinki.
- Mah, Alice. 2010. "Memory, Uncertainty and Industrial Ruination: Walker Riverside, Newcastle upon Tyne". *International Journal of Urban and Regional Research*, 34 (2): 398–413. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2010.00898.x>.
- Metsäranta, Tuomo. 2006. "Leipää, asuntoja ja vapaa-ajan toimintaa, sosiaalitoimi sahayhdyskunnassa." Teoksessa *Laivoista lankkuihin, Pateniemen historia I*, toimittaneet Pasi Laukka, Esko Hankkila ja Tuomo Metsäranta: 191–236. Oulu: Pateniemi-Seura.
- Renes, Johannes. 2015. "Layered Landscapes." Teoksessa *Landscape Biographies, Geographical, Historical, and Archeological Perspectives on the Production and Transmission of Landscapes*, toimittaneet Jan Kolen, Hans Renes ja Rita Hermans: 403–421. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Riesto, Svava. 2018. *Biography of an Industrial Landscape. Carlberg's Urban Spaces Retold*. Landscape and heritage studies. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Roymans, Nico, Fokke Gerritsen, Cor Van der Heijden, Koos Bosma and Jan Kolen. 2009. "Landscape Biography as Research Strategy: Case of the South Netherlands Project". *Landscape Research*, 34 (3): 337–359. <https://doi.org/10.1080/01426390802381185>.
- Sairinen, Rauno. 2019. "Fiskarsin ruukin tuotannolliset vaiheet ja niiden vaikutus ruukkimiljööseen – Rauta- ja kupariruukista kulttuuri- ja matkailuruukiksi." *Tekniikan Waiheita*, 37 (4): 7–34. <https://dx.doi.org/10.33355/tw.88906>.
- Salo, Elina ja Maija Huttunen. 2015. *Oulu, Pateniemenranta kaavamuuotoshanke, Arkeologinen vedenalaisinventointi*. Museoviraston arkisto.
- Sivula, Anna. 2010. "Työn paikasta teollisen kulttuurin perinnöksi. Porin puuvillatehdas 1898–2010." *Tekniikan Waiheita*, 28 (3): 21–46. <https://journal.fi/tekniikanwaiheita/article/view/63937>.
- Sivula, Anna. 2014. "Teollinen kulttuuriperintö vakiintui suomalaiseen historiatietoisuuteen." *Tekniikan Waiheita*, 32 (2): 5–18. <https://journal.fi/tekniikanwaiheita/article/view/64111>.
- Small, Roy ja Josefina Syssner. 2016. "Diversity of new uses in post-industrial landscapes: diverting ideals and outcomes in the post-industrial landscapes of Lowell, Massachusetts and Norrköping, Sweden". *Journal of Urban Design*, 21 (6): 764–784. <https://doi.org/10.1080/13574809.2016.1234331>.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. New York: Routledge.

Symonds, James. 2006. "Tales from the city: Brownfield archaeology, a worthwhile challenge." Teoksessa *Cities in the World, 1500–2000*, toimittaneet Adrian Green ja Roger Leech: 235–248. The society for post-medieval archaeology monograph 3. Papers given at the Conference of the Society for Post-Medieval Archaeology, April 2002. Maney: Society for Post-Medieval Archaeology.

Vanha-Similä, Maria. 2017. *Yhtiöön, yhtiöön! Lapsiperheiden arki Forssan tehdasyhteisössä 1950–1970-luvuilla*. Väitöskirja. Kansantieteellinen arkisto 58. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Verkkosivut

"Asemakaavan selostus." Luettu 23.2.2021. <https://kartta.ouka.fi/kaavaselistukset/s2216.pdf>.

"Entinen 4H- rakennus tuhoutui tulipalossa Pateniemessä." Muokattu 1.5.2011. <https://www.kaleva.fi/entinen-4h-rakennus-tuhoutui-tulipalossa-patenieme/2446731>.

"Honkapirtti." Luettu 23.2.2021. <https://www.ouka.fi/oulu/yhteisotoiminta/honkapirtti>.

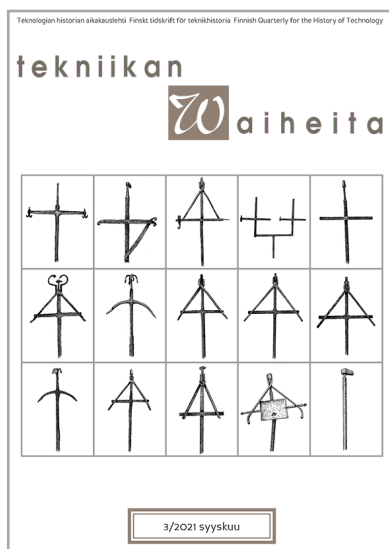
"Maaperän pilaantuneisuustutkimus." Kirjoitettu 5.6.2019. https://www.oukapalvelut.fi/tekniinen/Suunnitelmat/Nayta_Liite.asp?ID=8449&Liite=PIMA_Sahantie%2010.pdf.

"Pateniemen raitilla -projekti." Luettu 23.2.2021. www.youtube.com/watch?v=CS7-SwOABeo.

"Pateniemenrannan kaavarunko." Luotu 17.3.2014. <https://docplayer.fi/21706643-Pateniemenrannan-kaavarunko.html>.

"Pateniemi-seura ry." Luettu 23.2.2021. <https://pateniemiseura.wordpress.com>.

"Pateniemen tavoitesuunnitelma." Päivätty 6.6.2006. www.ouka.fi/Pateniemi_TS_06.06.2006_UUSIN.doc (ouka.fi).

Tekniikan Waiheita
ISSN 2490-0443
Tekniikan Historian Seura ry.
39. vuosikerta: 3
2021
<https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

Oulunsalon Varjakan sahamiljöön moninaisten toimijoiden kulttuuriperintökohteena

Tiina Äikäs, Tiina Kuokkanen, Annemari Tranberg & Tiia Ikonen

Tiina Äikäs, arkeologia, Oulun yliopisto

 <https://orcid.org/0000-0002-3575-7236>

Tiina Kuokkanen, arkeologia, Oulun yliopisto

Annemari Tranberg, arkeologia, Oulun yliopisto

 <https://orcid.org/0000-0001-9445-7703>

Tiia Ikonen, arkeologia, Oulun yliopisto

To cite this article: Tiina Äikäs, Tiina Kuokkanen, Annemari Tranberg & Tiia Ikonen, "Oulunsalon Varjakan sahamiljöön moninaisten toimijoiden kulttuuriperintökohteena" Tekniikan Waiheita 39, no. 3 (2021): 85–114. <https://doi.org/10.33355/tw.103402>

To link to this article: <https://doi.org/10.33355/tw.103402>

Oulunsalon Varjakan sahamiljöön moninaisten toimijoiden kulttuuriperintökohteena

Tiina Äikäs, Tiina Kuokkanen, Annemari Tranberg & Tiia Ikonen¹

Johdanto

Oulunsalossa, Oulun keskustasta lounaaseen, sijaitsee Varjakansaari, jolle leimaa-antavaa ovat sadan vuoden takaisesta sahatoiminnasta jääneet rakennukset ja rakennusten jäännökset (Kuva 1). Sahan toimintaan liittyviä jäännöksiä on myös mantereella puolella, mutta saaren vaikeammin tavoitettavassa ympäristössä aika tuntuu pysähtyneen sahan toiminnan seisahdettua. Saarelle pääsee ainoastaan omalla veneellä tai kapulalossilla, jonka avain on vuokrattavissa Oulun kaupungilta. Entinen sahan alue ja etenkin Varjakansaari on kuitenkin ollut monenlaisten kehittämistoimien kohteena ja sekä Oulun kaupunki että yksityiset toimijat ovat vaikuttaneet sen nykyiseen käyttöön.

Kuva 1. Kunnostettuja taloja Varjakansaarella. Kuva: T. Äikäs, 2015.

¹ Tiina Äikäs on teollisuusperintöön erikoistunut yliopistotutkija Oulun yliopistossa. Tiina Kuokkanen työskentelee postdoc-tutkijana Oulun yliopistossa, Suomen Akatemian rahoittamassa projektissa "Lapsuus 1500–1900-luvuilla – menneisyyden lapsuuden uudet tutkimusmenetelmät". Annemari Tranberg on Oulun yliopistossa väitellyt arkeologi, joka on erikoistunut makrofossiileihin, erityisesti kovakuoriaisiin. Tiia Ikonen on teollisesta menneisyydestä kiinnostunut filosofian maisteri Oulun yliopiston arkeologian oppiaineesta.

Tässä artikkelissa tarkastelemme Varjakan sahan aluetta kulttuuriperintönä. Kulttuuriperinnöksi ymmärretään menneisyydestä esiin nostetut, arvokkaiksi koetut asiat ja käytännöt, jotka voivat olla aineellisia tai aineettomia. Kulttuuriperintö voidaan nähdä institutionaalisesti määriteltynä ja suojeltuna, mutta myös yhteisöllisenä prosessina, joka antaa merkityksiä tietyille kohteille.² Prosessina kulttuuriperintö heijastaa ihmisten arvoja, merkityksenantoja ja niiden välittämistä. Näin kulttuuriperintö koostuu valinnoista; asioiden muistamisesta tai muistamatta jättämisestä, säilyttämisestä tai hävittämisestä.

Kulttuuriperintöön liittyy myös kulttuuriympäristö, joka ilmaantui käsitteenä hallinnollisiin ja tieteellisiin teksteihin jo 1970-luvulla, mutta vakiintui ja yleistyi 1980–1990-luvuilla.³ Perinteisesti rakennettua kulttuuriympäristöä on tarkasteltu erillään kulttuurimaisemasta. Nykyään kuitenkin pyritään holistisempaan lähestymistapaan, jossa kulttuuriympäristö nähdään rakennukset, arkeologiset kohteet ja maisemat kattavana kokonaisuutena. Näin luonnonperintö ja kulttuuriperintö nivoutuvat yhteen.⁴ Luontoon liittyvässä kulttuuriperinnössä keskeisiksi nousevat niin ihmisen muokkaamat maisemat ja ihmisen luonnolle antamat merkitykset kuin uudet toiminnan muodotkin.⁵ Luonnon- ja kulttuurikohteiden dikotomia rikkovat myös ihmisen fyysisesti muokkaamattomat luonnonkohteet, joihin liittyy vahvoja kulttuurisia merkityksiä.⁶ Artikkelissamme osoitamme, että näin on tapahtunut myös Varjakassa.

Tarkastelemme kulttuuriperinnön historiallista muotoutumisprosessia hyödyntäen kohdebiografian ja perinnöllistymisen käsitteitä. Tarkastelemme Varjakkaa etenkin asuinpaikkana ja myöhemmin virkistystoiminnan näyttämönä nostaten esiin kohdebiografiaan kuuluvia muuttuvia käyttötarkoituksia ja merkityksenantoja. Nämä muutokset ovat johtaneet Varjakan perinnöllistymiseen niin, että se koetaan nykyään osana paikallista perintöä, mutta myös valtakunnallisesti merkittävänä rakennettuna kulttuuriympäristönä⁷ sekä mahdollisena tulevana matkailukohteena. Tapaustutkimuksen kautta pohditaan kohteen perinnöllistymiseen vaikuttavia toimijoita sekä heidän luomiaan yhteyksiä kohteen biografian eri vaiheisiin. Artikkelissa kysymme, millaiset toimijat vaikuttavat Varjakan perinnöllistymiseen ja mitkä teemat nousevat keskeisiksi perinnöllistymisessä.

Kohdebiografia ja perinnöllistyminen

Perinnöllistymisellä tarkoitetaan prosessia, jossa paikkaan liittyvät muistot, merkitykset ja käyttö muokkaavat ihmisten käsitystä paikasta kulttuuriperintönä. Perinnöllistyminen on näin ollen historiallistuvan nykyhetken tuote eikä välttämättä kumpua menneisyydestä.⁸ Samoin perintö ei ole sama kuin historia, vaan ihmiset paketoivat menneisyyden uudelleen jotain nykyisyyden tarkoituserää varten.⁹ Näin ollen autenttisuuskään ei välttämättä ole

² ”Folkloristiikka:kulttuuriperintö”, tieteenmipankki.fi, 30.8.2021.

³ Enqvist 2016, 182.

⁴ Enqvist 2016, 191, 361.

⁵ Kts. Laurén et al. 2020

⁶ Harrison 2010, 11; Äikäs 2011.

⁷ ”Varjakan sahayhdyskunta”, <http://www.rky.fi> 22.12.2009.

⁸ Milošević 2017, 54.

⁹ Harrison 2010, 10.

tärkeä osa perinnöllistymistä, kun taas henkilökohtainen yhteys ja vuorovaikutus kohteen kanssa ovat keskeisiä.¹⁰ Perinnöllistyminen antaa kohteille jälleen uusia merkityksiä ja vaikuttaa niiden tulevaan käyttöön. Perinnöllistyminen on aktiivinen prosessi, jossa sekä materiaalisuus että merkitys ovat aktiivisesti mukana.¹¹ Samoin perinnöllistyminen voi koskea niin materiaalista kuin immateriaalistakin kulttuuriperintöä.

Antropologi Igor Kopytoff esitti 1980-luvulla, että esineistä voi samoin kuin ihmisistäkin kirjoittaa biografioita.¹² Kohdebiografia laajentaa ajatusta koskemaan esineiden lisäksi myös arkeologisia kohteita tai kulttuuriperintökohteita. Kohdebiografiassa tarkastellaan kohteen koko elinkaarta, sen eri vaiheisiin liittyviä merkityksiä sekä sitä, kuinka eri vaiheet ovat kietoutuneet yhteen ja vaikuttavat toisiinsa. Kohdebiografiassa kohde nähdään näin ollen merkityksin latautuneena paikkana. Käsitteenä paikka liittyykin usein ihmisen toiminnan merkityksellistämään tilaan. Paikat ovat henkilökohtaisen ja sosiaalisen toiminnan muovautumia, ja ne tulevat merkityksellisiksi eletyn elämän kautta. Paikan muutos ei tapahdu niinkään materiaalisessa ympäristössä, vaan pikemminkin kokemuksissa, merkityksissä, ajatuksissa ja toiminnoissa.¹³ Kohdebiografian yhtenä vaiheena voi olla kohteen perinnöllistyminen, joka tapahtuu nykyisyydessä mutta ammentaa menneistä merkityksistä.

Auktorisoidussa perintödiskurssissa (APD)¹⁴, eli asiantuntijoiden ja hallinnon tavassa määritellä perintöä, kohteet pyritään usein suojelun kautta pysäyttämään tiettyyn tilaan. Perinnöllistymisessä sitä vastoin kohteen koko biografia ja kohteessa tapahtuvat muutokset ovat merkityksellisiä. Perinnöllistymisessä tärkeitä ovat kohteen uudenlaiset käyttötavat ja käyttäjien vuorovaikutus kohteen kanssa, siinä missä APD painottaa säilyttämistä ja kohteen ‘alkuperäisyyttä’.

Johanna Enqvist on tuonut esiin kulttuuriperintökäsitteen poliittisuuden ja yhteyden hallintaan sekä vallankäyttöön.¹⁵ Enqvistin sanoin: “Kun APD suosii ja korostaa esteettisiä ja tieteellisiä arvoja, monumentaalisuutta ja asiantuntijuutta, se jättää samalla huomiotta perinnön vaihtoehtoiset tulkinnat ja merkitykset sekä menneisyyden synkät tai ristiriitaiset piirteet.”¹⁶ Enqvist käyttääkin käsitettä demokratisoitu perintödiskurssi korostaakseen erilaisten tulkintojen tärkeyttä sekä keskustelevaa, osallistavaa ja yhteisöllistä näkökulmaa perintöön. Perinnöllistymisprosessiin liittyykin keskeisesti ihmisten omaehtoinen osallistuminen ja merkitysten sekä vuorovaikutustapojen löytäminen. Toisaalta siihen voi liittyä myös ulkoapäin tulevaa osallistamista, jossa ihmisille tarjotaan valmiita toimintamuotoja osallistumisen tavoiksi.

Perinnöllistymisessä kulttuuriperintö ei synnykään viranomaispäätöksestä vaan toiminnan kautta. Mikään kohde ei ole valmiiksi perintöä, vaan muovautuu sellaiseksi inhimillisen toiminnan ja erilaisen toimijuuden kautta prosessina, joka pitää sisällään sekä ihmisten välisen vuorovaikutuksen että ihmisten ja kohteen välisen vuorovaikutuksen.¹⁷ Näin ollen “[p]erintö on kulttuurisesti määrittynyttä, eikä universaalisti tunnistettavissa oleva aineellisten objektien sisäsyntyinen ominaisuus.”¹⁸

¹⁰ Vrt. Holtorf 2013.

¹¹ Immonen 2012, 157

¹² Kopytoff 1986.

¹³ Kymäläinen 2006, 203–207; Äikäs 2011, 46; Sillanpää 2017, 71.

¹⁴ Smith 2006, Smith 2012.

¹⁵ Enqvist 2016, ks. myös Davison 2008, 36–37.

¹⁶ Enqvist 2016, 53.

¹⁷ Harvey 2001, 327; Waterton & Smith 2009, Holtorf & Fairclough 2013, 198; Enqvist 2016, 53.

¹⁸ Enqvist 2016, 167 viitaten Waterton & Smith 2009; Harrison 2010, 26.

Materiaalit ja menetelmät

Varjakan alueella ei tehty arkeologista tutkimusta ennen vuotta 2018, jolloin käynnistimme kenttätyöt osana teollisuusarkeologiaan liittyvää tutkimustamme.¹⁹ Kenttätyöt ovat koostuneet koekaiivauksista, rakennusten pohjien ja kasvillisuuden kartoituksesta sekä antropologiasta muistitiedon keruusta.

Vuonna 2018 mantereen puolella, vanhassa osoitteessa Finninkatu 102 olevan talon jäännöksellä tehtiin pienimuotoiset koekaiivaukset, joissa avattiin koekuopat talon terassin sekä kahden ulkorakennuksen taakse. Löydöt olivat niukkoja. Kohteella otettiin myös maanäytteitä makrofossiilitutkimusta varten asuinrakennuksen portaiden alta ja talusrakennuksen seinän vierestä. Vuonna 2019 tutkimuksia jatkettiin osana Oulun yliopiston kulttuuriantropologian ja arkeologian kandinharjoittelua.²⁰ Tuolloin mantereen puolen talon jäännökset ja niiden ympäristö kartoitettiin rakenteiden sekä myös ihmisen toimintaan mahdollisesti liittyvän kasvillisuuden osalta. Kandinharjoittelu sai jatkoa toukokuussa 2021, jolloin avattiin kuuden neliömetrin kokoinen koeoja historiallisessa osoitteessa Kukonkatu 72 sijainneen talon portaikon eteen.²¹ Kaivaukset toteutettiin koululaiskaiivauksina ja niiden tarkoituksena oli tarjota paikallisen Salonpään koulun oppilaille mahdollisuus tutustua arkeologiaan ja paikallishistoriaan. Löydöt olivat tyyppisiä 1900-luvun alun asuinpaikalle; ne koostuivat pääosin rautanuloista, lasinpaloista ja tiilenkappaleista. Myös maanäytteitä otettiin makrofossiilitutkimusta varten. Kandinharjoittelut toteutettiin yhteistyönä taideyhdistys TaikaBoxin kanssa tulevaa AR (augmented reality) -sovellusta varten.²²

Tämän artikkelin osalta arkeologisten kaivausten merkitys on ennen kaikkea niiden hyödyntäminen paikallishistorian elävöittämisessä lapsille.²³ Koululaiskaiivauksiin kuului myös tarinatuokio, jonka aikana paikallinen vanhempi informantti kertoi lapsille omia muistojaan alueen historiasta. Vuosina 2019 ja 2021 kandinharjoitteluihin kuului lisäksi teema-haastatteluita, joiden avulla kerättiin tietoa paikallisten muistoista saha-alueeseen liittyen. Molempina vuosina haastatteluita toteutettiin kymmenen. Vuonna 2021 osa oli täydentäviä haastatteluita vuoden 2019 informanttien kanssa. Tässä artikkelissa olemme hyödyntäneet ainoastaan vuoden 2019 haastatteluita, sillä tuoremmat haastattelut ovat vielä litteroimatta. Haastatteluaineisto teemoiteltiin nostamalla esiin aiheita, jotka linkittyvät Varjakan perinnöllistymiseen. Vuoden 2019 haastateltavista kuusi oli miehiä ja neljä naisia. Kaikki ikänsä ilmoittaneet olivat syntyneet 1930-luvulla, ja muutkin haastateltavat olivat syntyneet vasta sahan toiminnan lakattua, joten sahan aikaan liittyvät tarinat olivat usein sukulaisilta tai naapureilta kuultuja. Osalla haastatelluista muistellut asiat liittyivät heidän lapsuuteensa eli useamman kymmenen vuoden taakse haastatteluhetkestä. Onkin syytä muistaa, että muistitieto koostuu kerrontahetkessä tuotetuista menneisyyttä koskevista muistoista ja tulkinnosta. Ihmiset perustelevat ja tulkitsevat menneisyyden tapahtumia kerrontahetken näkökulmasta.²⁴

Arkeologisten kenttätöiden osana toteutettiin myös mantereella sijaitsevien talojen jäännösten kartoitus sekä kasvillisuuskartoitus. Talojen jäännökset mitattiin R8-tarkkuus-GPS:ä

¹⁹ Äikäs et al. 2016; Äikäs & Rapakko valmisteilla.

²⁰ Äikäs & Ikonen 2020.

²¹ Talojen numeroinnista Kuokkanen 2019.

²² "Taikabox", <https://taikabox.com/>, 31.8.2021.

²³ Äikäs & Ikonen 2020, ks. myös Autere et al. 2018.

²⁴ Sillanpää 2017, 75.

sekä takymetriä käyttäen. Kasvillisuuskartoituksen ja makrofossiilitutkimusten tarkoitus oli löytää merkkejä menneisyyden puutarhakasveista maan alta kuin nykypäivän kasvillisuutta maan pinnalta. Maanäytteet otettiin kaivausten aikana tutkituista kerrostumista. Kasvien kartoitus perustui useiden jo tehtyjen kartoitusten pohjalle. Näissä jo havaitut vanhat kulttuurikasvilöydöt pyrittiin paikallistamaan. Aikaisemmin tehdyissä kasvi-inventoinneissa ja -selvityksissä on huomioitu niin suojeltavaa luonnonkasvillisuutta²⁵ kuin kulttuurikasvillisuuttakin²⁶. Koska meillä keskeisenä tutkittavana yksikkönä oli tontti, kartoitus poikkesi aikaisemmista inventoinneista, joissa kohteena on ollut koko Varjakan niemi, saari ja Akionlahti alueinen. Pyrkimyksenä ei ollut kattava, biologinen kasvi-inventointi, vaan arkeologian kannalta kiinnostavien ilmiöiden havainnointi alan vakiintuneita menetelmiä (mm. kaivausalueilta otetut maanäytteet) käyttäen. Kartoitusta tehtiin useampana kesänä kunakin kolme kertaa. Kasvillisuuskartoituksessa selvitimme mahdollisesti ihmisen toimintaan liittyvää kasvillisuutta Varjakan mantereen talojen jäännösten ympärillä. Tuolloin talojen jäännösten ympäristö oli metsittyä ja mäntyjä sekä erilaista pensaikkoja kasvoi myös rakenteiden sisällä.

Muistitietoaineistoon kuuluu haastatteluaineiston lisäksi Lines Myllyjojan muistelmateos *Kun sahan pilli piipäsi* vuodelta 1990. Teoksessaan hän kuvaa lapsuuttaan Varjakassa. Lisäksi Pentti Joutsenon haastattelussa vuoden 1992 *Oulunsalo*-lehdessä haastateltava muistelee II maailmansodan aikaan Varjakassa sijainnutta vankileiriä. Suhteessa elämään Varjakassa ja sen tapahtumiin sekä Joutsenon haastattelu että Myllyjojan muistelmat ovat ensikäden tietoa ilmiöstä, sillä molemmat kirjoittajat ovat asuneet ja eläneet Varjakassa.

Artikkelissa on tutkittu myös kolmentyyppistä lehtiaineistoa, joista tärkeimpänä *Hakkeita* vuosilta 1950–1985. 1950–1970-luvulla se ilmestyi nimellä *Hakkeita, Oulu osakeyhtiön perhelehti* ja 1980-luvulla nimellä *Hakkeita, Oulu Oy Henkilöstölehti*. *Hakkeiden* ohella on perheytetty kahteen numeroon Suomen arkkitehtiliiton julkaisemaa ammattilehti *Arkkitehtia* sekä 23.10.1919 ilmestyneeseen sanomalehti *Kalevaan*, joista tarkistettiin Varjakkaan liittyviä uutisia. Lehtiaineistosta osa on aikalaiskirjoituksia, osa 1950–1970-luvulla kirjoitettuja tarinoita ja kertomuksia, joissa jälkipolvet ovat muistelleet Varjakan sahaa, sen menneisyyttä, asuinyhdyskuntaa ja tapahtumia.

Varjakka: menneisyyttä ja tulevaisuuden unelmia

Varjakan saha oli osa 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa Ouluun ja sen lähialueille perustettua sahateollisuuskokonaisuutta. Oulunsalon Varjakassa, joka sijaitsee noin 20 km Oulusta lounaaseen, toimi 1900-luvun alussa höyrysaha, jolla työskenteli parhaimmillaan noin 700 henkilöä (Kuva 2). Ennen sahaa Varjakassa toimi Franzénin suvun omistama purjelaivatelakka. Varjakka Trävaruaktiebolaget aloitti sahan rakennustyöt vuonna 1898, ja toiminta alkoi vuonna 1900.

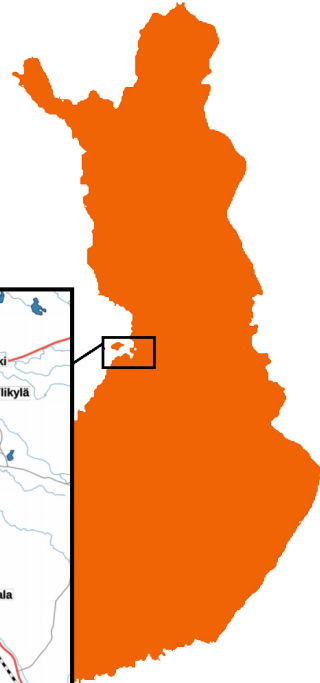
Vuodesta 1912 eteenpäin sahan omisti Ab Uleå Oy, jonka omistuksessa olivat lisäksi Oulussa sijainneet Toppilan, Pateniemen ja Korkeasaaren sahat. Varjakan saha-alueen muodostivat saarella sijainneet pääkonttori, työntekijöiden asunnot, ruokala, kaksi kauppaa ja paloasema sekä sahan tuotantorakennukset ja infrastruktuuri. Lisäksi saha-alueeseen kuuluivat Pyydyskarin konepaja ja telakka sekä mantereen puolella sijainneet rakennukset.²⁷

²⁵ Esim. Kurttila 1993; Siira 1993; Ylitulkila 2000; Rämä 2004.

²⁶ Esim. Kemiläinen et al. 1988; Simi 2003.

²⁷ Kalaoja 1950; Myllyjoja 1990; Hirviniemi 1995; Kantonen 1996, 150–152; Stenius 2009; Niemelä 2013.

Varjakan ja Pateniemen sahat
 Sisältää Maanmittauslaitoksen Selkokarttasarjan 9/2020 aineistoa.

Kuva 2. Varjakan ja Pateniemen sijainti. Kartta: T. Ikonen, 2021.

Varjakansaarella syttyi lokakuussa 1919 tuhoisa tulipalo, jossa paloivat lähes kaikki saaren rakennukset: pääkonttori, pirtti, työväen keittiö, ruokala, suuret lautatarhat sekä asuinrakennuksia. Jäljelle jäivät ainoastaan osa asuinrakennuksista sekä itse sahalaitos. Vakuutusrahat käytettiin sahan perusteelliseen uusimiseen; tuhoutuneiden rakennusten tilalle rakennettiin sekä niiden korvaajia että kokonaan uusia rakennuksia. Sahaa myös laajennettiin, niin että uusittu saha oli yksi Pohjoismaiden suurimpia. Myös mantereen puolelle rakennettiin; 1920-luvun alussa työläiset saivat asuttavakseen 12 paritaloa silloiselle Kukonkadulle ja kuusi neljän perheen taloa Finninkadulle. Sahan toiminta oli laajimmillaan juuri 1920-luvulla, jolloin 45% Oulunsalon ammatissa toimineista työskenteli siellä.²⁸

Sahan toiminta päättyi äkillisesti voimansirtoakselin katkeamiseen heinäkuussa 1929. Akselin katkeaminen aiheutti aluksi töiden keskeytyksen mutta oli lopulta ensisysäys tuotannon päättymiselle kokonaan.²⁹ Saaren sahalaitos purettiin vuoteen 1938 mennessä. Samoin mantereelle Kukonkadulle ja Finninkadulle 1920-luvun alussa rakennetut työläisten asunnot purettiin 1930-luvulla. Saaren rakennuskanta jäi kuitenkin suurelta osalta niille sijoilleen. Viimeiset vakinaiset asukkaat lähtivät vuonna 1950. Tämän jälkeen asunnot olivat lomakäytössä. Eräs haastateltava muistelee, kuinka saarella käytiin etenkin juhannuksen viettössä ja

²⁸ Kaleva 1919; Kalajoki 1958; Hiltunen 1987, 285–286; Hirviniemi 1995, 25–26.

²⁹ Hiltunen 1987, 288; Hirviniemi 1995, 43–45.

hiihrettiin talvisin makkaranpaistoon.³⁰ Varjakansaaren asunnot toimivat Oulu-yhtiön työntekijöiden kesäasuntoina vuoteen 1987, jolloin Oulunsalon kunta osti alueen, minkä jälkeen kunta vuokrasi rakennuksia esimerkiksi taiteilijoille. Saaren rakennukset ovat edelleen paikallaan, samoin kuin Varjakan kartano mantereella. Niiden kunnostamisen ensimmäinen vaihe toteutettiin 1990-luvun lopulla.³¹ Saaren rakennusten vuokraaminen ja käyttö hiipui vähitellen, ja viime vuosikymmeninä rakennusten käyttö on ollut vähäistä ennen kyläyhdistyksen ja taideyhdistys TaikaBoxin aktivoitumista vuonna 2010.

Nykyään Varjakan sahayhdyskunnassa osa rakennuksista on luokiteltu valtakunnallisesti ja osa maakunnan tasolla arvokkaaksi rakennetuksi kulttuuriympäristöksi. Sahayhdyskunta on listattu vuonna 1993 Pohjois-Pohjanmaan kulttuurihistoriallisesti merkittäviin kohteisiin ja vahvistettu 2006 valtakunnallisesti merkittäväksi rakennetuksi kulttuuriympäristöksi.³²

Varjakan kehittämiseksi kulttuuriympäristökohteena on ollut vireillä erilaisia hankkeita, joita yhdistää ajatus kulttuuriperinnön ja matkailun sekä alueen elinvoimaisuuden nivoutumisesta toisiinsa. Vuosina 2008–2010 alueelle laadittiin Varjakka 2020 -kehittämishankkeessa sekä yleissuunnitelma³³ että liiketoimintasuunnitelma ja koottiin yhteistyöverkosto alueen kehittämistä varten. Hankkeen tavoitteena oli pelastaa kansallisesti arvokas kulttuuriympäristö peruskorjaamalla sahan rakennukset ja toteuttaa alueen uusiokäyttö ekologisesti kestävästi. Pitkän aikavälin visiona oli, että Varjakasta kehittyi historiaan, kulttuuriin, luontoon ja mereen perustuva elämispalvelukeskus. Kehittäminen suunniteltiin tapahtuvan kuuden toisiaan tukevan teeman (vetovoimaisista majoitusvaihtoehdoista palveluyrittäjyyden tiloihin) ja kahdeksan arvon (ekologisuudesta esteettisyyteen) avulla. Vision 2020 mukaan Varjakka olisi ollut vuonna 2015 Oulun seudun tärkein lähimatkailukohde, vuonna 2025 se tulisi olemaan kansallinen kohde ja vuonna 2035 kansainvälinen kohde ja pohjoisen Suomen ylpeydenaihe.³⁴ Visiossa heti ensimmäinen kohta jäi saavuttamatta, mutta vision toteuttamista varten Pohjois-Pohjanmaan ELY-keskus myönsi “saaren *valtakunnallisesti arvokkaan kulttuuriympäristön* peruskorjausten suunnitteluun ja aloittamiseen EU -rahoitusta vuosille 2012–2014” (kirjoittajien kursivointi).³⁵ Kun Oulunsalon kunta yhdistyi Oulun kaupunkiin 1.1.2013, sahan rakennukset siirtyivät Oulun kaupungin omistukseen, ja kaupunki teetti saaren rakennuksista viidelle julkisivun ja terrassin peruskorjauksen vuosina 2014–2015.³⁶

Vuonna 2012 hyväksytyssä Varjakan alueen osayleiskaavassa pyrittiin mahdollistamaan “Varjakan *valtakunnallisesti arvokkaan kulttuuriympäristön* peruskorjaukset, matkailun kehittämisen ja uudisrakentamisen sekä alueen arvon mukaisen käytön” niin, että “Varjakan saarella alueet, joilla on olemassa olevaa rakennuskantaa, on osoitettu rakennussuojelualueiksi. Rakennusten käyttötarkoitusta ei rajoiteta muutoin kuin että käyttötarkoituksen tulee edistää alueen rakennustaiteellisten, *kulttuurihistoriallisten tai ympäristöllisten arvojen säilymistä*. Alueelle ei saa sijoittaa ympäristöhaittoja aiheuttavia toimintoja.”³⁷

³⁰ Informantti 11, 2019.

³¹ Myllyoja 1990; Hirviniemi 1995; Kantonen 1996, 150–152; Stenius 2009; Niemelä 2013; Saine 2013, 181.

³² Pohjois-Pohjanmaan kulttuurihistoriallisesti merkittävät kohteet 1993; “Pohjois-Pohjanmaan rakennettu kulttuuriympäristö 2015”, pohjois-pohjanmaa.fi 30.8.2021.

³³ “Oulunsalon Varjakan alueen Masterplan 2020”, www.ouka.fi, 30.8.2021.

³⁴ “Varjakka”, https://www.ouka.fi 30.8.2021.

³⁵ “Varjakan saaren valtakunnallisesti arvokkaiden rakennusten korjaamiseen EU-rahoitusta”, www.ouka.fi/oukautiset/, 2.8.2012.

³⁶ “Varjakan saaren rakennusten yhteenveto”, www.ouka.fi/documents, 2016.

³⁷ Kirjoittajien kursivoinnit. “Varjakan osayleiskaava”, www.ouka.fi, 30.8.2021.

Vuonna 2019 Oulun kaupunki on julkaissut verkkosivuillaan ennakkomarkkinointi-ilmoituksen sahan rakennuksista, jotka tulevat myyntiin vuoden 2020 aikana. Artikkelin kirjoittamisen aikaan maaliskuussa 2021 myynnissä oli mantereella sijaitseva Varjakan kartano. Saaren rakennuksia luvataan tulevan myyntiin 13 kappaletta ”ehkä ennen kesää”.³⁸

Varjakan kehittämistyössä keskeiseksi tuntuu nousevan matkailun lisääminen sekä talojen kunnostus ja uudisrakentaminen, jotka mahdollistaisivat alueen lisääntyneen asuinkäytön. Kulttuuriympäristöarvot nostetaan esille, mutta niitä ei tarkastella laaja-alaisesti.

Varjakka kotina

Sahan toiminnan aikaan suurin osa sahan työntekijöistä asui mantereella; valtaosalla koti oli itse rakennettu ”lankunpäämökki”. Nämä omat, mutta pienet ja vaatimattomat talot oli rakennettu sahalta halvalla ostetuista lankunpäistä. Mökissä oli tavallisesti kaksi huonetta, pirtti ja kamari, sekä lisäksi porstua. Osalla oli vain pirtti. Oman perheen lisäksi mökissä saattoi asua alivuokralaisia. Sisustus oli usein huonekaluista lähtien itse valmistettua ja tapetina käytettiin sanomalehtiä.³⁹

Osa sahan työntekijöistä asui Ab Uleå Oy:n työntekijöilleen 1920-luvun alussa Varjakkaan rakentamissa ja yhtiön myös omistamissa rakennuksissa, joita oli sekä mantereella että saarella. Parhaimmillaan yhtiö tarjosi asunnon 180 työntekijälle perheineen.⁴⁰ Tavoitteena työläisten asuntojen suunnittelussa oli, että ne vastaisivat inhimillisiä tarpeita. Työväen asunnon perustyyppi piti sisällään pohjakerroksen tuvan ja kamarin sekä vintillä sijainneet ullakon ja yhden huoneen.⁴¹ Ajan ihanteisiin kuului, että taloissa tuli olla oma kuisti, kellari, halkovaja ja käymälä. Aukkaille tuli myös taata mahdollisuus omaan puutarhaan.⁴²

Varjakkaan 1920-luvun alussa rakennetut talot tehtiin näiden suunnitelmien mukaan. Mantereelle työläisten asuttaviksi vuosina 1921–1923 valmistuneet Kukonkadun puoli-toistakerroksiset talot oli tarkoitettu kahdelle, Finninkadun kaksikerroksiset talot neljälle perheelle (Kuva 3).⁴³ Lankunpäämökkeihin verrattuna nämä talot olivat komeita hienoine yksityiskohtineen, sähkövaloineen ja Finninkadun talot mansardikattoineen. Lapsuutensa 1920-luvun Varjakassa viettänyt Iines Myllyoja kuvaa Finninkadun taloja seuraavasti:

*... taitekattoiset 4 perheen talot olivat lankunpäämökkeiläisten mielestä aivan upeita. Niissä oli pitsikoristeiset verannat rakennuksen kummassakin päässä ja yläkertojen komeat ikkunat olivat ennenäkemättömiä salonpääläisessä kyläkuivassa. Kaikki talot oli maalattu punaiseksi, vain nurkkalaudat, ovien ja ikkunoiden pielet sekä verannat olivat valkoiset.*⁴⁴

³⁸ ”Myytävät rakennukset”, www.ouka.fi, 7.7.2021.

³⁹ Hiltunen 1987, 285; Myllyoja 1990, 13–15.

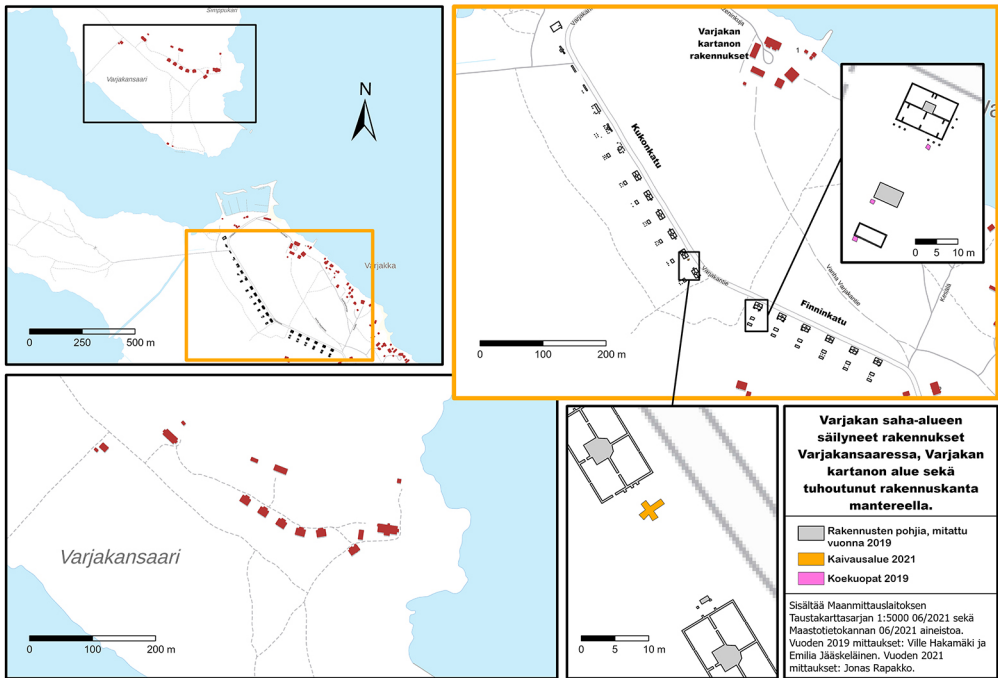
⁴⁰ Hiltunen 1987, 286.

⁴¹ Andersin 1921.

⁴² Andersin 1921; Meurman 1925.

⁴³ Kalajoki 1950, 18–19; Hiltunen 1987, 285.

⁴⁴ Myllyoja 1990, 15.

Kuva 3. Kartta Varjakansaaren ja mantereen taloista Kartta: T. Ikonen, 2021.

Vielä vuoden 2019 haastatteluissa näiden talojen hienous nostettiin esille, mutta myös lankunpäämökkejä muisteltiin:

Nämä työntekijät on tuoneet pari-kolme, tuota, lankunpätkeä repussa tullessaan ja, kuinka ollakkaan, keväällä niitä on jo niin paljon kasassa että ruvetaan tekkeen mökki. Siellä on niitä mökkejä vieläkin.⁴⁵

1920-luvun alussa mantereella sijainnut kartano talli- ja ulkohuonerakennuksineen muutettiin työntekijöiden asunnoiksi. Lisäksi asuntoja rakennettiin niin kutsuttuun parakkirakennukseen, joka sai jatkeekseen liiteri- ja ulkohuonerakennuksen. Pihan kaivoa käyttivät myös Kukonkadun asukkaat. Uimaranta, palloilu- ja urheilukenttä sijaitsivat rannassa.⁴⁶ Mantereen asukkaita varten rakennettiin Kukonkadun päähän suuri sauna (Kuva 3) ja sen yhteyteen leipomo.⁴⁷ Mantereella pääsi myös huvittelemaan esimerkiksi elokuvissa käyden tai työväenyhdistyksen toimintaan osallistuen. Mantereella sijaitsi lisäksi Oulunsalon ensimmäinen putka. Joka toinen viikko Varjakan nokalla järjestetyt tilimarkkinat olivat merkittävä tapahtuma yhteisölle. Oulusta myymään tulleiden kauppiaiden laajasta valikoimasta hankittiin niin syötävää, juotavaa, vaatteita kuin kaikenlaista lyhyttavaraakin.⁴⁸

⁴⁵ Informantti 2, 2019.

⁴⁶ Hakkeita 6/1958; Hirviniemi 1995, 37.

⁴⁷ Kalajoki 1950: 19, Hirviniemi 1995: 39.

⁴⁸ Myllyoja 1990, 55; Hirviniemi 1995, 41.

Kuva 4. Työntekijöiden asuntola on nykyään huonossa kunnossa, mutta houkuttaa tutkimusretkille sisätiloihin. Kuvat: T. Äikäs, 2015.

Saareen palon jälkeen rakennettu uusi asuinyhdyskunta koostui samassa pihapiirissä sijainneista johtajan asunnosta, konttorista ja usean perheen asuinrakennuksista sekä näistä kivenheiton päässä sijainneista kuuden paritalon rivistöstä, virkailijoiden asuinrakennuksesta ja sahapäällikön talosta. Hivenen kauempana näistä sijaitsi poikamiesten asuttama asuttoparakki (Kuva 4). Kokonaisuuteen kuului liuta ulko- ja talusrakennuksia; yhteisessä käytössä olleet sauna, talli ja huussit, kuin myös pyykki-, mankeli- ja leivintuvat.⁴⁹ Yhdyskunnassa asuneiden ihmisten koti saattoi siis olla hulpea talo, mutta samaan aikaan osa työläisistä asui parakissa. Millainen koti oli, riippui asemasta. Osa toiminnoista, joille on nykyään tila jokaisessa asunnossa, hoidettiin yhteisissä tiloissa. Tuolloin koti oli siis mitä todennäköisimmin koko yhdyskunta, ei ainoastaan oma asuinrakennus.

Tehtaan lopetettua toimintansa mantereen taloja purettiin 1930-luvulla. Osa niistä jatkoi kuitenkin elämäänsä Pateniemessä. Talojen siirrosta Varjakasta Pateniemeen sekä siitä, mitkä taloista ovat siirrettyjä ja mihin osaan Pateniemeä, on vuosien varrella kirjoitettu useaan otteeseen. Tutkimuskirjallisuuden ja suullisten tiedonantojen perusteella Kukonkadulta siirrettiin yksi talo Koulukankaalle ja useita Honkalaan. Finninkadun taloja siirrettiin yksi talo Koulukankaalle ja yksi talo Honkalaan. Eniten keskustelua ja huhuja herättäneet talot, joiden alkuperää on arvailtu, sijaitsevat Porilassa. Huhuista huolimatta näitä taloja ei ole siirretty Varjakasta, vaan ne on rakennettu Pateniemen Porilassa alueen nimen tullessa Porista kotoisin olleista työmiehistä.⁵⁰ Sekaannusta talojen alkuperään liittyen on aiheuttanut se, että osa Porilan taloista on rakennettu Finninkadun talojen piirustuksilla.⁵¹ Ainakin osalle asukkaista osa siirrettyjen talojen viehätystä on niiden yhteydessä Varjakkaan.⁵² Vaikka yhteys alkuperäiseen sijaintipaikkaan on katkennut, yhdistyy talo kuitenkin historiansa kautta Varjakkaan. Myöskään autenttinen alkuperä Varjakassa ei välttämättä ole merkityksellinen, kuten Porilan talot osoittavat.

⁴⁹ Kalaoja 1950: 19, Hiltunen 1987: 285–286, Hirviniemi 1995: 29–31.

⁵⁰ Ervasti s.a.; ”Talot, saha ja asukkaat”, pateniemiaseura.wordpress.com, 9.3.2021; Hakkeita 1972/1; 1985/1; Juola 2019; Turunen 2019.

⁵¹ Hirviniemi 1995, 39.

⁵² Juola, suullinen tiedonanto, 2019.

Kuva 5. Talon virtuaalimalli Warjaka AR -sovelluksessa. Kuva: LudoCraft Oy / Tomi Thurlin.

Kesäkäytön lakattua Varjakansaaren talot pääsivät rapistumaan. Osa saaren taloista on kunnostettu kunnan aloitteesta 1990-luvulla alkaen, mutta toiset ovat hyvinkin huonossa kunnossa.⁵³ Saarella ei ollut säännöllistä toimintaa ja satunnaisten kävijöidenkin oli hankala päästä sinne.

Vuonna 2010 perustettu TaikaBox ry on aktivoitunut toimintaa saarella yhdessä Ervastin kyläyhdistyksen kanssa. TaikaBoxin taustalla ovat koreografi ja tanssija Tanja Råman sekä digitaalitaiteilija ja suunnittelija John Collingswood. Heidän toimintansa pohjaa pitkälti esittävään taiteeseen ja osallistamiseen. He ovat järjestäneet saarella talkoopäiviä, joiden aikana ihmisiä on kutsuttu raivaamaan alati metsittyvää saarta. Saarella on järjestetty myös taideretrittejä, joista viimeisin oli kesällä 2021.

Mantereen puolella, Varjakantien varrella seisovat talonpohjat ovat pitkään olleet vähäisemmällä huomiolla. Puiden alle ja varjoon jääneet perustukset eivät kenties ole yhtä helposti hahmotettavissa kuin saaren säilyneet rakennukset. Tien varrella olleessa infotaulussakin kerrottiin ainoastaan paikalla kasvavan vanhan petäjän historiasta. Tehdessämme kenttätöitä paikalla vuonna 2019 paikalliset osoittivat kuitenkin kiinnostusta talonpohjiin. Meiltä kysyttiin, onko paikalle suunnitteilla kajoavia toimenpiteitä ja kerrottiin ulkorakennusten käytöstä perunakellareina.

Talojen jäännökset ovat saaneet viime vuosina uudenlaisen elämän, kun TaikaBox, Ervastin kyläyhdistys ja Kulttuuritalo Valve ovat pyrkineet niiden käytön kehittämiseen. TaikaBox ja oululainen pelifirma Ludocraft ovat kehittäneet Warjaka AR-sovelluksen, jolla kävijä pääsee näkemään talot sellaisina kuin ne olivat käyttöaikanaan. Kännykkäsovelluksella talo ilmestyy perustuksen päälle, kun kännykän suuntaa kohteella perustukseen (Kuva 5). Artikkelin kirjoittajat ovat olleet mukana hankkeessa hankkimalla sovellusta varten tietoa arkistosta ja kartoittamalla aluetta.

Historiallista kerroksellisuutta kohteella tuovat esiin myös uudet tienviitat, joihin on merkitty talojen osoitetiedot niiden käyttöajan mukaan, jolloin talojen ohi kulkeva tie oli nimeltään Kukonkatu ja Finninkatu. Nimikyltit antavat immateriaaliselle perinnölle aineellisen muodon. Raunioiden näkyvyyttä on lisännyt myös kaupungin vuonna 2019 toteuttama hakkuu tien varrella, joka on tuonut talojen jäännökset paremmin esiin.

Näiden erilaisten ohjattujen osallistumisen tapojen lisäksi ihmiset ovat olleet vuoro-vaikutuksessa talojen jäännösten kanssa myös yksilöllisemmällä tasolla, eivätkä kaikki toiminnan muodot ole sovitettavissa perinteiseen ajatusmalliin kulttuuriperinnön suojelusta ja säilyttämisestä. Kenttätöiden aikana huomasimme jonkun kaivelleen maata keskeisimmän

⁵³ "Varjakan saaren rakennusten yhteenveto", www.ouka.fi/documents, 2016.

talon jäännöksen takana ja maassa oli vielä pystyssä hajonnut lapio mahdollisesti metallinetsinnän jäljiltä. Osaan taloista oli piirrettyjä graffiteja ja nykykäyttöön viittaavaan materiaaliiseen kulttuuriin kuuluivatkin paikalta löytyneet maalipullot sekä muun muassa nuuskarasiat. Lisäksi kohteita kartoitettaessa alueelta löytyi geokätkö.

Varjakka kasvien kertomana

Myös kasvillisuus kertoo sekä alueen historiasta että sen nykykäytöstä. Kasvillisuuskartoituksessa ja makrofossiilitutkimuksissa pystyttiin havainnoimaan alueen luontaista kasvillisuutta ja joitakin hyötykasveja, kuten herukkapensaita (*Ribes*), metsämansikoita (*Fragaria vesca*), vadelmapensaita (*Rubus idaeus*) ja joitakin lehtokasveina pidettäviä pohjoisen puutarhakasveja. Siellä täällä nokkosryhmittymät (*Urtica dioica*) paljastivat ravinteikkaat tunkionpohjat. Suomalaisen perinnepuutarhan kasvit ovat näin pohjoisessa, kuten Oulun alueella, usein luontaisesti lehtokasveja ja siten vaikea määrittellä, onko kyseessä tarkoituksella pihapiiriin siirretty kasvi. Osa makrofossiileista oli hyönteisiä, jotka puolestaan viittasivat tiettyihin kasveihin ja maaperän laatuun tai maisemaan.

Tontin maanäytteistä löytyi myös muita ihmisten ympäristössä viihtyviä kasveja. Vadelma (*Rubus idaeus*), jauhosavikka (*Chenopodium album*) ja kataja (*Juniperus communis*) liitetään usein ihmisen muokkaamaan ympäristöön. Lierot (*Lumbricidae*) ja löydetty korvakärsäkkäät (*Otiobryncus*) sekä hernekärsäkkäät (*Sitona*) viittaavat ravinteikkaaseen maahan ja kasvimaakasveihin, kuten herneeseen. Pikkukorvakärsäkäs (*Otiobryncus ovatus*) liitetään yleensä mansikkaan ja kasvimaihin, mutta sen ravintokasveja ovat mansikan lisäksi villivadelma, hanhikit (*Potentilla*) ja mesimarja (*Rubus arcticus*).⁵⁴ Aukeilla paikoilla vadelma oli päässyt valloilleen. Ahomansikkaa kasvaa runsaasti kaikkien tonttien alueella. Se kasvaa alueella luonnostaan, mutta on varmasti kuulunut tärkeisiin hyötykasveihin, kuten marjat yleensäkin. Varjakkalaiset kävivät Oulun torilla myymässä marjaa tuoden näin osansa talouksien tienesteihin.⁵⁵

Marjoista viinimarjat toistuvat myös parissa haastattelussa, joissa haastateltavat muistelevat lapsuuttaan:

Ja tuota sitten kun tuli viinimarjakausi niin minä sitten poimin muutama ämpäriä meil-le, rakennettiin sitten myöhemmin semmoinen sementti maakellari. Minä siellä jäädytin sitten nämä ja tuota menin sitten kierroksen. Ajelin polkupyörällä siellä ja kysyin, että kiinnostaisko niitä mahtavat jäädytetyt, perkatut viinimarjat.⁵⁶

Marjastus liitetään erityisesti Varjakansaareen, mutta toisaalta yksi informantti toteaa, että viinimarjat liittyvät nimenomaan kesäasuntokäyttöön ja aiemmin oli vain vadelmia.

Kasvimaat kuuluivat talojen pihoihin, kuten eräs informantti muistelee:

Joo siinä pihapuoella oli niillä semmoinen pieni [kasvimaat]. Ite kukin teki sen kokoisen, mitä siihen parhaakseen näki, mutta kyllä niissä käytännössä joka ikisessä pihassa oli

⁵⁴ Väre 2005, Buckland & Buckland 2006.

⁵⁵ Myllyoja 1990, 43.

⁵⁶ Informantti 5, 2019.

silloin vielä 50-luvulla jäänteitä. Nebän oli jo silloin jo kivijalkoja mutta, jäänteitä niistä kasvimaista ja sitten niillä oli sitten ne betoniset perunakellarit, mitkä vieläkin seisoo autiona siellä pihossa. Että siellä on kasvatettu perunat ja omasta maasta porkkanat ja muut mitä sitten ite kukin on halunnut ja säilötty sitten siellä betonikellarissa maan alla.⁵⁷

Varsinaiset piha- tai puutarhakasvit ovat perinteisesti olleet lehdon kasveja, kuten lehtosinilätva (*Polemonium caeruleum*), lehtoakileija (*Aquilegia vulgaris*) ja lehtovirmajuuri (*Valeriana sambucifolia*). Näitä kasvaa Varjakan niemellä ja saarella. Tienmutkassa, lähempänä satamaa, kasvaa ukonhattua. Tarhaukonhattu (*Aconitum x stoerckianum*) on ollut perinteinen perenna puutarhoissamme. Lisäksi lähempänä kartanoa havaittiin poimulehtä (*Alchemilla spp.*).

Rantaa on aikoinaan laidunnettu ja niitetty. Ihmisen vaikutus kasvillisuuteen ja maisemaan ei enää näy niin selvästi ja Varjakan alue onkin tärkeä lenkkeily- ja retkeilykohde erityisesti luontaisen kasvillisuuden ansiosta. Saaren umpeenkasvaneilla piha-alueilla kasvaa lehtikuusia, kuusia, petäjiä, haapoja, poppeleita ja koivuja. Osa kasvillisuudesta saattaa olla toki modernimpaa kuin sahan toiminnan aikaista. Lehtikuuset ovat alueellamme alun perin istutettuja ja kertovatkin puustomaisen tai koristeellisen puutarhan pidosta. Ne eivät ole työläisten pihaan perinteisesti kuuluvia puuta, eikä niitä olekaan mantereen tonteilla. Varjakan alueen kasvillisuudesta näkeekin kaksi erillistä perinnettä: pihojen perillä ja yhteisillä alueilla kasvatetut hyötykasvit sekä lehtokasvit ja toisaalta tehtaan hierarkiassa työläisiä korkeammalla olevien puutarhaansa istuttamat kasvit, joista näistä jäljellä ovat enää puut; poppelit ja lehtikuuset. Varjakansaaren pihapuutarhoissa on varmasti kasvanut jalostetumpiakin kasveja, jotka ovat jääneet luontaisen kasvillisuuden alle.

Kasvillisuus on nostettu esille myös, kun paikallisia on osallistettu mantereen talojen jäännösten käyttöön luomalla Warjakka Puutarha (Kuva 6). Tämä on Ervastinkylän kyläyhdistyksen ja Oulun osallistuvan budjetoinnin vuonna 2019 toteuttama hanke, jossa talojen jäännöksiin tuotiin istutuslavoja ja multaa, ja ihmisille annettiin mahdollisuus vuokrata oma istutuslava, josta he huolehtivat kesän ajan. Puutarhatoiminta on jatkunut myös muina vuosina. Arkeologeina toivoimme istutuslavojen käyttöä, jotta kohteen maaperään ei kajottaisi, minkä lisäksi puutarhan ohjeistuksessa neuvottiin ihmisiä toimimaan niin, etteivät talojen jäännökset vaurioituisi. Otimme siis kohteella asiantuntijan roolin ja kerroimme, mitä saa ja ei saa tehdä.⁵⁸

Makrofossiilitutkimuksella ja kasvi-inventoinnilla on saatu lisättyä hieman uutta tietoa alueen käyttökasveista ja tätä tietoa on hyödynnetty puutarhaprojektissa. Perinteiset puutarhakasvit on huomioitu ja löytyvät, jos eivät kaikki viljeltyinä, ainakin kuvina kylteistä. Alueen luonnosta ja kulttuurihistoriasta on informoitu kyltein myös aiemmin. Vuonna 2021 Warjakka Puutarhaan osallistui myös tutkimusryhmän jäsen kylvämällä Kukonkadulle perinteisiä kasvimaalajeja, kuten porkkanaa, sipuleja, herneitä, paikallista kempeläläistä raparperilajiketta ja krassia. Varjakan puutarhaprojekti peilaa sekä meneillään olevan puutarhaharrastuksen suosiota että myös uusien äänien ja näkökulmien nostamista esiin kulttuurintutkimuksessa.

Luonnonympäristö ja kulttuuriympäristö nivoutuvat Varjakassa yhteen, kun ihminen on muokannut kasvillisuutta mutta muistoihin ovat jääneet myös luonnonkasvien hyödyntämiseen liittyvät hetket ja retket. Varjakassa luonto on saanut moninaisia merkityksiä, kun sitä on raivattu talkoovoimin taloja peittämästä; käytetty ympäristötaiteessa ja muokattu is-

⁵⁷ Informantti 1, 2019.

⁵⁸ Vrt. Enqvist 2016.

Kuva 6. Talojen pohjiin istutuslavoille tehtyjä puutarhaistutuksia sekä vanhasta tiennimestä kertova kyltti. Kuva: T. Äikäs, 2020.

tuttamalla uutta kasvillisuutta Warjakka Puutarhaan. Luonnon merkitys nousee esiin myös haastatteluissa:

Se [Varjakansaari] on semmoinen paikka, että en määhän tiedä että sehän voi olla, että kun sillä on niin paljon värkätyä vuosikymmenien mittaan niin on semmoinen tietynlainen halu aina lähteä sinne ja mukava sinne on lähteä kesällä onkireissulle tai vaikka niitä mesimarjoja poimiin sinne saareen ja rannikolle.⁵⁹

Luonto ja ihmisen toiminnan materiaaliset jäännökset nivoutuvat myös muisteluissa yhteen, kuten osoittavat seuraavat lainaukset:

Varjakansaari oli suurelta osin peittyneet rutikuivista rimoista sahan jäännöksinä. Rimakkeojen välissä kasvoi saarelaisten ihastukseksi paljon vatukoita.

No mulla ei oikeestaan siitä kivijalkarivistä oo paljon muuta kokemusta kuin sen verran, että silloin kun me täällä kesiä -50-luvulla asuttiin tuon mummun [...] kanssa niin se oli ainut paikka mistä löyty onkimatoja.⁶⁰

⁵⁹ Informantti 11, 2019.

⁶⁰ Informantti 1, 2019.

Varjakka kauhujen kantajana

Varjakan saha-alueen menneisyyteen liittyy niin sahan toiminnan aikaan kuin myös sen jälkeenkäin työn ja asumisen lisäksi myös synkempiä historian sävyjä. Sahan kohtalokkain onnettomuus sattui sen ensimmäisellä vuosikymmenellä 18.10.1907, jolloin 20 naista ja tyttöä hukkui alle kilometrin päässä rannasta.⁶¹ Onnettomuus tapahtui parkkilaiva Haugesundin lastaamisen yhteydessä, kun lastaajia rediltä takaisin satamaan kuljettanut purjevene kaatui. Koska suuret alukset eivät päässeet satamaan saakka, ne lastattiin redillä. Säästä johtuen purjevene oli määrä kuljettaa satamaan hinaaja Helmeen kiinnitettynä. Samaan aikaan purjeveneen kanssa Helmen hinauksessa oli myös kaksi tyhjää proomua. Onnettomuuden tapahtumat ovat epäselvät ja kuvaus niiden kulusta vaihtelee, mutta yhteistä kuvauksille on tieto, että kuljetuksen aikana proomun hinausköysi tarttui purjeveneen mastoihin kaataen veneen. Veneen kaatuessa kaikki sen kyydissä olleet tippuivat kylmään veteen. Samalla takaa tulleet proomut vyöryivät vedessä olleiden päälle. Kaikki eivät osanneet uida, painavat hameet vetivät naisia syvyyskiin, ja kylmä vesi kangisti nopeasti. Myös pimeys haittasi pelastustöitä, ja lopulta ainoastaan muutama henkilö saatiin pelastetuksi. Onnettomuus oli paikkakunnalla valtava järkytys, sillä se kosketti useita perheitä. Tapahtumaa käreillä käsiteltäessä päävastuullisten todettiin olleen juovuksissa. Helmen kapteeni tuomittiin 500 mk:n sakkoon ja purjeveneen omistaja kolmen kuukauden vankeuteen.⁶² Heti tapaturman jälkeen Mikko Hakko kirjoitti tapahtuneesta arkkiveisun, jossa lauletaan:

*Näin paatti aaltoin väpää mi sekasorron saa, ja tuottaa hätähuodon, ken kertoo kaubaan. Kyllä Helmi pelastusta heill' koittaa toimittaa, waan naikee vastustella on luonnon voimia.*⁶³

Toinen synkkä vaihe koettiin II maailmansodan aikana, jolloin vuosina 1941–1942 Varjakassa toimi sotavankileiri. Noin sata venäläistä sotavankia asui mantereen puolella Varjakan kartanolla ja työskenteli saarella esimerkiksi uppotukkeja keräten. Sota-aikana 11-vuotias Pentti Joutsenoja muistelee Oulunsalo-lehdessä vankileiriä seuraavasti:

*Ruoka ei mahtanut olle [sic] kehuttavaa ja vangit olivat huonossa kunnossa ja ainakin muutaman tiedettiin kuolleen. [...] Kerran kaksi vankia karkasi jääille puolipöckeröisinä ja me poikasat saimme tehtäväksi hakea heidät takaisin. [...] Leirin sisälle ei meitä poikasasia tietenkään päästetty, mutta usein pükkilanka-aidan raosta sujautettiin vangeille leipää.*⁶⁴

Samanlaiset teemat liittyen toisaalta vankien kuolemiseen mutta myös heidän ruokkimiseensa nousivat esiin haastatteluissakin. Eräs haastateltava pohtii kuolleiden vankien hautapaikkojen sijaintia:

⁶¹ Joissakin teksteissä hukkuneiden määrä on vaihdellut hieman. Informantti 2 (2019) mainitsee eron johtuneen siitä, laskettiin viimeisillään raskaana ollut nainen yhdeksi vai kahdeksi ihmiseksi.

⁶² Hakkeita 1950/8; 1962/4; 1973/5; 1973/6; 1973/7; Hiltunen 1987, 292–293; Myllyoja 1990, 127; Stenius 2009.

⁶³ Hakko 1908.

⁶⁴ Oulunsalo 10.12.1992.

*Joo, se on vähän mystinen homma kun nehan on penkonnee iban Helsinkiä myöten noita sotahistorian nuita, niin siitä ei löy'y mitään tietoa. Ja tuota, siitä on monenlaisia huhuja sitte siitä hautabommasta että siel ois seittemän vankia hauattukin ja ne paikatkin suunnilleen tietään, mutta tuota, siitä ei olla varmoja, varmoja siitä. Mutta se on varmaa että vankileiri siellä on ollu, mun eno muistaa minkä talon nurkasta lähti se vankileirin aitakin.*⁶⁵

Vankileiriin ei kuitenkaan liittynyt vain synkkiä muistoja, vaan myös “elämänmakuisia tarinoita” ja sen kuvattiin olleen “ensimmäinen kosketus ulkomaailmaan”.⁶⁶ Parikin haastateltava mainitsee, että vangeille vietin leipää tai lapsia kiellettiin sitä viemästä. Vastavia muistoja on myös Oulusta Hietasaaren vankileiriin liittyen.⁶⁷ Eräs haastateltava kuvailee Varjakan vankileiriin liittyen, kuinka “saksalaiset tietenkä upseerit hienoissa puvuissaan, joka on jääny pikkutyön mieleen, suurten saksanpaimenkoirien kans käyvät postissa.”⁶⁸ Vaikka vankileirit helposti nähdään synkkänä kulttuuriperintönä, sotien aikana suhteet niin vankien kuin vartijoidenkin välillä sisälsivät monia ulottuvuuksia.⁶⁹

Vankileirin aikaiseen historiaan liittyy myös kertomuksia kummittelusta ja kielletyistä paikoista.

*Semmonen juttu on, että tuota, sellanen tapett..., joku oli tappanu, joku niistä oli jonkun tappanu. Niin siellä oli sitten tullu kummittelemaan, ja se oli kummitellu niillekin jotka asu siinä, ne oli mejän tuttuja, niin yhtäkkää seisoo siinä venäläinen sotilas siinä oven suussa.*⁷⁰

*[H]e nuorena... kartanolta tulivat, oikasivat tännepäin, niin vanhemmat sano heille että "elekkää menkö siinä misä horsmaa paljo kasvaa, siinä on vankeja hauattu."*⁷¹

Myös yllä kuvatuilla synkillä historian tapahtumilla on osansa Varjakan perinnöllistymisessä. Esimerkiksi veneonnettomuus on säilynyt paikallisten muistoissa pitkään. Neljä vuotta onnettomuuden jälkeen Oulunsalon hautausmaalle pystytettiin muistomerkki, johon on kaiverrettu kaikkien onnettomuudessa hukkuneiden nimet (kuva 7a). Lisäksi vuonna 2007 paljastettiin Varjakan satamassa arkkitehti Tero Paldaniuksen suunnittelema muistomerkki, kun Oulunsalossa vietettiin onnettomuuden 100-vuotismuistojuhlaa (kuva 7b).⁷² Informantit muistelevat onnettomuutta yhä ja se oli myös koululaisille kerrottujen tarinoiden joukossa. Näin siitäkin huolimatta, että onnettomuus on tapahtunut ennen kenenkään haastateltavan elinaikaa.

Sotien aikana Varjakassa toiminut vankileiri on liitetty mantereen puolella olevaan Varjakan kartanoon, jossa se on mainittu kartanoa esittelevässä infotaulussa. Vuonna 1992 haastateltu Pentti Joutseno kuitenkin toteaa, ettei vankileiriä juurikaan muistella Varjakassa.

⁶⁵ Informantti 2, 2019.

⁶⁶ Informantti 2 ja 5, 2019.

⁶⁷ Pohjamo 2014, 115.

⁶⁸ Informantti 10, 2019.

⁶⁹ Vrt. Seitsonen et al. 2018.

⁷⁰ Informantti 6, 2019.

⁷¹ Informantti 8, 2019.

⁷² Hakkeita 1973/6; Hiltunen 1987, 292–293; Stenius 2009.

Kuva 7. a) Muistomerkki Oulunsalon hautausmaalla sekä b) Varjakan satamassa. Kuvat: T. Kuokkanen, 2021 & T. Äikäs, 2021.

Synkkä perintö saattaakin toisinaan olla myös vaiettua tai vaiennettua perintöä, mutta toisaalta se voi auttaa traumojen käsittelyssä.⁷³ Vankileirit on koettu hävetyksi osaksi Suomen sotien historiaa, joka on usein haluttu kuvata pienen kansan kunniakkaana taisteluna.⁷⁴ Niistä ei ole juurikaan sotien jälkeen puhuttu.⁷⁵ Kenttätöidemme yhteydessä haastatellut ihmiset kuitenkin nostivat esiin myös vankileiriin liittyvät muistot.

Synkkää kulttuuriperintöä on viime aikoina tarkasteltu myös esimerkiksi ”maiseman arpeutumisenä”, joka edistää yhteisön toipumista traumasta.⁷⁶ Varjakassa tämä näkökulma tuntuu liittyvän etenkin veneonnettomuuden muistamiseen.

Taide osana Varjakan perinnöllistymistä

Taide on nivoutunut hyvin monella tapaa Varjakan myöhempään käyttöön. Jo vuonna 1998 saarella pidettiin ympäristötaideleiri, joka jäi jatkosuunnitelmista huolimatta yksittäiseksi tapahtumaksi. Tapahtuman muistona saarella on muun muassa erääseen talon kivijalkaan

⁷³ Akagawa 2020.

⁷⁴ Pohjamo 2014, 115.

⁷⁵ Seitsonen 2020, 41–42.

⁷⁶ Storm 2014; Vanneste & Winter 2018.

Kuva 8. a) Warjakan Taidepolun kartta, b) taideteos osana talonjäännöksiä, c) osallistava, soiva taide-teos talvisella taidepolulla. Kuvat: a) Mirjami Mäkelä, b–c) T. Äikäs 2020, 2021.

kirjoitetut baskin- ja suomenkieliset tekstit. Lisäksi vuonna 2014 järjestettyihin Oulun juh-laviikkoihin kuului VARJAKKA-niminen monitaiteellinen elämys saassa.⁷⁷ Esityksen vali-koituja osia oli koettavissa Varjakka Revisited -tapahtumassa 14.8.2021.

2010-luvulla taide on ollut keskeisessä roolissa TaikaBoxin toiminnassa. He ovat muun muassa järjestäneet Varjakansaassa taiteilijaresidenssejä ja tarjonneet ihmisille tilaisuuden tutustua taiteilijoihin Illallinen Konttorilla -tapahtumassa 4.8.2021. Varjakka on innoittanut muun muassa kuva- ja tekstiilitaiteilija Helena Kaikkosta, joka on käyttänyt töidensä materiaalina Varjakasta kerättyjä puunpalasia ja ajopuuta.

Taide kietoutuu myös Warjakka AR-sovellukseen, jonka yhtenä osana tulee toimimaan virtuaalinen taidegalleria. Taiteen ja historian tuominen yhteen näkyy lisäksi Warjakan Tai-depolulla, joka kiertää 1,6 kilometrin reitin Varjakan satamasta, Varjakan kartanolle, talojen jäännöksille ja takaisin satamaan. Taidepolku on ollut käytössä niin kesällä kuin talvellakin. Taidepolku rohkaisee ihmisiä osallistumaan sekä taiteen tekoon että sen kokemiseen (Kuva

⁷⁷ "Varjakka", www.flowprod.fi, 4.5.2014.

8a–b). Varjakan Taidepolun sivuilla talvista taidepolkua kuvaillaan näin: “Tule lumenveistoon, pimeällä tähtien tarkkailuun ja riko metsän hiljaisuus äänitaidepisteellä. Ihmettele jäätyvää taideteosta ja tee samanlainen kotiisi.”⁷⁸ Osassa teoksista myös hyödynnettiin talojen jäännöksiä taiteen gallerioina (Kuva 8c).

Varjakan kulttuuriperintö rakentuu ihmisten toimijuudesta

Outi Tuomi-Nikula et al. ovat todenneet kulttuuriperinnön rakentuvan kahdella tasolla. Se voi olla joko 1) “julkisesti tai yhteisöllisesti tunnustettu ja virallisesti suojeltu aineellisen tai aineettoman kulttuurin jälki, jolla on merkitystä joko kansallisesti tai kansainvälisesti” tai 2) “arkisempi, näkymättömämpi ja yksityisempi [perinnön osa] [...], jolla on erityistä merkitystä ihmisen, yhteisön tai paikkakunnan arjelle ja identiteetille”.⁷⁹ Institutionaaliseen perintöön liittyvät usein taloudelliset näkökulmat.⁸⁰ Myös Varjakassa voidaan erottaa institutionaalinen toiminta, paikallisen tason toiminta ja yksilötason toiminta.

Varjakassa institutionaalinen perintö näkyy kohteen statuksena valtakunnallisesti merkittävänä rakennettuna kulttuuriympäristönä sekä kunnallisen kaavoituksen yhteydessä tarpeena suojella ja säilyttää olemassa olevaa rakennuskantaa. Varjakka on kohtalaisen hyvin suojeltu teollisen ajan kohde ja suojelussa on huomioitu erityisesti sahayhdyskuntaan kuuluvia rakennuksia. Varjakansaari rannikon kartanoalueineen kuuluvat valtakunnallisesti merkittävään kulttuuriympäristöön, Varjakansaaren ja Pyydyskarin puolen olemassa olevat rakennukset sisältyvät rakennussuojelualueeseen. Toisaalta esimerkiksi Martinniemen sahan kohdalla tiedetään, että valtakunnallisesti merkittävään kulttuuriympäristöön kuulumisen tai edes ELY-keskuksen määräämä suojelu eivät välttämättä takaa kokonaisuuden säilymistä.⁸¹

Varjakassa aiemmin mainittujen suojelualueiden ulkopuolelle jäävät Varjakantien varren rakennusten pohjat. Näihin on alueen osayleiskaavassa viitattu merkinnällä ”Hävinneiden rakennusten ja rakenteiden paikalle voidaan rakentaa uudisrakennuksia tai -rakenteita joko ennallistavina tai muutoin entisen rakennuksen mittasuhteita noudattaen. Rakennustyön yhteydessä purettavat rakenteet on ennen purkutyötä mitattava ja dokumentoitava.” Mahdollisista muutoksista on myös pyydetty museoviranomaisen lausunto. Mielenkiintoista on, miten paikallistoimijoiden viimeaikainen toiminta on kohdentunut erityisesti tähän valtakunnallisen suojelun katveeseen jääneeseen alueeseen.

Suojeluun, maisemallisiin ja historiallisiin arvoihin on vedottu usein Varjakan kehittämistä suunniteltaessa. Taloudelliset näkökulmat heijastuvat etenkin suunnitelmissa kehittää Varjakan matkailua ja viimeisimmissä uutisissa saaren rakennusten myynnistä. Toimijana Oulun kaupunki on pyrkinyt nostamaan Varjakan perinnön näkyvyyttä ottamalla sen osaksi Euroopan kulttuuripääkaupunki 2026 -hanketta. Ajatus teollisuusperinnön liittämistä kulttuuripääkaupunkihankkeeseen ei kuitenkaan syntynyt tyhjästä, vaan sen takana oli monia Varjakassa muutenkin aktiivisesti työskennelleitä toimijoita, jotka tuovat yhteisöllisen ja yksityisen perinnön yhteen.

⁷⁸ “Varjakan Taidepolku on paikassa Varjakan Mänty”, www.facebook.com/taidepolku/, 17.2.2021.

⁷⁹ Tuomi-Nikula et al. 2013, 15–16.

⁸⁰ Enqvist 2016, 153.

⁸¹ “Martinniemen voimalaitoksen rakennussuojelupäätös”, www.ely-keskus.fi, 28.5.2013.

Toimija	Teema	Suojelu & kaavoitus	Matkailu	Ympäristö	Taide	Työ sahalla	Asuminen	II MS & vankileiri	Autio-saari
Institutionaaliset toimijat									
Valtio	x			x					
Kunta (Oulunsalo/Oulu)	x	x	x	x	x		x		
Valtakunnallinen media (YLE)		x	x	x	x				x
Paikallistason toimijat									
Tutkijat			x	x	x	x	x	x	
Paikallinen media (Kaleva, Hakkeita)			x	x				x	x
TaikaBox ry		x	x	x	x		x		x
Kyläyhdistys			x	x	x				
Yksilötason toimijat									
Yksityiset ihmiset	x		x			x	x	x	

Taulukko 1. Varjakan perinnöllistymiseen vaikuttaneet toimijat ja teemat, joita he ovat nostaneet esiin.

Paikallisista toimijoista viime vuosina keskeisin on ollut TaikaBox ry, joka on myös toiminut osana Euroopan kulttuuripääkaupunki 2026 -hanketta. Yhdistys on myös aktiivisesti kehittänyt erilaisia yhteisöllisiä ja taidelähtöisiä toimintamuotoja Varjakan elävöittämiseksi. TaikaBox ry on sekä osallistanut paikallista yhteisöä toiminnassaan että tuonut uusia toimijoita, kuten taiteilijoita, Varjakkaan. Myös Ervastin kyläyhdistys, Oulun osallistuva budjetointi ja Kulttuuritalo Valve voidaan nähdä paikallisen tason toimijoina.

Erilaiset yhdessä toimimisen tavat, kuten talkoot ja yhteisölliset puutarha- ja taidepolkuhankkeet ovat näkyvästi esillä Varjakassa. Varjakan perintöön liittyy kuitenkin myös henkilökohtaisella tasolla koettuja muistoja ja toimintaa. Esimerkkinä tästä on edellä mainittu Ines Myllyojan vuonna 1990 julkaisema muistelmä *Kun sahan pilli piipasi*, jossa hän kuvaa lapsuuttaan Varjakassa ja nostaa esiin Varjakan lapsuuden muistojen maisemana. Myös haastattelussa Varjakka linkittyy ihmisten henkilökohtaisiin muistoihin lapsuudesta, kalareissuista ja seikkailuista kielletyllä saarella. Osallistumalla haastatteluihin ja kommentoimalla kenttätöitämme yksilöt ovat ilmaisseet omaa kiinnostustaan ja osallisuuttaan Varjakan historiaan ja nykyisyyteen.

Varjakan biografiassa nousevat tärkeiksi erilaiset teemat riippuen niin toimijoiden henkilöhistoriasta kuin heidän toiveistaan Varjakan myöhemmälle käytölle. Keskeisiä, useamman toimijan toistaneita teemoja ovat matkailu, ympäristö, taide, asuminen, II maailmansota sekä siihen liittyen vankileiri ja viimeisenä imago aavesaarena tai autiosaarena (taulukko 1.).

Matkailun merkitystä ovat korostanut etenkin Oulun kaupunki, joka on pyrkinyt kehittämään Oulua matkailukohteena, mutta myös Varjakansaaren taidereitti-toimintaa ja virtuaalimuseota kehittännyt TaikaBox, joka on osaltaan tuonut uusia kävijöitä Varjakkaan. Ajatus museosta nousi esiin myös eräässä haastattelussa, mutta sitä ei nähty niinkään tapana houkutellessa ihmisiä Varjakkaan kuin säilöä materiaalista kulttuuria paikassa, johon se liittyy:

No, voiko sitä museoksi sanoa, mutta kuitenkin saman katon alle kerättäs nämä niitä rippeitä mitä vähän on. [...] Niin no se ois se päätarkotus että ne on siellä..., ne ois ainakin oikeassa paikassa, kun niillähän ei rahallista arvoa oo, eikä semmosta. Ja sitten ne ei siinä mittään kävijämäärätoiveita semmosia, mutta tuota oispahan siihen, tuota, ikään kuin kuuluva siihen jos siellä joskus kiertokäyntejä, esimerkiksi esittelyjä, ties mitä te löytätte sieltä niin, niin kaikki mitä sieltä, jos sieltäkin löytyy niin, eihän niitä suatta että muualle vie ko ne on siellä.⁸²

Varjakan kohdebiografiassa asuminen ja siihen liittyvät jäännökset ovat nousseet keskeisiksi perinnön käyttöä tarkasteltaessa. Saaren autiot talot ovat tarjonneet aavemaiseman, toisaalta taloja on myös kunnostettu. Jo rakennusaikana talojen hienous nousi esiin niin *Arkkitehti*-lehden artikkeleissa kuin Myllyojan muistelmissakin, ja se on näkyvillä myös visuaalisesti houkuttelevissa lehdistö- ja Instagram-kuvissa taloista sekä AR-sovelluksen talorekonstruktiossa. Mantereella talojen jäännöksiä on hyödynnetty osana puutarhaa, ympäristötaidetta, graffiteja ja virtuaalimuseota. Tuhoutuneiden ja purettujen tehdaslaitosten liittäminen osaksi kulttuuriperintökokemusta näyttättyy vaikeampana. Etenkin taiteen osuus perinnön käyttämisessä on noussut korostuneesti esiin. Tämä saattaa johtua pitkälti keskeisten toimijoiden intresseistä, mutta on ollut nähtävissä jo aiemmin muun muassa saaren ympäristötaiideleirissä sekä vuonna 2014 järjestetyillä Oulun juhlatuilla.

Myös muistitietoaineistosta nousee esiin teemoja, joita erilaiset toimijat ovat korostaneet Varjakan biografiassa (Kuva 9.) Haastateltavien tarinoissa muistamisen kohteena ei ollut ainoastaan oma henkilöhistoria, vaan esimerkiksi sukulaisten työtä sahalla muisteltiin. Työ nouseekin haastatelussa keskeiseksi, huolimatta siitä, etteivät haastateltavat olleet olleet sahalla töissä. Toisaalta työ on liittynyt Varjakkaan myös sahan lopetettua, kuten eräs haastateltavista muistelee:

[M]inä sen -62-vuoden kesän värkkäsin osittain Varjakassa ja osittain jokisuilla, kun silloin ajettiin semmoisin lauttoina näitä puutavaraniippuja Kemistä, Simosta ja Iin jokisuulta, muutama reissu tuolta Kuumingin jokisuultakin mutta yleensä ne oli näiltä kauemmilta jokisuilta. Niin ajettiin sillä hinaajalla, tyhjänä mentiin hakemaan ja tullessa vietiin se 300-nipun puutavaralautta joko suoraan Nuottasaareen jos sinne sopi tai sitten sinne Varjakansalmeen.⁸³

Haastatelussa nousivat esiin myös työväenliikkeen ja Rauhanyhdistyksen rooli Varjakan historiassa. Nämä voitaisiin kokea ristiriitaisiksi kulttuuriperinnön elementeiksi, mutta eräs haastateltava kuvaa niiden olleen rinta rinnan:

⁸² Informantti 2, 2019.

⁸³ Informantti 1, 2019.

Kuva 9. Haastatteluissa esiin nousseita teemoja sanapilvessä, jossa sanan koko kuvastaa sen esiintyvyyttä.

[M]e käytiin ensin seuroissa ja sitten pyyhkästiin työväentalon tansseihin. [...] No sehän oli tietenkin syntiä mennä tansseihin mutta, eihän me sanottu niille että nyt me lähetään tansseihin.⁸⁴

Myös veneonnettomuus oli säilynyt yhteisöllisenä muistona, vaikkei se sijoittunutkaan haastateltavien elinaikaan. Toisaalta kommentoinnin kohteena olivat itse onnettomuuden lisäksi muistomerkit.

Paikallisten muistoissa keskeiseksi nousee oma sekä sukulaisten toimijuus; työskentely sahalla, marjastus, kohtaamiset vankileirin vankien kanssa. Toimijuutta tuodaan keskeiseksi osaksi myös Varjakan perinnöllistymistä, kun ihmisiä kutsutaan toimimaan talkoissa, taidepoluilla ja koululaiskaivauksilla. Ihmiset eivät ainoastaan tule osallistetuiksi, vaan osallistuvat aktiivisesti itse ja siten perinnöllistävät Varjakkaa. Paikallisyhteisöjen ja kansalaisten osallisuus onkin nähty tärkeänä kulttuuriperinnön rakentumisessa⁸⁵ ja Varjakassa se on keskeinen osa perinnöllistymistä. Näin ajatus demokraattisesta kulttuuriperinnöstä heijastuu selvästi Varjakan perinnöllistymisprosessissa.

Hallinnolliselta kannalta kulttuuriympäristö on usein liitetty ”historiallisiin ympäristöihin, joihin liittyy positiivisia mielleyhtymiä”, mutta se voi olla myös ”todiste asioista, joita

⁸⁴ Informantti 6, 2019.

⁸⁵ Vrt. Waterton 2005; Swensen et al. 2013.

ei haluta muistaa⁸⁶ Synkkä perintö on Varjakassa esillä kolmella tasolla 1) Varjakan hukumisturman muistamisena, 2) II MS:n aikaisen vankileirin muistamisena ja 3) aavesaaren imagossa. Vuonna 1907 ihmishenkiä vaatinutta veneonnettomuutta on muistettu kahdella muistomerkillä vuosina 1911 ja 2007. Lisäksi se on ollut esillä *Hakkeita*-henkilöstölehdessä useaan kertaan 1950–70-luvuilla ja näkyy myös yllä mainittua VARJAKKA-teosta esittelevän videon kuvastossa veteen kävelevän naisen muodossa. Tuoreimpana esimerkkinä hukumisturman muistamisesta on Jenni Multisillan romaani *Mitä tapahtui merenneidoille* (2021), jossa kuvataan onnettomuutta nykyhetkestä käsin. Kiinnostavasti myös kyseisessä romaanissa Varjakansaareen liitetään niin taiteilijan työskentely kuin aavemainen tunnelmakin.

Egenland televisio-ohjelmaan kerätyissä matkailun yleisövihjeissä Varjakkaa kuvailtiin seuraavasti: “Varjakan saari ja siellä sijaitseva vanha aavekylä. Alueella on värikäs historia, mutta tällä hetkellä se uinuu kuin unohdettuna. Tarinat vain säilyvät.”⁸⁷ Aavesaari toistuu kuvailuna myös muussa Varjakkaa koskevassa uutisoinnissa. Ainoastaan kapulalossilla tai omalla veneellä saavutettava saari, jossa osa rakennuksista on jätetty rapistumaan, mutta joihin kulkija voi vielä liivahtaa sisään, luo aavemaista tunnelmaa. Aavemainen tunnelma välittyy myös Varjakansaareen liittyvissä Instagram-kuvissa, joiden aihepiiriin ovat usein autiot talot ja niiden huoneisiin jääneet esineet, lelut ja lääkepullot.

Aavesaari-imagoo ei kuitenkaan ole ainoastaan ulkoapäin Varjakkaan liitetty, vaan myös eräs haastateltava kuvaa muistoihinsa liittyviä pelottavia elementtejä:

“Sen mä muistan omasta lapsuudestakin, että se ei ollut oikeen mukava uimapaikka, että sillä oli kaikkea sitä rojua ja muuta ja muistan kun mummu kerran ui tenniskengät jallassa. Just sen takia, ettei jalat osu mihinkään puihin tai metalleihin tai mitä lie siellä ollut ja sit tää oli -60 luvun loppupuolella niin siellä oli semmosia pelottavan näköisiä arkkuja ja laiturirakenteita. Se oli sinä vaiheessa vielä aika semmoisena rauniotunnelmana.”⁸⁸

Tehdessämme tutkimusta Varjakassa olemme myös itse liittyneet aluetta perinnöllistävien ihmisten joukkoon. Arkeologeina olemme olleet aktiivisesti mukana Varjakan perinnöllistymiseen liittyvissä prosesseissa. Kenttätöiden kautta olemme tuottaneet aineistoa, ‘perintömateriaalia’⁸⁹, jota on hyödynnetty muun muassa Varjakan talojen virtuaalisessa elävöittämisessä. Olemme myös tuoneet koululaisia toimijoiksi järjestämällä koululaiskai-vaukset. Lisäksi olemme ottaneet kantaa siihen, miten kulttuuriperintöä tulisi käyttää mm. ohjeistamalla Warjakka Puutarhan käyttöä. Näin olemme asettaneet itsemme auktoriteetin asemaan perintöä ja sen käyttöä määrittäessä.⁹⁰ Toisaalta olemme edistäneet perinnön demokratioitumista tuomalla sen helpommin saavutettavaksi.

Varjakan perinnöllistymiseen vaikuttavat monet toimijat, jotka puolestaan osallistavat uusia toimijoita. Ennen kaikkea Varjakan perinnöllistyminen ei ole passiivista vaan hyvin aktiivista ja tietoista toimintaa, ‘perinnöllistämistä’. Alueen teollinen menneisyys on haluttu nostaa näkyväksi osaksi paikallishistoriaa ja samalla myös tuoda mukaan uudenlaisia tapoja toimia historiallisessa ympäristössä. Osa näistä toiminnan muodoista kumpuaa menneisyydestä. Esimerkiksi Warjakka Puutarhalla voi nähdä yhteyden kivijalkojen luona tapahtuneeseen varhaisempaan hyötyviljelyyn. Taiteen voimakkaan roolin Varjakassa voisi taas nähdä

⁸⁶ Valtioneuvosto 2014, 8, helda.helsinki.fi.

⁸⁷ Hoikkala 2018, yle.fi.

⁸⁸ Informantti 5, 2019.

⁸⁹ González-Ruibal 2013, 22.

⁹⁰ Vrt. Enqvist 2016.

Kuva 10. Palelevat puut -teoksessa ihmisiä kutsuttiin kietomaan huivi Varjakan taidepolun puiden ympärille. Korona-ajan Ryhmähali-huivissa kietoutuvat yhteen taide, luonto, yhteisö, osallisuus ja perintö. Kuva: A, Tranberg, 2021.

olevan lähtöisin nykyisten toimijoiden intresseistä ja siitä, kuinka nykyinen Varjakka tarjoaa virikkeitä taiteelle.

Varjakan perinnöllistymiseen liittyy vuorovaikutusta niin ihmisten välillä kuin myös ihmisten ja materiaalisen kulttuurin välillä. Samoin osallistaminen ja osallistuminen nivoutuvat yhteen. Taidepolku on tästä hyvä esimerkki. Siellä ihmisiä kannustetaan luomaan omia taideteoksiaan. Näitä onkin syntynyt sekä hyödyntäen paikalla olevia luonnonmateriaaleja että käyttäen rakennusten jäännöksiä taiteen esillepanossa. Ihmiset kohtaavat taidepolulla ja käyttävät teoksia esimerkiksi musisointiin.

Teollisuusperinnön suojelun on usein nähty tapahtuvan keskiluokan taholta, ei työväestön, jonka historiaan perintö liittyy.⁹¹ Työväestöllä voi kuitenkin olla voimakas tarve kertoa oma näkemyksensä historiasta.⁹² Varjakassakin työ sahalla on jäänyt suhteellisen vähäiseen rooliin perinnöllistymisessä. Osittain tämä johtuu toki siitä, että sahalla työskennelleet ovat jo kuolleet. Paikalliset muistelevat kuitenkin yhä sahanaikaista työtä sukulaistensa kertomusten kautta sekä myöhempiä työkokemuksiaan alueella ja työväenliikkeen toimintaa. Sahan myöhemmät vaiheet, kuten talojen käyttö kesänviettoon, elävät kuitenkin yhä muistoissa, ja Varjakan historiaa tuovat esiin niin Varjakassa lapsuudestaan asuneet kuin paikalle myöhemmin muuttaneetkin. Varjakan ympärille on muodostunut kulttuuriperintöyhteisö, jota yhdistää jaettu historia ja osallisuuden kokemus⁹³ ja joka toiminnallaan ja muistoillaan rakentaa saha-alueen perintöä (Kuva 10).

⁹¹ Kiesel 2020, 654–655.

⁹² Wray 2011, 116.

⁹³ Sivula 2017.

Lopuksi

Laurajene Smith on kuvannut perintöä seuraavin sanoin: “no one defining heritage action, but rather a range of activities that include remembering, commemoration, communicating and passing on knowledge and memories, asserting and expressing identity and social and cultural values and meanings.”⁹⁴ Samoin Varjakan perintö ei koostu vain talonjäännöksistä ja rakennuksista, vaan erilaisista tavoista muistaa mennyttä ja olla vuorovaikutuksessa menneisyyden jäännösten kanssa. Varjakassa perinnöllistymiseen liittyy niin virallisia muistomerkkejä kuin henkilökohtaista toimintaa vaikkapa taiteen tai geokätköilyn kautta. Kollektiivisten muistojen ja paikallisten toiveiden kautta materiaallinen ja immateriaalinen kietoutuvat Varjakassa yhteen perinnöksi, jossa taloihin ja niiden jäännöksiin liittyy muistoja ja tulevaisuuden suunnitelmia. Samalla myös institutionaalinen näkökulma on esillä Varjakan saha-alueella RKY-listauksen kautta.⁹⁵

Kun teollisuusyhteiskunnasta on siirrytty yhä voimakkaammin palvelu- ja tietoyhteiskuntaan, teollinen menneisyys jatkaa eloaan monenlaisten toimijoiden, muistelun ja historian tutkimuksen kannattelemana. Muistaminen ja muistamatta jättäminen nostavat tiettyjä historian hetkiä ja paikkoja merkityksellisiksi. Pitäisikin miettiä, millaiset paikat tulevat muistetuksi ja ketkä niitä muistavat sekä millaista muistamista pidetään hyväksyttävänä ja millaisia paikkoja pidetään muistamisen arvoisina. Tämä liittyy myös siihen, millaisia päätöksiä kyseisten paikkojen merkityksestä ja mahdollisesta suojelemisesta tehdään. Teolliset ympäristöt saavat osakseen hyvinkin erilaista suojelua, muistamisen tapoja ja muistamatta jättämistä.

Pidämme tärkeänä, että teollisten kohteiden merkityksestä niin menneisyudentutkimukselle, ympäristölle, yksityisille ihmisille, paikallisille toimijoille kuin institutionaalisen tasonkin toimijoille, keskustellaan. Tässä keskustelussa on nähtävä kohteiden ajallinen kerroksellisuus sekä ymmärrettävä moninaiset ja monitasoiset perinnöllistymisen tavat ja miettiä erilaisia tapoja olla näiden kohteiden kanssa vuorovaikutuksessa. Varjakka kuuluu niihin teollisuusperintökohteisiin, jotka tunnettuna ja paikallisesti arvostettuna kokonaisuutena saanee osakseen enemmän suojelua, tutkimusta ja muistamisen mahdollisuuksia. Tärkeää olisi teollisuusarkeologian keinoin tuoda näkyväksi myös sellaisia kohteita tai teolliseen perintöön liittyviä osa-alueita, jotka jäävät näkymättömiin.

Perinnöllistyminen on kuitenkin jatkuva prosessi, joka ei ole vielä päättynyt Varjakassa. Päättämme artikkelin erään haastateltavan sanoihin, joissa korostuu aktiivinen perinnöllistäminen ja siihen liittyvä pitkä prosessi:

Että se veneilyväki ei aina tajua sen merkitystä, sen kulttuuripuolen merkitystä sen satamatoiminnan kehityksen kannalta. Toivotaan siitä..., mutta ei meillä sillä lailla kiiree oo, että sitähän verrattiin ... niissä keskusteluissa verrattiin siihen meri-Raabeen, kuin se on nykyään mahtava Raabessa, mutta (huokaus) satun tuntemaan sen tilanteen, niin sitä on järjestelmällisesti rakennettu sitä systeemiä viiskymmentä vuotta, ja se on nyt tuolla tasolla, että nyt jos me aloitetaan niin mikä on se vuosi, 2070 että oltas samalla tasolla tässä Varjakassa.⁹⁶

⁹⁴ Smith 2012.

⁹⁵ Vrt. Harrison 2010: 11.

⁹⁶ Informantti 3, 2019.

Lähteet:

Arkistolähteet:

Kulttuuriantropologian arkisto, Oulun yliopisto

Haastatteluaineistot

Kansallisarkisto Oulu

Hakkeita, Oulu osakeyhtiön henkilöstölehti, 1950–1985

Sanomalehdet:

“Taas suuri sahapalo.” *Kaleva* 23.10.1919.

“Varjakassa vankileiri sotavuosien aikana.” *Oulunsalo* 10.12.1992.

Kirjallisuus:

- Akagawa, Natsuko. 2020. “‘Difficult heritage’, silent witnesses: Dismembering traumatic memories, narratives and emotions of firebombing in Japan.” Teoksessa *Places of Traumatic Memory*, toimittaneet Amy L. Hubbell, Natsuko Akagawa, Sol Rojas-Lizana ja Annie Pohlman: 37–59. Palgrave Macmillan Memory Studies. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-52056-4_3
- Andersin, Harald. 1921. “Pienempien asuntotyyppien standardisoiminen.” *Arkkitehti*, 2/1921: 4–11.
- Anheier, Helmut, Yudhishtir Raj Isar ja Dacia Viejo-Rose. 2011. *Heritage, Memory & Identity*. Los Angeles: SAGE.
- Autere, Kaisa, Hanna Korhonen ja Kim Krappala. 2018. Arkeologiaa pedagogisesti – Mullankaivajat Kontiolahdella: Vaskiseppä Takkusen talon koululaiskaivaukset. *Muinaistutkija* 4: 2–9. http://www.sarks.fi/mt/pdf/2018_4.pdf.
- Buckland, P.I. & Buckland, P.C. 2006. *BugsCEP Coleopteran Ecology Package*. IGBP PAGES/World Data Center for Paleoclimatology Data Contribution Series # 2006-116. NOAA/NCDC Paleoclimatology Program, Boulder CO, USA. <http://www.ncdc.noaa.gov/paleo/insect.html> tai <http://www.bugscep.com>.
- Davison, G. 2008. “From patrimony to pastiche.” Teoksessa *The Heritage Reader*, toimittaneet G. Fairclough, R. Harrison, J. H. Jameson Jr ja J. Schofield: 31–41. London: Routledge.
- Enqvist, Johanna. 2016. *Suojellut muistot. Arkeologisen perinnön hallinnan kieli, käsitteet ja ideologia*. Väitöskirja. Helsingin yliopisto.
- González-Ruibal, Alfredo. 2013. “Reclaiming archaeology.” Teoksessa *Reclaiming Archaeology. Beyond the Tropes of Modernity*, toimittanut Alfredo González-Ruibal: 1–29. Abingdon & New York: Routledge.
- Hakko, Mikko. 1908. *Suru-laulu tapaturmasta, joka tapahtui Warjakan retillä 18.pnä lokakuuta 1907 ja jossa hukkuu 20 henkeä*. <https://www.finna.fi/Record/digi.120916>
- Harrison, Rodney. 2010. “What is heritage?” Teoksessa *Understanding the Politics of Heritage*, toimittanut Rodney Harrison: 5–42. Manchester: Manchester University Press.
- Harvey, David C. 2001. “Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies.” *International Journal of Heritage Studies*, 7 (4): 319–338. DOI: 10.1080/13581650120105534.
- Hiltunen, Mauno. 1987. *Oulunsalon historia*. Oulunsalo: Oulunsalon kunta ja seurakunta.
- Hirviniemi, Helena. 1995. *Oulunsalon Varjakka. Rakennushistoria, käyttö ja kunnostus*. Diplomityö. Oulun yliopisto, arkkitehtuurin osasto.
- Holtorf, Cornelius. 2013. “On pastness: a reconsideration of materiality in archaeological object authenticity.” *Anthropological Quarterly*, 86 (2): 427–44. DOI:10.1353/anq.2013.0026.
- Holtorf, C. & Fairclough, G. 2013. “The New Heritage and re-shapings of the past.” Teoksessa *Reclaiming Archaeology. Beyond the Tropes of Modernity*, toimittanut A. González-Ruibal: 197–210. London: Routledge.

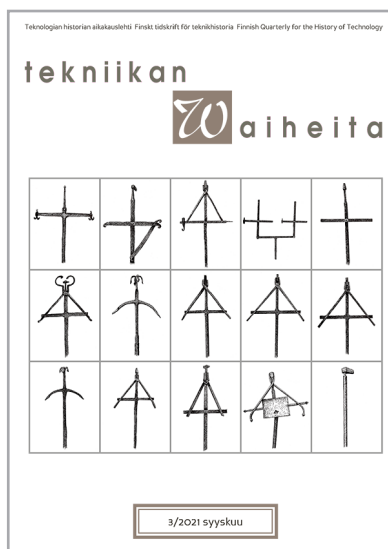
- Ikäheimo, Janne ja Tiina Äikäs. 2018. "Taavetti Lukkarisen hirttopuu muistamisen ja perinnöllistymisen paikana." *Suomen Museo*, 125 (2018): 90–111.
- Immonen, Visa. 2012. "Heritageisation as a material process: the bishop's crosier of Turku Cathedral, Finland." *International Journal of Heritage Studies*, 18 (2): 144–159. DOI:10.1080/13527258.2011.606821.
- Kalajoki, Atte. 1950. "Varjakan sahan vaiheista." *Hakkeita*, 8/1950: 16–19.
- Kantonen, Timo. 1996. *Satakunta sahaa Suomessa: kulttuurihistoriallisesti merkittäviä saharakennuksia ja ympäristöjä*. Helsinki: Museovirasto.
- Kisiel, Piotr. 2020. "Unwanted inheritance? Industrial past as the EU heritage." *International Journal of Heritage Studies*, 26 (7): 652–666. DOI: 10.1080/13527258.2019.1678053.
- Kopytoff, Igor. 1986. "The cultural biography of things: Commoditization as process." Teoksessa *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, toimittanut Arjun Apparudai: 64–91. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuokkanen, Tiina. 2019. *Oulunsalon Varjakka. Arkistotutkimus kahdesta Kukon- ja Finninkadulla sijainneesta talosta*. Julkaisematon raportti. Oulunsalo: TaikaBox ry.
- Kurttila, Terttu. 1999. *Selvitys Varjakan niemen maisema- ja luonto-olosuhteista*. Maisema-arkkitehtitoimisto Terttu Kurttila.
- Kymäläinen, Päivi. 2006. "Paikan ajattelun haasteita." Teoksessa *Paikka. Eletty, kuviteltu, kerrottu*, toimittaneet Seppo Knuuttila, Pekka Laaksonen ja Ulla Piela: 203–217. Kalevalaseuran vuosikirja 85.
- Laurén, Kirsi, Virpi, Kaukio, Pauliina Latvala-Harvilahti ja Noora Vikman. 2020. "Alastomuutta, allikoita ja kannanottoa: Suotrendi kulttuuriperintöä muokkaamassa." *Elore*, 27 (1): 119–122. <https://doi.org/10.30666/elore.89058>.
- Meurman, O-I. 1925. "Omakotialueitten suunnittelu ja järjestely." *Arkkitehti*, 6/1925: 71–84.
- Milošević, Ana. 2017. "Historicizing the present: Brussels attacks and heritagization of spontaneous memorials." *International Journal of Heritage Studies*, 24 (1): 53–65. <https://doi.org/10.1080/13527258.2017.1362574>.
- Multsilta, Jenni. 2021. *Mitä tapahtui merenneidoille*. Helsinki: Like.
- Myllyoja, lines. 1990. *Kun sahan pilli piipasi. Kokoelma kertomuksia ja muisteluksia vuosisadan alun Oulunsalosta*. Oulunsalo: Oulunsalon OAY.
- Niemelä, Pauliina. 2013. "Varjakan sahasaari – pala kulttuurihistoriaa." *Havina*, 1/2013. Julkaistu 19.12.2012. <http://www.havina.net/fi/40/varjakan-sahasaaari-%E2%80%93-pala-kulttuurihistoriaa.html>.
- Pohjamo, Ulla. *Esikaupunki moniäänisenä kulttuuriperintönä: Oulun Hietasaari*. Taidehistoriallisia tutkimuksia 43. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-5649-3>
- Pohjois-Pohjanmaan kulttuurihistoriallisesti merkittävät kohteet 1993*. Osa 1. Pohjois-Pohjanmaanseutukaavaliitto.
- Rämä, Teppo. 2004. *Varjakansaaren sieniselvitys 2003*. Julkaisematon raportti, Oulun kaupunki, 5.11.2004.
- Saine, Ari. 2013. "Oulunsalon Varjakan saarisahayhdyskunta." Teoksessa *Oulun kulttuuriympäristöohjelma*, ohjausryhmä: Maarit Alikoski, Merja Niemelä et al. : 181. Oulu: Oulun kaupungin rakennussuojelutyöryhmä. <https://www.ouka.fi/oulu/kaupunkisuunnittelu/kulttuuriymparistoohjelmat>.
- Seitsonen, Oula. 2020. *Archaeologies of Hitler's Arctic War. Heritage of the Second World War German Military Presence in Finnish Lapland*. Abingdon: Routledge.
- Seitsonen, Oula, Mirkka Hekkurainen, Eerika Koskinen-Koivisto ja Suzie Thomas. 2018. "Voiko natsia rakastaa?" Lapin maakuntamuseon *Wir waren Freunde - Olimme ystäviä* -näyttelyprosessi esimerkkinä vaikeasta kulttuuriperinnöstä. *Suomen Museo* 2018: 112–132.
- Siira, Jouko. 1993. *Akionlahti ja sen kasvillisuus*. Oulun yliopisto. Perämeren tutkimusaseman monisteita 23: 1–65.
- Sillanpää, Taina. 2017. "Muistetun lapsuuden maantiede: Päiväkotimuistot lapsuuden maantieteen ja muistitietotutkimuksen leikkauspinnassa." *Kasvatus & Aika* 11 (3): 70–79.
- Simi, Anita. 2003. *Varjakan kartanon alueen kartanopuutarhan inventointi*. Hämeen ammattikorkeakoulu, maisemasuunnittelunja.
- Sivula, Anna. 2017. "Mitä teollinen kulttuuriperintö on? Teollinen kulttuuriperintö saa arvonsa historiasta." Teoksessa *Satakunnan teollinen kulttuuriperintö: Emil Cedercreutzin museossa 17.–18.4.2015 pidetyn seminarin esitelmät*, toimittaneet Anna Sivula, Maarit Grahn, Jarkko Keskinen, Tiina Rajala, Erik Rosenlew ja Suvi Heikkilä: 9–36. Harjavalta: Satakunnan Historiallinen Seura.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. Abingdon: Routledge.

- Smith, Laurajane. 2012. "Discourses of heritage: implications for archaeological community practice." *Nuevo Mundo Mundos Nuevos* [Online] Current Issues, DOI: 10.4000/nuevomundo.64148. <http://nuevomundo.revues.org/64148>. Luettu 8.3.2021.
- Stenius, Marjo. 2009. Monien tarinoiden Varjakka. *Kaltio*, 6/2009: 18–21.
- Storm, Anna. 2014. *Post-Industrial Landscape Scars*. New York: Palmgrace MacMillan.
- Svensson, Eva. 2009. "Consuming nature – producing heritage: Aspects on conservation, economical growth and community participation in a forested, sparsely populated area in Sweden." *International Journal of Heritage Studies*, 15 (6): 540–559. DOI: 10.1080/13527250903210837.
- Swensen, Grete, Gro B. Jerpåsen, Oddrun Sæter ja Mari Sundli Tveit. 2013. "Capturing the intangible and tangible aspects of heritage: Personal versus official perspectives in cultural heritage management." *Landscape Research*, 38 (2): 203–221. DOI: 10.1080/01426397.2011.642346.
- Tuomi-Nikula, O., R. Haanpää ja A. Kivilaakso. 2013. "Kulttuuriperintökysymysten jäljillä." Teoksessa *Mitä on kulttuuriperintö?*, toimittaneet O. Tuomi-Nikula, R. Haanpää ja A. Kivilaakso: 12–27. Tietolipas 243. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS).
- Vanneste, Dominique ja Caroline Winter. 2018. "First World War battlefield tourism: Journeys out of the dark and into the light." Teoksessa *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*, Philip R. Stone, Rudi Hartmann, Tony Seaton, Richard Sharpley ja Leanne White: 443–467. London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-47566-4_19.
- Waterton, Emma. 2005. "Whose sense of place? Reconciling archaeological perspectives with community values: Cultural landscapes in England." *International Journal of Heritage Studies*, 11 (4): 309–325. <https://doi.org/10.1080/13527250500235591>.
- Waterton, Emma ja Laurajane Smith. 2009. "There is no such thing as heritage." Teoksessa *Taking Archaeology out of Heritage*, toimittaneet Emma Waterton ja Laurajane Smith: 10–27. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Wray, David. 2011. "Images, icons and artefacts: Maintaining an industrial culture in a post-industrial environment." Teoksessa *Heritage, Labour and the Working Classes*, toimittaneet Laurajane Smith, Paul A. Shackel ja Gary Campbell: 106–118. London: Routledge.
- Väre, Henry. 2005. Luonnontieteellinen keskusmuseo. Kasvimuseo, Oulun kaupunki & Väre, H. *Oulun kasvit: Piimäperältä Pilpasuolle*. Luonnontieteellinen keskusmuseo, kasvimuseo.
- Ylitulkila, Sari. 2000. *Oulunsalon yleiskaavan luontoselvitys*.
- Äikäs, Tiina. 2011. *Rantakiviltä tuntureille: Pyhät paikat saamelaisten rituaalisessa maisemassa*. Studia Archaeologica Septentrionalia 5.
- Äikäs, Tiina, Timo Ylimaunu, Tiina Kuokkanen, Erko Anttila, Tiia Ikonen & Anssi Malinen. 2016. "Sosiaalinen näkökulma teollisuusarkeologiaan. Tapausesimerkeinä Varjakan ja Pateniemen sahat Oulun alueella" *SKAS*, 2015/4: 18–37.
- Äikäs, Tiina & Tiia Ikonen. 2020. "Public archaeology and archaeologists as a part of the heritagization of northern industrial sites." *Fennoscandia archaeologica*, XXXVII: 193–203.
- Äikäs, Tiina & Jonas Rapakko, valmisteilla/2021. *Oulu. Oulunsalon Varjakka. Historiallisen ajan sahayhteisön asuinpaikan kartoitus ja koekavaukset 2018, 2019 ja 2021*. Arkeologinen kaivauskertomus. Arkeologian laboratorio, Oulun yliopisto.

Verkkosivut:

- Ervasti, Antti s.a. *Punaisia piparkakkutaloja*. Oulun kaupungin kirjastolinkit-sivusto. Luettu 9.3.2021. <http://kirjastolinkit.ouka.fi/kaleva/loka11/10867406.xml>
- "Folkloristiikka:kulttuuriperintö." Tieteen termipankki. Luettu 30.8.2021. <https://tieteentermipankki.fi/wiki/Folkloristiikka:kulttuuriperintö>.
- Hoikkala, Hannamari. 2018. "Autiosaarella aika on pysähtynyt 1900-luvun alkuun." Julkaistu 27.3.2018. <https://yle.fi/aihe/artikkeli/2018/03/27/autiosaarella-aika-on-pysahtynyt-1900-luvun-alkuun-pohjoismaiden-suurimmasta>.
- "Martinniemen voimalaitoksen rakennussuojelupäätös." Elinkeino-, liikenne- ja ympäristökeskus, Pohjois-Pohjanmaa. Kirjoitettu 28.5.2013. https://www.ely-keskus.fi/documents/10191/58147/Martinnieme_voimalaitos_rakennussuojelup%C3%A4%C3%A4t%C3%B6s.pdf/6265aa2a-5424-4e34-ac5b-5f00d56b8e55.
- "Myytävät rakennukset." Asuminen ja rakentaminen. Luettu 7.7.2021. <https://www.ouka.fi/oulu/asuminen-jarakentaminen/myytavatrakennukset>.
- "Oulunsalon Varjakan alueen Masterplan 2020". Oulunsalon Varjakan alueen Masterplan 2020 tiivistelmä.

- Luettu 30.8.2021. https://www.ouka.fi/c/document_library/get_file?uuid=829b921a-a5db-45c8-a23b-c361bfb6d2ac&groupId=1320643.
- "Pohjois-Pohjanmaan rakennettu kulttuuriympäristö 2015." Luettu 30.8.2021. <https://pohjois-pohjanmaa.fi/wp-content/uploads/2020/08/4190.pdf>.
- "Taikabox." Luettu 31.8.2021. <https://taikabox.com/>.
- "Talot, saha ja asukkaat." Pateniemi-seura. Blogikirjoitus. Luettu 9.3.2021. <https://pateniemi-seura.wordpress.com/talot-ja-asukkaat/>.
- Valtioneuvosto. 2014. *Kulttuuriympäristöstrategia 2014–2020*. Luettu 9.3.2021. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/43197>.
- "Varjakan osayleiskaava." Hyväksytyt yleiskaavat. Luettu 30.8.2021. <https://www.ouka.fi/oulu/kaupunkisuunnittelu/varjakan-osayleiskaava1>.
- "Varjakan saaren rakennusten yhteenveto." Luotu 2016. <https://www.ouka.fi/documents/64186/19212238/Varjakan-saaren-rakennusten-yhteenveto-2016.pdf/1abe8a5d-f82e-43ef-a0b7-024226b2991a>.
- "Varjakan saaren valtakunnallisesti arvokkaiden rakennusten korjaamiseen EU-rahoitusta." Ajankohtaista. Julkaistu 2.8.2012. https://www.ouka.fi/oukautiset/-/asset_publisher/s4X4/content/id/985249/maximized;jsessionid=2C7B12A539001AA833D30D78EDF75C96.node1.
- "Varjakan sahayhdyskunta." Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt RKY. Julkaisupäivämäärä 22.12.2009. http://www.rky.fi/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=4352
- "Varjakka." Flow Productions. Luotu 4.5.2014. <https://www.flowprod.fi/arkistossa/varjakka/>.
- "Varjakka." Oulun kaupungin sivut. Luettu 30.8.2021. <https://www.ouka.fi/oulu/varjakka/visio-2020>.
- "Warjakan Taidepolku on paikassa Varjakan Mänty." Facebook, Warjakan Taidepolku -sivu. Luotu 17.2.2021. <https://www.facebook.com/taidepolku/posts/236264548139120>.

Tekniikan Waiheita
ISSN 2490-0443
Tekniikan Historian Seura ry.
39. vuosikerta: 3
2021
<https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

Osmundrautaa Osmundbystä? Raaseporin Lövkärin raudan- käsittelypaikan arkeologiaa ja historiaa

Päivi Maaranen

To cite this article: Päivi Maaranen, "Osmundrautaa Osmundbystä? Raaseporin Lövkärin raudankäsittelypaikan arkeologiaa ja historiaa" Tekniikan Waiheita 39, no. 3 (2021): 115–139. <https://doi.org/10.33355/tw.109305>

To link to this article: <https://doi.org/10.33355/tw.109305>

Osmundrautaa Osmundbystä? Raaseporin Lövkärin raudankäsittelypaikan arkeologiaa ja historiaa

Päivi Maaranen¹

Uudeltamaalta tunnetaan jonkin verran esiteollisen tyyppisiä raudankäsittelypaikkoja. Näihin voi lukea muun muassa sellaiset kohteet, jotka eivät edusta myöhemmän historiallisen ajan suurimuotoisempaa teollista raudantuotantoa. Osa kohteista liittyy raudanvalmistukseen ja osa sepäntyöhön, mutta joillakin paikoilla on merkkejä kummastakin. Kohteita ei ole tutkittu laajemmin arkeologisin kaivauksin, joten pääosa niitä koskevista tiedoista on kertynyt inventointien ja tarkastusten kautta.

Raaseporissa sijaitseva Lövkärin raudankäsittelypaikka on hyvä esimerkki tarkastuksin selvittelystä kohteesta. Sen tarkemman pohdiskelun lisäksi seuraavassa käsitellään lyhyesti muita Uudeltamaalta tunnettuja raudankäsittelypaikkoja. Näin pyritään hahmottamaan sitä, millainen kohde Lövkärin on ja millainen sen suhde on muihin uusmaalaisiin kohteisiin. Lisäksi pohditaan sitä, millaista tietoa historian selvittäminen ja karttojen tarkastelu antavat kohteesta, josta ei ole mitään ajoittavia löytöjä. Tarkastelussa sovelletaan tutkimustapaa, jossa pohditaan toisaalta suoraan raudankäsittelystä maastossa kertovia merkkejä ja toisaalta epäsuorasti raudan käsittelyyn viittaavia muita tietoaineistoja.² Ensiksi mainittuihin lukeutuvat erilaiset jäännökset ja löydöt sekä toiseen historiallisten karttojen, lähteiden ja historian tutkimuksen antama tieto paikasta.

Lövkärin tarkastelu ja tulkinta pelkän tarkastusten antaman tiedon pohjalta voi johdattaa merkittäviin virhetulkintoihin. Tarkastelussa on siten yhtymäkohtansa spekulatiiviseen näkökulmaan. Ajatuksena onkin, että tiedon tuottaminen myös luo tutkimuskohdettaan. Lisäksi ajatuksena on, että tutkimisen yhteydessä voi pyrkiä saavuttamaan jotakin havaintojen pohjalta ajateltavan ulkopuolelle jäävää.³ Kohdetta laajemmin tarkastellessa pohditaan sen vuoksi lyhyesti eri tavoin tutkittuja raudankäsittelypaikkoja erityisesti eteläisen Suomen alueella ja pyritään siten ymmärtämään Lövkärin paremmin. Samalla luodaan katsauksenomainen silmäys vanhemman historiallisen ajan ja nuoremman rautakauden raudankäsittelypaikkoihin ja niitä koskevaan tietoon. Tarkemman tarkastelun ulkopuolelle on rajattu nuoremman historiallisen ajan ja teolliset raudankäsittelypaikat sekä pelkästään sepäntyöhön liittyvät kohteet.⁴

Raudan käsittelyyn ja tuotantoon liittyvien kohteiden nimeäminen vaihtelee hieman kirjallisuudessa. Tämän vuoksi tarkastelussa käytetään järjestelmällisesti käsitettä raudankäsittelypaikka tarkoitettaessa kohdetta, jossa on havaittu raudan käsittelyyn eli sen tuotantoon ja/tai sepän työhön liittyviä piirteitä. Kuoppamaisella uunilla tarkoitetaan maahan kaivettua raudansulatukseen käytettyä maakuoppaa ja maanalaista uunia, joista kirjallisuudessa käytetään myös nimitystä kuoppauuni. Rautahytillä tarkoitetaan maan pinnalla olevaa pienempää

¹ Päivi Maaranen on erikoistutkija Museovirastossa. Artikkelin on laadittu Uudeltamaalla tehtyjen arkeologisten kohteiden tarkastusten pohjalta.

² Pukkila 2007, 29–30.

³ Marila 2018, 53–54; Marila 2020, 116–117.

⁴ Terävä 2016, 23–26.

Kuva 1. Tutkimuskohteen sijainti (punaisella) sekä verokkohteet Uudellamaalla (vihreällä) ja muualla Suomen alueella (sinisellä). 1 = Lövkär, 2 = Parkkala (Barkarböle), 3 = Torby, 4 = Ingvalsby Sveins, 5 = Nyby kvarn, Tupala Hyttiskogen ja Kvarnby (Kvarnbyfors), 6 = Rantalanhaka ja Huokolan harkko-hytti, 7 = Viirankoski ja Mjölнарbacken; 8 = Merikoski ja Haasianiemi, 9 = Taurula; 10 = Sievolanmäki, 11 = Kirkkomäki, 12 = Tala-Vanhatala, 13 = Tupamäki, 14 = Aho, 15 = Saarela, 16 = Västersundom (Länsisalmi) Gubbäcka. Sisältää Maanmittauslaitoksen Yleiskarttarasteri 1:4 500 000 aineistoa, 2010.

kertatäyttöistä raudanvalmistusta varten tehtyä rakennelmaa, jossa on ollut matala kuilumainen sulatusuuni. Tällaiseen kohteeseen voi liittyä joskus myös kuoppamainen rakenne kuilumaisen uunin alla. Harkkokohyillä tarkoitetaan puolestaan kooltaan suurempaa kertatäyttöistä harkkorautaa tuottanutta rakennelmaa ja talonpoikaisia 1700–1800-luvun hyttejä. Masuunilla tarkoitetaan jatkutäyttöistä suurempikokoista kuilumaista sulatusuunia, joka liittyy yleensä suurimuotoisempaan teolliseen raudantuotantoon. Ruukilla tarkoitetaan suurempaa historiallista raudantuotantolaitosta, jossa rautaa valmistettiin teollisesti malmista.⁵

Uudenmaan raudankäsittelypaikoista

Uudeltamaalta tunnetaan Museoviraston muinaisjäännösrekisterin mukaan raudankäsittelypaikkoja Loviisasta, Vantaalta, Hyvinkäältä, Siuntiosta ja Raaseporista pois lukien esimerkiksi Fiskarsin ja Billnäsin tapaiset ruukkikohteet (Kuva 1).⁶ Loviisassa sijaitsevat Mjölнарbackenin (Museoviraston muinaisjäännösrekisterin tunnus 1000041086) ja Viirankosken (1000017615) raudankäsittelypaikat. Mjölнарbacken sijaitsee pienellä kumpareella Tesjoen varressa. Paikalla on muutama kuopanne ja kaksi rakennuksen perustusta uunien jäännöksineen, joista ainakin toinen on ilmeisesti ahjo. Perustusten ympäristössä on huomattavan runsaasti hiiltä ja nokea. Lisäksi paikalla on kivilohkareista tehty, noin 2 x 2 metrin kokoinen

⁵ Vrt. Rinman 1789a, www.jernkontoret.se/sv/om-oss/biblioteket/bergverkslexicon/; Rinman 1794, 25–28, 29–31, 51–53; Soininen 1954, 179, 180–182; Lappalainen 1970, 799–800, Lehtinen 1998, 7, 14–15; Vuorela 1975, 428.

⁶ ”Arkeologiset kohteet”, www.kyppi.fi/palveluikkuna/mjreki/read/asp/r_default.aspx 22.4.2021.

mahdollinen harkkoyhtin perustus. Kiveyksessä ja sen ympäristössä on runsaasti hiiltä ja sulatukseen viittaavaa kuonaa. Karttojen perusteella raudankäsittelypaikka ajoittuu 1800-luvun alkupuolen ja 1900-luvun alkuvuosikymmenien välille.⁷

Viirankoski sijaitsee pohjoisempana Tesjoen varressa Viirankosken länsipuolella. Paikalla on mahdollisesti esihistorialliseen raudankäsittelyyn liittyviä kuoppamaisia jäännöksiä, ja lisäksi siellä on havaittu kivistä tehty uuni. Paikalla on myös historiallisen ajan pajatoimintaan ja mahdollisesti myös raudanvalmistukseen liittyviä jäännöksiä. Esine- ja kuonalöytöjen ohella kohteesta on luonnontieteellisiä ajoituksia. Historiallinen pajatoiminta ja mahdollinen raudanvalmistus voivat ajoittua 1500–1700-lukuun. Esihistorialliseen raudankäsittelyyn liittyvältä alueelta on puolestaan merkkejä ihmisen toiminnasta myöhäiseltä pronssikaudelta ja esiroomalaiselta ajalta, mutta ilmeisesti myös myöhemmältä rautakaudelta.⁸

Pääkaupunkiseudulta, kuten muualtakin Uudeltamaalta, on useammalta historiallisen ajan asuinpaikalta merkkejä pajatoimintaan liittyvästä raudankäsittelystä. Vantaalta Västersundom (Länsisalmi) Gubbackasta (1000001658) on tutkittu kaksi pajan alueiksi tulkittua jäännöskokonaisuutta, joista vanhempaan arvioitiin vielä kaivausten yhteydessä liittyvän viitteitä raudanvalmistuksesta. Vanhempi jäännöskokonaisuus ajoittuu myöhäiselle rautakaudelle noin 900-luvun lopulta 1200-luvun puoliväliin ja nuorempi myöhäiselle keskiajalle, joskin viime mainittu voi olla myös asuinrakennuksen tai saunan jäännös. Gubbackan pajajäännöksiin liittyy monia erilaisia rakenteita, kuten esimerkiksi useampia ahjoja ja muita rakenteita. Näistä ovat muun muassa kaksiosaiset kuopparakenteet ja kivillä vuorattu kuoppaliettä muistuttava rakenne.⁹

Kytäjänjärven länsi- ja luoteispuolelta Hyvinkäältä tunnetaan kaksi historialliseen aikaan, ehkä 1700–1800-lukuun ajoittuvaa kohdetta. Niistä Rantalanhaassa (106010017) on arvioitu olleen nauris- tai perunakuopan, jota on mahdollisesti käytetty raudanvalmistuksessa. Kuopan vallissa on havaittu kivi- ja tiilirakenteiden jäännöksiä sekä kuonankappaleita. Kuopan pohjasta on löydetty lisäksi rautaesineen katkelmia. Lähistöllä on myös toinen kuoppa, jonka tarkoitusta ei ole tarkemmin määritelty.¹⁰ Huokolan harkkoyhtin (1000040933) paikalla on puolestaan kolme jäännöstä eli hytti, hevosenkenkämäinen kuoppa ja rakennuksen pohjaksi tulkittu jäännös. Hytti itsessään on suorakaiteen muotoinen kumpare, jossa on kiviä, vähäisiä määriä tiiltä ja kuonaa. Sen eteläpuolella on laajahko kuoppa, jonka reunalla on havaittu hyttikuonaksi tulkittua kuonaa. Kuonan vähäisen määrän on arvioitu viittaavan keskeneräiseen raudanvalmistuksen yritykseen tai kokeiluun. Rakenteen on arvioitu muistuttavan jossakin määrin 1700-luvun mallikirjojen hyttejä. Hytin läheltä löydettyä hevosenkenkämäistä kuoppaa ei ole tulkittu hiilen puuttumisen vuoksi miiluksi.¹¹

Siuntion tunnettuun historialliseen aikaan ajoittuvat Kvarnbyn (Kvarnbyfors) (1000013987), Tupala Hyttiskogenin (1000013988) ja Nyby kvarnin (1000035859) mahdolliset ja varmat raudankäsittelypaikat Suitian kartanon 1500-luvun raudantuotantolaitoksiin liittyen. Kvarnby (Kvarnbyfors) sijoittuu Kvarnbyn kylän länsipuoleiseen koskeen. Paikalla on ollut mahdollisesti harkkoyhti ja kankivasarapaja noin vuodesta 1535 aina 1550-luvul-

⁷ Maaranen 2021, 7.

⁸ Maaranen 2013, 5, 18–25, 32; Jäppinen 2014, 36–38, 40–41; Maaranen 2016, 13–14; Jäppinen & Immonen 2017, 20–21; Jäppinen 2020, 110, 114, 116, 118–119, 125–127, 134–135, 138, 148.

⁹ Suhonen 2003, 25–26; Koivisto 2009, 3, 14–18, 22; Koivisto 2011, 3, 15–19, 22, 34–37; Väisänen 2016, 47–55, 61–62, 131–132; Heinonen 2021, 145–146, 149, 152–153, 158, 161, 180–181.

¹⁰ Bilund & Seitsonen 2002, 38.

¹¹ Peltonen 2001.

le saakka. Raudantuotantoon liittyvät jäännökset ovat ilmeisesti tuhoutuneet myöhemmissä patoamis- ja pengerrystöissä, mutta paikalta on löydetty mm. mahdollista harkkoyhtiikuonaa.¹² Nyby kvarn on puolestaan sijainnut mahdollisesti Nybyn kylästä eteläkaakkoon sijaitsevassa koskessa noin 1500-luvun puolenvälin tienoilla. Kvarnbyn (Kvarnbyfors) kohteen tapaan Nyby kvarnin masuunin paikka on pääosin tuhoutunut myöhemmän myllytoiminnan vuoksi. Paikalta voi kuitenkin löytää masuunikuonan kappaleita ja lisäksi joen varressa on mahdollisesti masuunin aikaiseen toimintaan liittyvä hiilikasan pohja.¹³ Nybyssä on ollut ilmeisesti myös Suitian kartanon rautalouhos.¹⁴

Tupalabäckenin purolaakson koskien kohdalla sijaitsevassa Tupala Hyttiskogenissa on puolestaan suhteellisen hyvin säilyneitä jäännöksiä, ja kohde on jokseenkin varmasti Suitian kartanon raudantuotantolaitos noin 1530–1570-luvuilta. Paikalla on muun muassa vesivoimaa hyödyntäneiden tuotantolaitosten jäännöksiä, kuten erilaisia kivijalkoja ja kanavointeja. Masuuniin liittyvien rakennelmien jäännösten lisäksi paikalta on kalkkiuunin raunio ja mahdollisesti tiilenpolttoon liittyviä jäännöksiä. Lisäksi paikalla on havaittu hiili- ja malmi-varastojen paikat. Paikalta on löydetty masuunikuonan kaltaista kuonaa ja mahdollisesti myös pajakuonaa ja kalkkikiven kappaleita. Löytöihin sisältyy myös järvi- ja vuorimalmia, ja läheiset kalliot ovat rautamalmipitoisia.¹⁵

Raaseporista tunnetaan Lövkärren (1000034354) lisäksi Ingvalsby Sveinsin (1000002941), Parkkalan (Barkarböle) (1000008959) ja Torbyn (606010022) raudankäsittelypaikat. Näistä Parkkala (Barkarböle) sijaitsee Pohjan kirkosta luoteeseen Vihiniemenlahden etelärannalla lahteen laskevan puron varrella. Paikalla on masuunin jäännös, joka rakennettiin 1680-luvulla, mutta jota ei ole ilmeisesti koskaan käytetty. Jäännös on maan- ja kivensekainen, pyöreähkö kumpare, korkeudeltaan noin 4 metriä ja laajuudeltaan suurimmillaan 15 metriä.¹⁶ Ingvalsby Sveins sijaitsee puolestaan metsäisellä ja pellolle työntyvällä niemekkeellä Mustionjoen eteläpuolella. Kohteessa on kalliopaljastuman päällä pajakuonaksi tulkittua rautakuonaa sekä palanutta savea ja kiviä epämääräisenä kasana. Kuonakeskittymän vieressä on pintaturpeen alla 20–30 senttinen nokinen hiekkakerros.¹⁷ Kohde on inventoinnissa arvioitu rautakautiseksi ja/tai keskiaikaiseksi raudanvalmistuspaikaksi, mutta sen sijainti ja löydöt viittaavat enemmän pajan paikkaan.

Torbyn raudankäsittelypaikka sijaitsee Fiskarsista pohjoiseen Torbyvikenin länsipuolella ja muista kohteista poiketen historiallisella kylämäellä. Korkeahkon mäen terassoitujen peltojen laidoilla on matalia kivikasoja, joiden kivien välissä on suurehkoja määriä savitiivistettä ja rautakuonaa. Nämä kasautumat on tulkittu merkeiksi historiallisella tai esihistoriallisella ajalla tapahtuneesta mahdollisesta raudanvalmistuksesta.¹⁸ Tulkintaa tukevat raudankäsittelypaikkojen tutkimuksessa esitetyt oletukset siitä, että esimerkiksi rautakautiselle raudanvalmistukselle mäkisijainnilla saattoi olla merkitystä tuulisuuden vuoksi.¹⁹

¹² Haggrén, Heinonen & Terävä 2008, 8, 118; Haggrén, Heinonen & Terävä 2009, 38–39, 43–44; Laulumaa 2015, 299.

¹³ Anttiroiko 2021, kyppi.fi/palveluikkuna/mjreki/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=1000035859 22.4.2021.

¹⁴ Haggrén, Heinonen & Terävä 2009, 42, 44.

¹⁵ Haggrén Heinonen & Terävä 2008, 8, 120; Haggrén Heinonen & Terävä 2009, 38, 42–44; Laulumaa 2015, 671.

¹⁶ Härö 1982, Perniö Kosken ruukki; Niukkanen & Kantonen 2007.

¹⁷ Enqvist 2004, 9.

¹⁸ Mikkonen-Hirvonen 1992.

¹⁹ Vrt. Salo & Roth 1992, 5, 23; Jäppinen 2020, 68.

Yhteenvetona edellä esitellyistä paikoista voi todeta, että Tupala Hyttiskogen, Nyby kvarn ja Parkkala (Barkarböle) lukeutuvat historiallisiin masuunikohteisiin. Huokola, Kvarnby (Kvarnbyfors) ja Mjölнарbacken ovat historiallisen ajan harkkoyhtyköhteitä, kun taas Rantalanhaka lienee jonkinlainen kuoppamainen uuni. Viirankoskella on ilmeisesti ollut muun muassa esihistorialliseen aikaan ajoittuva laatikkomainen uuni. Västersundom (Länsisalmi) Gubbackan tapaan Ingvalsby Sveins vaikuttaa sepän pajan paikalta ja Torbyn mataliksi kuvatut kivikasat saattavat olla pienikokoisten rautahyttien jäännöksiä. Kaikki esitellyt kohteet poikkeavat luonteeltaan hieman seuraavassa tarkemmin käsiteltävästä Lövkärin raudankäsittelypaikasta.

Lövkärin raudankäsittelypaikka ja sen löydökset

Raaseporin Lövkärin raudankäsittelypaikka sijaitsee Åsenbyn kylästä luoteeseen Lammansmossenin suon itälaidalla tasaisella mäntykankaalla.²⁰ Suoalue ympäristöineen on osa ensimmäisen Salpausselän reunamuodostumaa ja kohde sijoittuu rahkaturpeen reunustamalle hiekkamaalle.²¹ Hanko-Helsinki-maantieltä tuova paikallistie Åsenbyn kylään sivuaa raudankäsittelypaikkaa. Tien leikkauksessa näkyy usean kymmenen metrin pituudelta voimakkaasti värjäytyneen hiekan alueita (Kuva 2).

Paikalla havaittavat jäännökset sijoittuvat tien varteen pitkänomaiselle länsiluode-eteläkaakko-suuntaiselle alueelle, jonka laajuus on ainakin noin 0.74 ha. Laajuutta on vaikea määrittellä tarkasti ilman kaivaustutkimuksia, sillä aluetta on ojitettu ja lisäksi maaperää on muokattu avohakkuun jälkeisen metsänuudistamisen yhteydessä. Jäännökset ovatkin säilyneet parhaiten välittömästi tien ja sen suuntaisen ojan välisellä alueella, jossa maata on muokattu vähemmän. Muualla jäännösten tunnistaminen on vaikeampaa. Muokatussa maan pinnassa on ollut kuitenkin havaittavissa erilaisia punaisen ja nokisen maan alueita ennen ruohottumista.

Lövkärin raudankäsittelypaikka vaikuttaa muodostuvan kahdesta toiminnallisesta alueesta, pohjoisemmasta ja eteläisemmästä. Pohjoisempaan sijaitsee kolme pientä, noin 2 metriä halkaisijaltaan olevaa matalaa kuoppaa. Maastossa havainnoinnin perusteella kuopat näyttävät sijoittuvan hieman ylävammalle alueelle, kuin mitä ympäröivä maasto on. Kuopissa ei ole havaittavissa vallia ja ne ovat noin 10 metrin säteellä toisistaan. T-kairanäytteiden perusteella kuoppien pohjalla on erittäin paksultä pehmeää ja nokista mustaa maata.

Etelämpänä välittömästi tien leikkauksessa on havaittavissa voimakkaan punaiseksi palanutta maata, jonkin verran palaneita kiviä, likamaaläikkiä sekä hiilistä ja nokista maata. Hiekkakankaalla tien varressa ja sen lähetyvillä on havaittavissa kymmenkunta matalaa kuoppaa ja kumpua tien leikkauksessa näkyvien värjäytyneiden alueiden kohdalla. Suurimmat ja selkeimmät jäännökset sijoittuvat välittömästi tien viereen ja ne ovat osin vaurioituneet tien kunnostustöissä. Hakkuun jälkeisen vesakoitumisen ja risukon vuoksi jäännösten kokoa on vaikea arvioida luotettavasti, mutta niiden halkaisija vaihtelee arviolta noin 1,5–2,5 metriin.

Tien leikkauksesta on löytynyt kuonaa, limoniitin kappaleita ja multamaista limoniittia. Limoniitti on rautaoksidisaostumaa, jota syntyy järven ja suon pohjalla sekä jokien ja läh-

²⁰ Maaranen 2020a, 1–4; Maaranen 2020b, 2–3.

²¹ "Sähköinen maaperäkartta 1:20 000", https://hakku.gtk.fi/fi/locations/search?location_id=204 24.4.2021.

Kuva 2. Lövkärriin jäännösaluetta sivuavan tien leikkauksessa on havaittavissa punaisiksi palaneen, nokisen ja vaalean luontaisen hiekan väri vaihtelu. Kuva: Päivi Maaranen, Museovirasto, 2019.

teiden reunoilla. Sitä esiintyy sora- ja hiekkapohjaisissa järvissä ja soissa, joissa pohjaveteen liukenee rautapitoisista mineraaleista rautayhdisteitä. Yhdisteet saostuvat ollessaan koskeuksissa järvi- ja suoveden hapen kanssa. Järvistä limoniittia löytyy järvimalmin muodossa ohuina laattoina, kiekkoina tai rahamaisina paloina. Multamaista ja kokkareista suomalmia löytyy puolestaan rautapitoisten soiden pohjalta.²² Vaikuttaakin siltä, että Lövkärristä löytynyt multamainen limoniitti on suomalmia ja kappalemäinen limoniittikin vaikuttaa suomalmilta.²³ Tien leikkauksesta on myös yksi, noin sentin paksuinen ja kooltaan 6,5 cm x 4,5 cm kappale voimakkaasti palanutta savea, joka ei ole saviastiasta.²⁴ Siinä on karkeita maasälvän muruja sekoitteena, sileähkö ulkopinta ja sisäpuolella murrospinta. Mahdollisesti kyseessä on palanut savisilauksen kappale tai jonkin savesta muovatun rakenneosan kappale.

Ilman kaivaustutkimuksia Lövkärriin jäännöksistä on vaikea tehdä luotettavia päätelmiä. Tien leikkauksessa näkyvät jäännökset ovat eri tavoin palanutta, likaantunutta ja nokista

²² Rinman 1794, 9, 18, 21, 24–25; Tuisku & Piispanen 2005, II, 5. 3. 5, cc.oulu.fi/~petuisku/Mineralogia/Min-Per2.htm; "limoniitti | suomalmi | järvimalmi | lähdemalmi", tieteentermipankki.fi/wiki/Geologia:limoniitti 22.4.2021; Taipale & Saarnisto 1991, 59; Lehtinen 1998, 2, 5.

²³ Maaranen 2018, 10, 12–16; Maaranen 2020b, 2; Martti Koposen sähköposti 22.4.2021.

²⁴ Petro Pesonen keskustelussa 2019.

maata keskittyminä. Tällaisilla kohdilla on hiekkakankaan puolelta katsottuna maan päällä matalia pyöreähköjä kumpuja ja niiden lähetyvillä tai yhteydessä erilaisia kuoppia. Kivirakennelmiksi tai kuonakasoiksi suoraan tulkittavia jäännöksiä ei ole havaittu, joskaan niitä ei ole esimerkiksi kairaamalla järjestelmällisesti etsitty. Missään kohtaa tien leikkauksessa ei ole myöskään havaittu merkkejä kivirakennelmista, mutta sellaisia voi olla syvemmällä maan ja turpeen peittäminä. Onkin mahdollista, että tien leikkauksessa näkyy vain rakenteiden reunaosia, joiden keskeiset osat ovat syvemmällä penkereessä.

Lövkärrissä havaitut jäännökset on tulkittu maastohavaintojen perusteella raudankäsittelyyn liittyviksi. Eteläisistä jäännöksistä ilmeisesti ainakin osa on mahdollisesti malmin patusuuden ja raudanvalmistuksen synnyttämiä. Kuona- ja malmihavainnot ovat tältä alueelta ja niiden perusteella paikalla on todennäköisimmin valmistettu rautaa suo- tai järvivalmistusta, mihin viittaavat muun muassa pajakuonasta poikkeavat kuonan kappaleet.²⁵ Lövkärrin jäännökset eivät kuitenkaan vaikuta kansanomaiseen raudanvalmistukseen liitetyiltä suurempikokoisilta harkkoyhteiltä, joita käytettiin esimerkiksi 1700–1800-luvuilla.²⁶ Sen sijaan ne vaikuttavat olleen rakenteeltaan yksinkertaisempia ja pienehköjä. Lövkärrin pohjoisemmat jäännökset vaikuttavat puolestaan liittyvän eteläisten jäännösten yhteyteen ja ne lienevät pieniä kuoppamiiluja, joilla on tuotettu puuhiiltä malmin ja raudan käsittelyä varten.

Raudan- ja hiilenvalmistuksen muodostamien jäännösten kokonaisuus vaikuttaa sijoituneen aikanaan välittömästi Lammansmossenin suon itälaitaan hitusen ylävämmälle ja kuivemmalle hiekkakankaan alueelle. Suo on ollut aiemmin vetisempi ja rahkavaltaisempi nykyistä laajemmalta alueelta, ja se on kuivatuksen takia pienentynyt alkuperäisestä koostaan. Hiekkakankaan alueella havaittiin tarkastuksessa runsaasti punaisia maakerrostumia laikkuina hakkuuseen liittyvän maanpinnan muokkauksen rikkomista kohdista. Osa näistä kerrostumista voi olla ihmisen synnyttämiä ja osa luontaisia. Hiekan punaisuus viittaa Lammansmossenin suon olevan rautapitoisella hiekkamaalla. Näin se olisi otollinen ympäristö suomalaisen syntymisen kannalta. Lammansmossenista onkin ollut ilmeisesti saatavissa riittävän rautapitoista materiaalia raudan tuotantoa varten. Tämä selittäisi luontevasti myös raudankäsittelypaikan sijoittumista, eli se on ollut välittömästi raaka-aineen lähteen yhteydessä.

Verratessa Lövkärrää muihin Uudeltamaalta tunnettuihin raudankäsittelypaikkoihin voi todeta, että mikään niistä ei jäännöksiltään muistuta kohdetta suoraan ja maastosijaintikin on erilainen. Lövkärr on tasaisella hiekkakankaalla suon ja metsän yhtymäkohdassa, joskin sen lähellä eteläpuolella virtaa jonkin matkan päässä puro. Muihin kohteisiin ei liity yhteyttä suohon. Viirankoski ja Kvarnby (Kvarnbyfors) sijaitsevat suuremman joen ja sen kosken yhteydessä, kun taas Mjölнарbacken on joen ja siihen liittyvän kapeamman vesiuoman yhtymäkohdassa. Tupalan Hyttiskogen, Nyby kvarn ja Parkkala (Barkarböle) ovat pienemmän joen ja sen koskien yhteydessä. Huokolan ja Ingvalsby Sveinsin lähellä virtaa puro, mutta ne ovat pellon ja metsän yhtymäkohdassa. Västersundom (Länsisalmi) Gubbacka on ollut rautakaudella ja keskiajalla kaakkoon laskevan mäen rinteessä meren rannan tuntumassa.²⁷ Rantalanahaka on puolestaan pellon keskellä vedestä selvästi kauempana ja Torby järven lähellä pellon laidassa korkeahkon mäen päällä.

²⁵ Maaranen 2018, 10–12, Maaranen 2020b, 2.

²⁶ Esim. Rinman 1794, 18–19, 28–31; Suominen 1994, 3–7; Hukkinen 1997, 13–14; Lehtinen 1998, 7–11, 13–15.

²⁷ Vrt. Heinonen 2021, 138.

Lövkärin vertailua eri tavoin tutkittuihin raudankäsittelypaikkoihin

Lövkärin jäännöksillä ei ole tarkastushavaintojen perusteella arvioituna kovin paljon yhteistä Itä-Uudeltamaalta ja sen naapurista Kymenlaaksosta tunnettujen raudankäsittelyyn liittyvien jäännösten kanssa. Niistä jo aiemmin kuvattua Loviisan Viirankoskea ei ole tutkittu systemaattisin arkeologisin kaivauksin, mutta sen jäännöksiä on muuten havainnoitu tarkemmin. Peltoon työntyvällä niemikkeellä on ollut nelikulmainen kivistä tehty ja ahjoksi tulkittu rakenne, joka liittyy ilmeisesti 1500–1700-luvun sepänpajaan. Sen lähellä on lisäksi ilmeisesti miilu, ja paikalla on mahdollisesti valmistettu myös rautaa. Pohjoisempaan Viirankosken metsäalueella on havaittu kivirakenteinen raudansulattamiseen tai sepäntyöhön liittyvä mahdollinen laatikkomainen uuni, joka voi liittyä vanhempaan rautakauteen. Alueella on lisäksi Lövkärin jäännöksistä poikkeavia pieniä kivistä ja maasta koostuvia kumpareita ja niihin liittyviä kuoppia, joiden T-kairanäytteissä on havaittu noki- ja hiilimaata. Näistä muutamien ympäristössä on myös kairanäytteiden perusteella voimakkaan nokista maata.²⁸

Pyhtään Merikosken (1000002919) radiohiiliajoituksen perusteella ilmeisesti 1500-lukuun ajoittuva jäännös sijaitsee suuren maakiven seinämän vierellä erottuen matalana sammalpeitteisenä kiveyksenä ja kumpuna. Sitäkään ei ole tutkittu tarkasti kaivauksin, mutta rakennelman on muun tarkastelun perusteella todettu tehdyn litteistä kivistä suora-kaiteen muotoon ja siitä on löydetty kuonaa. Rakennetta on pidetty raudanvalmistusuunin tai ahjon jäännöksenä.²⁹ Merikosken läheltä Haasianiemestä (1000019888) on puolestaan raudansulatusuuneiksi tulkittuja jäännöksiä, kuonaa ja muita merkkejä raudan käsittelystä noin 1200–1300-lukuun ajoittuen. Paikalla on tutkittu kaivauksin muun muassa 1200-luvun puoliväliin ajoittuva raudanvalmistukseen liittyvä uuni, joka näkyi maastossa kivisenä kumpuna ennen tutkimuksia. Kaivauksissa todettiin, että uuni muodostui suuremmista kivistä, joiden välissä oli kapea suppilomainen aukko. Uunin jatkeena oli ollut yläosassa ehkä jonkinlainen piippurakenne. Uunia arvioitiin voidun käyttää raudanvalmistukseen ja ahjon tapaan raudan käsittelyssä.³⁰ Kohde muistuttaakin jossain määrin Vantaan Västersundom (Länsisalmi) Gubbackaa, sillä kumpikin on ollut meren rannan tuntumassa ja niiltä on merkkejä rautakautisesta ja keskiaikaisesta ihmistoiminnasta.

Tarkasteltaessa Uudenmaan länsi- ja pohjoispuolisia raudankäsittelypaikkoja vaikuttaa perustellulta jättää pois tarkemmasta käsittelystä esimerkiksi vanhemman rautakauden kohteet laatikkomaisine uuneineen, sillä niiden jäännökset tuntuvat poikkeavan selkeästi Lövkärristä havaituista.³¹ Lisäksi tarkastelun ulkopuolelle jäävät esimerkiksi itäisestä Suomesta tunnetut talonpoikaiset harkkoyhtit, jotka jäännöksinä ovat suurikokoisempia ja selvästi Lövkärristä poikkeavia.³² Sen sijaan vaikuttaa luontevalta tarkastella erilaisia kaivauksin tutkittuja nuoremman rautakauden sekä vanhemman historiallisen ajan raudankäsittelypaikkoja.

Paimion Sievolanmäeltä (577010025) on tutkittu hiekkamaahan kaivetun kuoppamaisen uunin jäännöksiä 1000-luvulta. Jäännös sijoittui mäen lakialueelle eikä siitä ilmeisesti näkynyt

²⁸ Esim. Maaranen 2013, 5–6, 25; Jäppinen 2014, 36–38, 40–41, 110–126.

²⁹ Seppälä 2004, 8; Vuoristo & Lesell 2006, 28; Vuoristo 2007, 47; Jäppinen 2020, 15, 39.

³⁰ Maaranen 2013, 12–14; Jäppinen 2014, 44; Vanhatalo 2015, 8–9, 11–12; Maaranen 2016, 12–13; Jäppinen 2020, 47, 51, 62, 65–66, 99.

³¹ Vrt. Pukkila 2007, 30–31.

³² Esim. Suominen & Tervonen 1998.

maan päällä mitään, joskin maanpinnan todettiin muokkautuneen alueella mm. rakentamistöiden vuoksi. Uunin pohjalta löytyi kuonakakku, mutta vaikutti siltä, että uunia oli käytetty myös sepäntöihin. Löytöjen perusteella alueella oli merovinki-viikinkiaikaan ajoittuva polttokalmisto, johon oli myöhemmin kaivettu raudankäsittelyyn liittyvä uuni.³³

Laitilan Tala-Vanhatalassa (1000000177) on tutkittu edellisestä poikkeavaa, mahdollisesti katettua rautakautiseksi tulkittua raudansulatusuunia. Se näkyi maastossa laajana maan ja kivensekaisena kumpareena ennen kaivauksia.³⁴ Turusta Kaarinan Kirkkomäeltä (853010005) on kaivauksissa havaittu myös katetuksi tulkittu jäännös. Kyseessä oli palaneen saven muodostama pyöreähkö ja kiinteäpohjainen kuoppa. Jäännöksessä ei ollut hiiltä tai nokimaata, mutta sen yhteydessä oli jonkin verran hiiltä ja ympäristössä kuonaa. Kuoppa tulkittiinkin yksinkertaiseksi raudansulatuskuopaksi, johon kuului mahdollisesti jonkinlainen paalujen varaan tuettu katettu rakennelma.³⁵

Janakkalan Viralan Taurulassa (165010069) on tutkittu 800–1200-luvuille ajoittuvaa muinaisjäännöskokonaisuutta. Paikalta on havaittu kaivauksissa valurin ahjojen lisäksi miilu ja ilmeisesti asutuksen loppuvaiheeseen ajoittuva raudanvalmistusalue hiilivarastointeen ja uuneineen. Viimemainittu alue oli jo osittain tuhoutunut tien ja pihan rakentamisessa. Tutkimuksissa todettiin, että paikalla oli ollut useampia uuneja, mutta niiden tyyppiä ei voitu määrittellä tarkasti. Minkäänlaista uunikuoppaa ei löydetty, mutta uuneihin liittyi kivirakenteita ja mahdollisesti savesta tehtyjen yläosien jäännöksiä.³⁶

Säkylän Tupamäestä (783010007) on myös tutkittu useampia raudanvalmistusuuneiksi ja miilukuopiksi tulkittuja jäännöksiä. Uunit todettiin maahan kaivetuiksi kuopiksi, joissa oli kivireunustus. Joissakin kuopissa oli savesta ja kivistä muodostuvia pohjarakenteita. Yksi kuopista ajoittui 300–600-luvuille, yksi 1100–1300-luvuille ja yksi 1300–1500-luvuille, joskin ajoitusten luotettavuudessa oli ongelmia. Uunien kohdalla ei näkynyt maan päälle ilmeisesti minkäänlaisia jäännöksiä ja paikka arvioitiinkin inventoinnissa alun perin polttokalmistoksi.³⁷ Useita uuneja käsittäviin kohteisiin lukeutuu myös Rovaniemen Aho (1000041001), jossa on tutkittu 1300–1400-luvulle ajoittuvia raudanvalmistusuuneja. Kynnetyn peltokerroksen alta löytyi kaivauksissa hiiltä, palaneita kiviä, kuonaa, luuta ja palanutta savea sisältäviä kuoppia, joista kaksi tulkittiin raudanvalmistukseen liittyviksi.³⁸

Jo kuvatuista kohteista huomattavasti poikkeava on hiekkamaalle rakennettu Rantasalmen Saarela (1000001336), jossa on tutkittu 1500-luvulle tai 1600-luvun alkuun ajoittuva rautahytti. Saarelassa uuni oli tehty savesta ja kivistä paikalle kaivettuun kuoppaan ja siihen liittyivät kivirakenteisen uunikuilun lisäksi erilliset kuonakuoppa ja mahdollinen paljekuoppa. Lähellä sijaitsi myös hiilimiilu. Paikalta löytyi pasutetun malmin lisäksi rautamultaa eli ilmeisesti siis multamaista malmia.³⁹

Edellä tarkastellun perusteella nuoremman rautakauden ja keskiaikaisiin raudankäsittelypaikkoihin liittyvä muun muassa kuoppamaisia uuneja, joissa voi olla erilaisia savesta ja kivistä tehtyjä rakenteita. Rakenteet ovat maan pinnan alla, mutta joskus on havaittu myös

³³ Luoto 1982, 13, 14–16; Pukkila 2007, 32.

³⁴ Kotivuori 1982, 5–6.

³⁵ Katiskoski 1985, 1, 4–5.

³⁶ Schulz 1991, 20–23; Schulz 1992, 88–90.

³⁷ Raike 1989, n.o 4; Salo & Roth 1990, 9–16, 18–19, 43; Salo & Roth 1992, 2, 5, 10–11, 20, 23, 53; Hautio & Lehtosalo-Hilander 1993, 1, 4–7.

³⁸ Närhi 1984, 169; Nurmi 2011, 212; Pukkila 2007, 33.

³⁹ Koponen 1992a, 4; Koponen 1992b, 118–119; Lehtinen 1998, 7.

Kuva 3. Mahdollinen raudanvalmistukseen liittyvä, osittain vaurioitunut jäännös tien leikkauksessa Lövkärrissä. Kuva: Päivi Maaranen, Museovirasto, 2019.

kuoppien päällä olevia rakenteita ja rautakautisiksi arvioituissa kohteissa myös uunien päällä olevia katoksia. Rovaniemen Ahosta tutkitut kuoppamaiset uunit keskiajalta, Säskylän Tupamäen rautakaudelta 1500-luvulle ajoittuvat vähäkiviset, kuoppamaiset uunit sekä Rantasalmen Saarelan rautahytti vaikuttavat lähimmiltä verrokeilta Lövkärrissä havaittaville jäännöksille. Saarelan kaltaisesta kivrakenteisesta uunikuilusta ei tarkastuksen perusteella ole kuitenkaan havaintoja Lövkärristä, ja Tupamäestä poiketen Lövkärrissä näkyy myös maan päällä merkkejä jäännöksistä.

Yhteenvedona voi todeta, ettei mikään tarkemmin esimerkiksi kaivauksin tutkituista kohteista vaikuta olevan täysin samankaltainen Lövkärrin kanssa. Tieleikkauksessa havainnoidun perusteella saa kuitenkin vaikutelman (Kuva 3), että Lövkärrin jäännöksistä ainakin osa voisi olla jonkinlaisia kuoppamaisia uuneja tai pienikokoisia rautahyttejä. Jäännösten suhteellinen kivettömyys, voimakkaan palaneet maakerrokset ja nokimaa sekä esinelöytöjen puuttuminen viittaavat alustavasti 1700–1800-luvun talonpoikaista raudanvalmistusta vanhempaan kohteeseen, mahdollisesti 1500–1600-lukuun tai keskiaikaan.

Lövkärren seutu historiankirjoituksessa

Paikallishistorioiden ja kirjallisten lähteiden tarkastelun kautta voi hahmotella Lövkärren raudankäsittelypaikan historiallista yhteyttä. Kohde sijaitsee noin kilometrin päässä Åsenbyn kylästä, joka tunnettiin keskiajalla nimellä Asmundeby sekä 1500-luvulla muun muassa nimillä Åsmundsby, Åssnaby ja Osmundby. Nimen alkuperän on ajateltu liittyvän miehen nimeen Asmund.⁴⁰ Åsenbyn naapureina olivat Bobbenäsin verokunnassa 1500-luvulla lännessä Gebbelby, idässä Rullarsböle ja pohjoisessa Kurby (Kuva 4). Vanhin maininta Åsenbyn kylästä on vuodelta 1424, jolloin historiallisissa lähteissä mainitaan Thordh aff Asmundeby.⁴¹ Kylä oli Kudebyn kanssa 1500-luvun puolivälin tienolla verokuntansa suurimpia kyliä, ja siellä oli kolme talonpoikien ja yksi rälssin hallussa oleva talo esimerkiksi vuosina 1540, 1549 ja 1571.⁴²

Åsenbyn asukkaiden joukossa mainitaan muun muassa vuosina 1540 ja 1545 Sigfrid Smed, jonka nimi viittaa sepän ammattiin. Sigfrid Smedin tiedetään tehneen runsaasti erilaisia työkaluja ja tarvikkeita Raaseporin linnassa vuosina 1540–1542. Hän työskenteli esimerkiksi vuosina 1540–1541 yhteensä 384 päivää, minkä perusteella hänen voi ajatella olleen merkittävä ammattilainen. Muun muassa vuonna 1540 Sigfridille maksettiin päiväpalkkaa ja vuonna 1542 hänelle annettiin ruista palkaksi takotöistä.⁴³

Sigfrid Smedin poika mainitaan vuonna 1545. On ehdotettu, että kyseinen poika olisi Åsenbyhyn liittyvä Nils Smed, joka mainitaan vuonna 1545 Raaseporin linnalla toimivana. On myös arvioitu, että vuonna 1557 Raaseporin kuninkaankartanolle sepäntöinä erilaisia työkaluja tehnyt ja ruista palkaksi saanut nimeltä mainitsematon Åsenbyn seppä olisi voinut olla kyseinen Nils Smed. Åsenbyssä mainitaan kuitenkin myös vuonna 1540 talonpoika Nils Smed. Onkin mahdollista, että vuonna 1545 mainittu Nils Smed olisi myös vuonna 1540 mainittu talonpoika, jonka nimi viittaa sepänammattin harjoittamiseen.⁴⁴

Vuoden 1703 kartan tietojen mukaan Åsenbyn talojen nimet ovat Smeds, Nygrann, Skomars ja Eskils, joskin hieman eri kirjoitusasussa.⁴⁵ Onkin otaksuttu, että Smeds viittaa nimeltään 1500-luvun seppiin. Eskils on puolestaan 1600-luvun loppupuolelle saakka rälssiä ja sitä viljelee lampuuti.⁴⁶ Kylän taloista Skomarsiin liitetään Henrik Olsson vuosina 1540–1592. Smedsin talon pitäjäksi on arvioitu vuosina 1540–1559 Nils Olsson Smed. Hänen jälkeensä taloa pitivät mahdollisesti hänen jälkeläisensä ainakin vuoteen 1588. Nygranniin liitetään Sigfrid Olsson vuosina 1540–1558 ja hänet mainitaan myös vuonna 1552 lautamiehenä. Hänen jälkeensä taloa pitää Sigfrid Larsson vuosina 1561–1566 ja hänen jälkeensä Erik Sigfridsson vuosina 1567–1571. Erikin jälkeen talo säilyy ilmeisesti hänen jälkeläisillään ainakin 1630-luvulle saakka.⁴⁷

⁴⁰ Solstrand 1940, 27–28; Rask 1991, 30, 37; Huldén 2013, bebyggelsenamn.sls.fi/bebyggelsenamn/1193/asenbyraseborg/ 28.4.2021.

⁴¹ Klas Fleming, lagman i Österland, stadfäster rågången mellan Högben och Sandnäs i Karis, 31.1.1424, Diplomatarium Fennicum 1740, Kansallisarkisto (KA). <http://df.narc.fi/document/1740>.

⁴² Kerkkonen 1952, 9, 15, 62–63, 134; Rask 1991, 33, 37, 252, 259–260, 445.

⁴³ Kerkkonen 1952, 64; Gardberg 1968, 324; Rask 1991, 469.

⁴⁴ Kerkkonen 1952, 64; Gardberg 1968, 324–325; Rask 1991, 269, 469.

⁴⁵ Broterus 1703b.

⁴⁶ Kerkkonen 1952, 63–63; Rask 1991, 259–261, 269, 468–469.

⁴⁷ Kerkkonen 1952, 183; Gardberg 1968, 241; Rask 1991, 337; "Åsenby", snappertunaformminnesforening.fi/husbondelagder/bobbenas/asenby/, 26.4.2021.

Kuva 4. Åsenbyn ja Gebbelbyn rajat ja niiden yhtymäkohdassa oleva rajamerkki Jiærn malm Råå (musta nuoli). Kartta: Broterus 1703a.

Edellä esitettyjen tietojen perusteella voi todeta, että Åsenbyssä oli 1500-luvulla sepäntöitä tekeviä henkilöitä, jotka työskentelivät myös Raaseporin linnalle ja sen jälkeen kuninkaankartanolle. Nimeltä heistä mainitaan Nils Smed ja Sigfrid Smed. Näyttää myös siltä, että ainakin jotkut sepäntöiden tekijöistä elättivät itseään käsityöläisinä, vaikka he muodollisesti olivat talonpoikia.⁴⁸ 1600-luvulla ja siitä eteenpäin åsenbyläisiä seppiä tai muutakaan raudankäsittelyyn viittaavaa ei mainita esimerkiksi paikallishistorioissa, joten ilmeisesti kylässä ei toiminut enää ainakaan merkittävällä tavalla alan ammattilaisia.⁴⁹

Huomiota kiinnittää myös Nils Smedin ja Sigfrid Smedin suhde toisiinsa. Nils Olsson Smed piti mahdollisesti vuosina 1540–1549 Smedsin taloa, jonka on ajateltu kantavan nimesään muistoa Åsenbyn sepistä. Nygrannin talon nimi periytynee puolestaan 1600-luvulta, jolloin talo oli ollut autiona useamman vuosikymmenen. Uuden asukkaan myötä talon nimi muotoutui kansan suussa viittaukseksi ”uuteen naapuriin”.⁵⁰ Tätä Nygrannin taloa piti mahdollisesti Sigfrid Olsson vuosina 1540–1558. Jos Sigfrid Olsson on sama henkilö kuin Sigfrid Smed, hän olisi mahdollisesti Smedsin taloon liitetyn Nils Olsson Smedin kanssa jokseenkin samaa ikäpolvea. Jos nimi Olsson viittaa Nilsin ja Sigfridin nimissä puolestaan samaan henkilöön, nämä olisivat keskenään sukua, ehkä veljeksiä. Varmasti asiaa ei voi kuitenkaan tietää.

⁴⁸ Vrt. Heinonen 2021, 179–180.

⁴⁹ Gardberg 1968, 324–233; Rask 1991, 468, 470–475, 477; Back 1994, 234–237.

⁵⁰ Rask 1991, 269.

Mielenkiintoinen lisätieto on Nygrannin taloon vuosina 1567–1571 liitetyn Erik Sigfridssonin varakkuus. Erik oli esimerkiksi Snappertunan 12 varakkaimman talonpojan joukossa vuonna 1571.⁵¹ Erik ei välttämättä ollut aiemman Nygrannia pitäneen Sigfrid Ols-sonin kanssa samaa sukua, mutta Erikin talon varallisuus olisi voinut pohjautua osittain sepäntyölläkin kartutettuun vaurauteen.⁵² Tällaista sepäntyön ja maatalouden harjoittamisen synnyttämää vaurautta perheissä ja suvuissa on havaittu esimerkiksi 1600-luvulla Olavinlin- nan vaikutusalueella.⁵³

Lövkärr historiallisilla kartoilla

Historialliset kartat antavat Lövkärrin paikasta kirjallisia lähteitä enemmän tietoa. Raudan- käsittelypaikan seutu näkyy nimittäin useissa Åsenbyn kylää kuvaavissa vanhoissa kartoissa. Vuoden 1703 Karjaan kartalla Gebbelbyn ja Åsenbyn kylien rajalla oleva rajamerkki on nimeltään Järn malm Råå (Kuva 4). Lövkärrin alue on kartalla metsämaata.⁵⁴ Vuoden 1703 tarkemmin kylää kuvaavalle kartalle on merkitty osa suoalueesta nimeltä Lammanss mossa Gebbelbyn länsipuolelle, mutta suota ei kuvata koko laajuudessaan.⁵⁵ Kartalta voi tehdä epäsuoran päätelmän siitä, että Lövkärrin raudankäsittelypaikan kohdalla lienee metsämaata, vaikka sitä ei kuvata tarkemmin.

Vuoden 1733 kartalla Lövkärrin tienovilla on suota. Suon itäosan ja sen pohjoispuolisen metsän tietämällä on Åsenbyn kylän aluetta, josta on karttamerkinnän perusteella ollut kiis- taa Gebbelbyn kanssa. Kartalle on merkitty Lövkärrin tienoville mylly vesiuomineen, joka on mahdollisesti Gebbelbyn vanha mylly ja myllynpaikka Åsenbyn puolella.⁵⁶ Myllyltä luoteeseen oleva rajamerkki IX on kartan selityksen mukaan nimeltään Järn malms rå. Kartalle on merkitty myös tie, joka kulkee Lövkärrin ohi Tammisaareen vievältä maantieltä Åsenby- hyn Nygrannin talolle.⁵⁷ Tietä ei ole kuvattu jatkumaan pidemmäksi Åsenbyn kyläntontille, mutta se on kuitenkin todennäköistä.

Vuoden 1759 kartalla Gebbelbyn ja Åsenbyn rajalla oleva rajamerkki on merkitty numerolla 4 ja nimellä Järnmalmsrå. Nygrannin talon pohjoispuolelta vie tie länsiluoteeseen Gebbelbyn metsäalueen puolelle ja kyseessä lienee jo vuoden 1733 kartalla näkyvä tie.⁵⁸ Vuoden 1770 kartalla Lövkärrin alue on kuvattu aiempia kartoja tarkemmin.⁵⁹ Kartalla nä- kyy vuoden 1733 kartan tapaan mylly ja sen yhteydessä oleva vesireitti. Lisäksi myllystä pohjoiseen on merkitty Åsenbyn ja Gebbelbyn rajamerkki numerolla 4 ja nimellä Järnmalms rå. Kyseisen rajamerkin karttaselityksen yhteydessä mainitaan myös teksti ”... en liten hög på Smedsmalmen...”.⁶⁰ Lövkärrin raudankäsittelypaikan kohdalle on merkitty metsää sekä

⁵¹ Rask 1991, 510–511.

⁵² Vrt. Heinonen 2021, 179–180.

⁵³ Lappalainen 1970, 805.

⁵⁴ Broterus 1703a.

⁵⁵ Broterus 1703b.

⁵⁶ Kerkkonen 1952, 63.

⁵⁷ Giöker 1733.

⁵⁸ Fattenborg 1759.

⁵⁹ Fattenborg 1770.

⁶⁰ Veli-Pekka Suhonen keskustelussa 20.2.2020.

selkeästi näkyville metsän ja suon raja, joten paikan tienovilla vaikuttaisi olevan kahden soisen alueen välinen kangas. Kartalle merkitty Åsenbyhyn Nygrannin kautta vievä tie kulkee kankaan läpi. Kartalle on myös merkitty summittaisesti rajat, jotka osoittavat metsämaan jakoa Åsenbyn talojen kesken ja Lövkärin käsittävä alue liittyy Nygranniin.

1700–1800-luvun taitteen Kuninkaan kartastossa ja 1800-luvun puolivälin tienoon pitäjänkartassa Lövkärin raudankäsittelypaikan seutu on edelleen metsämaata suon äärellä. Myllyä ei ole enää merkitty kartalla. Pitäjänkartassa 1800-luvun puolivälin tienovilla alue on kuvattu melko huonosti, mutta siinä on epäselvä merkintä Lövkärin tienovilla.⁶¹ Mahdollisesti merkintä liittyy 1800-luvun loppupuolen kartoilla näkyvään torppaan. Näillä 1800-luvun loppupuolen kartoilla suoalue näyttää pienentyneen, mahdollisesti kuivatuksen vuoksi.⁶² 1900-luvun kartoillakaan Lövkärin tienovilla ei ole merkkejä ihmistoiminnasta, paitsi aiemmilla kartoilla torpan kohdalla olevaa asutusta. Lövkärin paikka on mäntymetsää ja alueen läpi kulkee suolta vesiuoma. Vuoden 1967 kartan perusteella vesiuoman juoksua torpan muodostaman asutuspaikan liepeillä näyttää hieman muutetun verrattuna vuoden 1951 karttaan. Vuoden 1982 kartalla tilanne vastaa vuoden 1967 karttaa, joskin Lammansmossenin suo on selvästi ojitettu. Vuosien 1990 ja 1997 kartat vastaavat vuoden 1982 kartan tietoja.⁶³

Historiallisten karttojen tarkastelusta voi yhteenvetona todeta, että niillä ei ole merkintöjä ihmisen toiminnasta Lövkärin raudankäsittelypaikalla tai sen lähellä paitsi 1700-luvulla myllyä ja 1800-luvulla torppaa. Myöhemmillä kartoilla kyseisen torpan paikalla on edelleen asuttu paikka. 1700-luvun karttojen selityksissäkään ei suoraan mainita tietoja raudanvalmistuksesta Lövkärissä. Sen sijaan kartoilla toistuu rautaan viittaava rajamerkin nimitys ja vuoden 1770 kartalla rajamerkin nimen yhteydessä mainitaan myös seppä-sana.

1700-luvun kartat antavat kiinnostavaa tietoa myös Åsenbyn kylästä ja sen taloista. Vuoden 1703 tarkemmin kylää kuvaavalle kartalle on merkitty Åsenbyn taloista läntisin eli A muista erillään ja talot B, C ja D lähekkäin toisiaan. Lisäksi kartan selitteessä on listattu talojen nimet. Vuoden 1733 kartalla kuvataan edelleen Åsenbyn kylä taloineen, nyt numeroituna ja nimettyinä. Taloista numero 1 on Smeds, numero 2 on Skomars ja numero 4 on Eskils. Niistä erillään on lännempänä talo numero 3 nimellä Nygrann. Vuoden 1759 ja 1770 kartoilla Åsenbyn talot on merkitty edelleen vuonna 1733 esitettyyn tapaan.⁶⁴ Talonnimet Smeds ja Skomars viittaavat siihen, että Åsenby oli vanhastaan talonpoikaisten käsityöläisten kylä.⁶⁵ Talojen sijoittumisen osalta Åsenbyn tilanne muistuttaa jossakin määrin Siuntion Svartbäckin kylää. Sielläkin muut kylän taloista ovat olleet ainakin 1500–1600-luvuilla kylämäen kyläntontilla, mutta yksi niistä kauempana idässä erillisellä paikallaan.⁶⁶

⁶¹ Alanen & Kepsu 1989, 19; Harju 2012, 73; Pitäjänkartasto, Kansallisarkisto (KA), <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=806695>.

⁶² Venäläiset topografikartat, Kansallisarkisto (KA), <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=1428911>; Senaatin kartasto, Kansallisarkisto (KA), <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=1155860>.

⁶³ ”Maastokarttalehti 201404 Dragsvik 1997”, vanhatpainetutkartat.maanmittauslaitos.fi/, 25.4.2021; ”Peruskarttalehti 201404 Dragsvik 1951”, vanhatpainetutkartat.maanmittauslaitos.fi/, 25.4.2021; ”Peruskarttalehti 201404 Dragsvik 1967”, vanhatpainetutkartat.maanmittauslaitos.fi/, 25.4.2021; ”Peruskarttalehti 201404 Dragsvik 1982”, vanhatpainetutkartat.maanmittauslaitos.fi/, 25.4.2021; ”Peruskarttalehti 201404 Dragsvik 1990”, vanhatpainetutkartat.maanmittauslaitos.fi/, 25.4.2021.

⁶⁴ Broterus 1703b; Giöker 1733; Fattenborg 1759; Fattenborg 1770.

⁶⁵ Rask 1991, 469.

⁶⁶ Maaranen 2019, 22 kuva 3, 23–24.

Tulkintoja Lövkärrin historiallisesta kontekstista

Tarkasteltaessa Lövkärrin raudankäsittelypaikkaa historian tutkimuksen ja karttojen antaman tiedon valossa päästään tekemään muutamia kohteen luonnetta ja sijaintia koskevia yleisiä päätelmiä. Karttojen selvittämisen perusteella voi todeta, että Åsenbyn kylän luoteisimpaan rajan paikkaan liittyy järn-sana vuoden 1703 kartalla muodossa Järn malm Råå, vuoden 1733 kartalla muodossa Järn malms rå, vuoden 1759 kartalla muodossa Järnmalmsrå ja vuoden 1770 kartalla muodossa Järnmalms rå. Lisäksi viimemainitun kartan selityksessä rajamerkin tienoviin liittyy sana Smedsmalmen. Järn-sana viittaa rautaan ja smed-sana sepään. Malm-sana on hieman vaikeampi tulkita, koska se voi sanan malmi lisäksi viitata metsäalueeseen. Todennäköisimmin se onkin viime mainitussa tarkoituksessa kartoilla käytössä.

Edellä mainittujen rajamerkin nimien perusteella voi olettaa, että Åsenbyn ja Gebbelbyn väliseen rajaan liittyy jollakin tavalla rauta ja sepäntyö. Kyseessä voi olla muistuma, sillä sepäntyöstä ei ole ilmeisesti tietoa 1500-lukua myöhemmin Åsenbystä. 1600-luvulla ja siitä eteenpäin Uudenmaan raudantuotannosta vastasivatkin enenevässä määrin teolliset raudankäsittelypaikat eli ruukit, jotka tuottivat vuorimalmista rautaa.⁶⁷ Näin talonpoikien paikallisiin suo- ja järvimalmivarantoihin perustuvalla raudan tuotannolle ei ollut enää tarvetta. Käsityöläiset ja tuotanto alkoivat siten keskittyä ruukkeihin ja Tammisaaren kaupunkiin.⁶⁸

Historiallisilla kartoilla ei ole maastossa merkintää raudantuotannosta tai sepän pajasta Lövkärrin tienovilla, mutta vuoden 1733 ja 1770 kartalla alueelle on merkitty mylly (Kuva 5). Kyseessä lienee Lövkärrin eteläpuolisen puron vesiputoukseen liittynyt Kvarnkullan (1000034355) jalkamyly.⁶⁹ Karjaalla tiedetään olleen yksinkertaisia jalkamylyjä 1600-luvulla ja monet niistä säilyivät 1700-luvulle, jolloin ne alkoivat menettää merkitystään ruukkien myllyjen vuoksi.⁷⁰ Lövkärrin läheisen Kvarnkullan kalliolta reilun kolmen metrin vesiputouksena syöksyvää vettä olisi voinut hyödyntää myös raudan käsittelyssä voimanlähteenä, mutta sellaisesta ei ole ainakaan toistaiseksi viitteitä.

Vuoden 1733 kylien omistuksia ja rajoja kuvaavan kartan tietojen perusteella Åsenbyn ja Gebbelbyn väliseen rajaan liittyy suo- ja metsäalueella epäselvyyksiä ja ehkä kiistaakin.⁷¹ Tämän voi tulkita åsenbyläisten kiinnostukseksi pitää alueesta hallussaan oma osansa. Raaka-aineen sijainti- ja käsittelypaikoilla voikin olla vaikutusta rajojen sijoittumiseen. Esimerkiksi alueilla, joissa malmipitoisia soita on vain vähän, voivat rajan määrittästä ohjata malmivarannot.⁷² Raaka-aineena suomalmi on uusiutuvaa ja sitä syntyy koko ajan.⁷³ Åsenbyläisten mielenkiinnon Lammanmossenin seutuun voi siten tulkita olevan kytköksissä jossakin määrin alueen potentiaaliin raudan lähteenä. Lisäksi muun muassa miilunpoltoon tarvitaan metsävaroja, joka voi selittää osaltaan åsenbyläisten kiinnostusta seutuun.

1700-luvun kartat kertovat myös Åsenbyn kylän talojen paikoista ja maista. Kylän taloista kolme eli Smeds, Skomars ja Eskils sijaitsevat samalla kylätontilla ja yksi eli Nygrann niistä

⁶⁷ Gardberg 1968, 333–340.

⁶⁸ Rask 1991, 470.

⁶⁹ Maaranen 2020c, 2–3.

⁷⁰ Back 1994, 131, 133.

⁷¹ Vrt. Giöker 1733; Kerkkonen 1952, 63.

⁷² Ikäheimo 1988, 80.

⁷³ Taipale & Saarnisto 1991, 59.

Kuva 5. Vuoden 1770 kartalla näkyy mylly punaisella pisteellä ja tekstillä qvarn merkittynä (musta nuoli), josta länteen sijoittuu Lövkärrin alue puuta kasvavalle kankaalle katkoviivalla merkityn tien tienoville. Kartta: Fattenborg 1770.

erillään, noin 350 metrin päässä luoteessa. Vuoden 1770 kartalla Lövkärrin alue näyttää merkityn Nygrannille, ja paikkoina Lövkärr ja Nygrann kytkeytyvät toisiinsa jo vuoden 1733 kartalla näkyvän tien kautta. Jos Nygrannia piti vuosina 1540–1558 Sigfrid Olsson ja hän oli henkilönä myös Raaseporin linnalle töitä tehnyt Sigfrid Smed, voisi Lövkärr olla mahdollisesti Nygrannin taloon jopa muistinvaraisesti liittyvä paikka. Vuoden 1770 kartan maiden jakotapa talojen välillä ei kuitenkaan tue tällaista tulkintaa. Jako vaikuttaa pikemminkin käytännöllisistä syistä tehdyiltä ja maat on jaettu säteittäisesti talojen sijainnin mukaan kylän alueella. Maiden jako vaikuttaa siten kaavamaiselta, eikä Nygrannin ja Lövkärrin raudankäsittelypaikan yhteydestä toisiinsa voi tehdä luotettavia johtopäätöksiä.

Tarkastellessa Lövkärrä 1500-luvun tietojen valossa voi todeta, että se sijaitsee kilometrin päässä luoteeseen kylätontista ilmeisesti jo keskiaikaisen Asmundebyn alueella, joka tunnetaan vuonna 1540 muun muassa Osmundbynä ja vuoden 1703 kartoilla Åsenbynä. Kylän nimen muuttuminen ajan kuluessa voi liittyä moniin asioihin, mutta Osmundby-nimen kytkeminen 1540-luvun Åsenbyn kylän seppiin ja mahdollisesti sitä kautta raudantuotantoon kylän alueella vaikuttaisi mahdolliselta.⁷⁴ Lövkärrissä tuotettiin nimittäin todennäköisimmin osmundrautaa suomalmista.⁷⁵

⁷⁴ Vrt. Haggrén 2002, 43; Spalt 1951, www.saob.se/artikel/?unik=O_1289-0191.4Fb2.

⁷⁵ Rinman 1789b, www.jernkontoret.se/sv/om-oss/biblioteket/bergverkslexicon/; Vuorela 1975, 429; Hukkinen 1997, 10–11; ”Rautateollisuuden synty Suomessa”, weppi.gtk.fi/aineistot/kaivosteollisuus/alkulause.htm 27.4.2021.

Åsenbystä vajaa neljä kilometriä kaakkoon sijainneella Raaseporin linnalla oli oma pajansa ja seppiä, kuten vuonna 1540 Claus Smide ja vuosina 1543–1545 Jöns Smed.⁷⁶ Ilmeisesti linnalla oli myös viimeistään vuodesta 1545 oma vesivoimalla toimiva väkivasaransa pajoineen.⁷⁷ Linnan sepistä huolimatta 1540-luvulla Åsenbyn kylän sepätkin työskentelivät Raaseporin linnalle. Jo aiemmin kuvatun mukaan Sigfrid Smed työskenteli ainakin kolmen vuoden ajan eli vuosina 1540–1542 tehden suuren määrän erilaisia takotuotteita. Nils Smed mainitaan puolestaan talonpoikana vuonna 1540 ja nimi oli kytköksissä linnaan vuonna 1545. Vielä vuonna 1557 Åsenbyssä mainitaan seppä, joka tekee sepäntöitä linnan jälkeiselle Raaseporin kuninkaankartanolle. Näin kytkös linnan ja Åsenbyn välillä on selkeä ja ilmenee ainakin muutaman kymmenen vuoden ajan.

Raaseporin sepäntyö liittyi 1540-luvulla linnan aktiiviseen varustamiseen. Seudun talonpojat hakkasivat esimerkiksi vuonna 1544 polttopuuta miilua varten. He suoristivat myös raakauraudanpaloja tangoiksi, joista tehtiin sittemmin aseita. Lisäksi esimerkiksi vuonna 1545 linna taotutti osmundrautaa Siuntiossa Erik Flemingin vasarapajassa 3060 kilon verran kankiraudaksi. Mahdollisesti linnaan myös ostettiin rautaa samaiselta vasarapajalta.⁷⁸ Linnan varustamisen yhteydessä tarvittiinkin runsaasti rautaa, ja edellä kuvattu talonpoikien työ tehtiin todennäköisesti linnan oman sepänpajan tai ehkä raudantuotannonkin yhteydessä. Vaikuttaa myös mahdolliselta, että takotöiden tekemisen ohella Åsenbyn sepäntaitoiset talonpojat olisivat tuottaneet linnalle rautaa tai olleet sen tuotannossa mukana. Kylän maihinhan kuului raaka-aineen lähdekin eli osa Lammansmossenin suota.

1500-luvulla myös toisen linnan eli Olavinlinnan varustamiseen liittyen raudalle oli tarvetta runsaasti. Tämä tarve edisti Savonlinnan läänin alueella talonpoikaista raudanvalmistusta ja sepäntaitojen oppimista. Läänissä maksettiin osa veroista itse tuotetun raudan, rautamullan ja hiilien avulla. Linnalla oli myös omat raudantuotantopaikkansa vasapajoineen, joissa osa työstä tehtiin päivätyönä. Osmundrauta oli veroparselien joukossa vuosina 1543–1604, ja Olavinlinnan seudun sepätkin olivat maankuuluja 1500-luvun puolivälin tienoolla.⁷⁹ Näiden Olavinlinnaa koskevien tietojen perusteella voi arvioida, että Uudellamaallakin jo keskiajan puolella rakennetun Raaseporin linnan raudantarve olisi jotenkin vaikuttanut paikallisen raudanvalmistuksen ja sepäntöiden kehittymiseen ainakin viimeistään 1500-luvulla linnan aktiivisemmän varustamisen aikoihin.

Lopuksi

Edellä esitetyssä Lövkärin raudankäsittelypaikka tulkittiin vanhemman historiallisen ajan pienikokoisten rautahyttien tai kuoppamaisten uunien kohteeksi. Lisäksi sen arvioitiin olevan mahdollisesti kytköksissä 1540-luvun Raaseporin linnan raudantarpeisiin ja -käyttöön. Jäännösten tulkinta ei ole kuitenkaan varma käytettävissä olevan arkeologisen tiedon näkökulmasta. Kohteen luonteen ja iän tarkempi määrittäminen pelkkien tarkastustietojen perusteella voi nimittäin antaa kohteesta käsityksen, jota kaivaustutkimukset eivät tue. Tästä hyvä

⁷⁶ Terävä 2016, 26.

⁷⁷ Gardberg 1968, 325, 333; Haggrén, Heinonen & Terävä 2009, 42.

⁷⁸ Gardberg 1968, 333; Rask 1991, 72–73, 469; Haggrén, Heinonen & Terävä 2008, 120; Haggrén, Heinonen & Terävä 2009, 41.

⁷⁹ Soininen 1954, 178, 180–181; Vuorela 1975, 430; Hukkinen 1997, 11; Lappalainen 1970, 796–800, 802.

esimerkki on muun muassa Liedon Pitkämäki (Rautkankare) (1000014355). Sitä pidettiin aikanaan tarkastuksen perusteella kivirakenteisena raudanvalmistusuunina, mutta kaivauksissa se osoittautui muuksi röykkiöksi.⁸⁰ Sama tulkinnallinen epävarmuus koskee myös Lövkärin kytkemistä 1540-luvun Raaseporin linnan toimintaan, sillä historialliset tiedot eivät tue yksiselitteisesti sellaista tulkintaa. Näin kyseessä on vain oletus, jota ei ole ehkä mahdollista varmentaa. Raudantuotantoon ja -käsittelyyn liittyviä lähteitä on nimittäin ylipäätään vanhemmalta historialliselta ajalta vähän, sillä osmundraudan valmistus oli Ruotsin vallan aikana verotonta.⁸¹

Lövkärin raudankäsittelypaikan voi tietystä näkökulmasta tarkasteltaessa sijoittaa myös keskiaikaan. Ensiksikin kylän keskiaikainen nimi Asmundeby on kytketty miehen nimeen Asmund. Osmundraudan nimen on arvioitu periytyvän miehen nimestä Åsmund, mutta nimi voi liittyä myös rautatuotteen ulkomuotoon.⁸² Nimet Asmund, Åsmund ja Osmund ovat toistensa vastineita ja alkuperältään muinaisruotsalaisia.⁸³ Toiseksikin 1540-luvulla mainitut Nils Smed ja Sigfrid Smed olivat tuskin ensimmäisiä Åsenbyn sepäntaitoisia henkilöitä. Lisäksi ainakin toinen heistä oli myös niin taitava, että hän palveli pidemmän aikaa linnalla. Sepäntaidot opittiin ja ne periytyivät usein suvussa ja perheessä.⁸⁴ Tällaisesta lähtökohdasta voi ajatella, että Åsenbyssä oli jo ennen 1540-lukua sepäntaitojen ja mahdollisesti myös siihen liittyvän raudan valmistuksen osaamista. Tulkintaa tukee ajatus siitä, että Lövkärin raudanvalmistukseen viittaavat rakenteet tuntuvat olevan lähimpänä kaivauksin tutkittuja keskiaikaan ja rautakauden loppupuolelle ajoitettuja kuoppamaisia uuneja niiden piirteiden perusteella, mitä tien leikkauksessa näkyvistä jäännöksistä voi havainnoida.

Tarkastelun pohjalta ei voi sulkea pois sitäkään, etteikö Lövkär olisi 1500-lukua nuorempi raudankäsittelypaikka. Rautaa olisi voitu tuottaa ja käsitellä esimerkiksi åsenbyläisten omiin tarpeisiin liittyen vaikkapa 1600-luvun lopulla ja 1700-luvulla, mihin aikaan historiallisiin karttoihin liittyvät tiedot raudasta ja sepäntyöstä viittaavat. Tämän tulkinnan yhteydessä on kuitenkin huomioitava 1600-luvulta Uudellamaalla vahvistuneen ruukkiteollisuuden edellytykset tuottaa vuorimalmista halvemmalla ja suurempia määriä rautaa, kuin esimerkiksi suomalmista perinteisin menetelmin olisi tuotettu. Vaikuttaa lisäksi siltä, että 1600–1700-lukujen raudantuotantoon liittyvien jäännösten tulisi olla selkeämmin maastossa kivirakenteiltaan näkyviä ja kooltaan suurempia, kuin mitä Lövkärissä on havaittavissa (Kuva 6).

Mahdollinen talonpoikaisen raudantuotannon suurempi tarve läntisellä Uudellamaalla voisi kuitenkin kytkeytyä 1700-luvun alkupuoliskon isonvihan aikaan, jolloin ruukkien toiminnassa saattoi olla katkoksia. Muuten 1700-luvulla talonpoikainen raudanvalmistus oli syrjäytynyt Suomen alueella teollisen raudantuotannon vuoksi niin, että sitä harjoitettiin lähinnä syrjäseuduilla. Maaseudulla raudan tarvekin oli esimerkiksi vielä 1700-luvulla ilmeisesti melko rajallista. Sitä käytettiin materiaalina sellaisissa työkaluissa ja kotitalouden tarveesineissä, jotka periytyivät usein sukupolvelta toiselle.⁸⁵

⁸⁰ Ikäheimo 1988, 79; Kuokkanen 1989, 1–3, 5.

⁸¹ Hukkinen 1997, 11.

⁸² Heckscher 1957, 47–48.

⁸³ ”Asmund”, www.isof.se/sprak/namn/personnamn/sveriges-medeltida-personnamn/smp---natutgava-och-fullstandigt-register.html 29.4.2021.

⁸⁴ Lappalainen 1970, 803–804.

⁸⁵ Lappalainen 1970, 800; Vuorela 1975, 430–431, 428; Hukkinen 1997, 11–12.

Kuva 6. Mahdollinen raudanvalmistukseen liittyvä, osittain vaurioitunut jäännös Lövkärrissä (ks. myös kuva 4). Kuva: Päivi Maaranen, Museovirasto, 2019.

Lopuksi Lövkärrä on syytä pohtia lyhyesti myös suhteessa rautakautiseen raudanvalmistukseen. Kohde sijaitsee nimittäin kahden kilometrin päässä Lämpträsketin järven tuntumassa olevan Domargård I (220010002) nuorempaan rautakauteen ajoittuvasta asuinpaikasta ja kalmistosta. Lisäksi Lämpträsketin järven ympäristöstä tunnetaan runsaasti muitakin, erityisesti vanhempaan rautakauteen liittyviä kohteita. Domargård I kaivaustutkimuksissa on löydetty merkkejä mahdollisesta sepäntoiminnasta. Kohteesta löydettiin runsaasti mm. voimakkaasti palanutta savea ja kuonaantuneiden savikiekkojen katkelmia. Lisäksi maaperässä havaittiin nokisia, hiilisiä ja palaneita alueita. Löytöinä kohteesta oli runsaasti saviastianpalasia ja jonkin verran palanutta luuta, mutta jokseenkin vähän rautalöytöjä ja kuonaa.⁸⁶

Lammansmossenin suolta Lövkärrin eteläpuolelta itään virtaava ja aikanaan myllyä pyörittänyt puro laskee Lämpträskettiin Lillträsketin kautta kulkien Domargårdin I eteläpuolitse. Tämä vesiuoma näkyy selvästi esimerkiksi 1800-luvun loppupuolen venäläisellä topografikartalla. Uoma on merkitty kartalla muun muassa Lammansmossenin itäpuolisille, tuolloin vielä soisille alueille, jotka on myöhemmin kuivatettu ja raivattu pelloiksi. Tätä uomaa pitkin

⁸⁶ Heikkurinen & Suominen 1982; Heikkurinen & Suominen 1983, 8, 9, 12–13.

olisi voitu ilmeisesti kuljettaa ainakin pienimuotoisesti esimerkiksi rautaa, malmia tai hiiltä Lövkärristä Läppträsketin alueelle. Lövkärrin tulkintaa rautakautiseksi kohteeksi heikentää kuitenkin rautakautisten löytöjen puuttuminen tien leikkauksesta. Kaivauksissa rautakautisilta raudankäsittelypaikoilta tuntuu nimittäin havaitun yleensä suhteellisten runsaasti erilaisia esinelöytöjä. Yhteenvetona erilaisten aineistojen ja aikakausten tarkastelusta voikin todeta, että lopullisen tiedon Lövkärrin raudankäsittelypaikan luonteesta ja iästä antavat kohteen tarkemmat arkeologiset kaivaukset.

Bibliografia

Arkistolähteet

- Bilund, Antti ja Oula Seitsonen. 15.9.2002. Hyvinkään muinaisjäännösinventointi 2001. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=126037.
- Broterus, Samuel. 1703a. Geometrisk Charta och deliniation uppå föreskrifne Byars situation och utrymme i Karis Sochn med sine vissa Råår och röör hvilken och utvissar huru den ena Byn med dhen andra... (MH MH 29/- -). Maanmittaushallitus, Maanmittaushallituksen kartat, Alue- ja rajakartat, <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=12638078>.
- Broterus, Samuel. 1703b. Åsenby; Åsenby, Rullarsböle, Gebbelby, Harparbacka, Repubacka, Broby och Bagård: Karta öfver åker och äng med beskrifning 1703–1703 (B16a:32/1-2). Maanmittaushallitus, Maanmittaushallituksen kartat, Alue- ja rajakartat, Digitaaliarkisto, Kansallisarkisto (KA). <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=50917791>.
- Diplomatarium Fennicum 1740. Kansallisarkisto (KA). [http://df.narc.fi/document/1740.Enqvist, Johanna. 25.11.2004. Karjaan Mustionjokilaakson osa yleiskaava-alueen muinaisjäännösinventointi 14.–20.7.2004. Museoviraston arkisto. \[https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=126120\]\(https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=126120\)](http://df.narc.fi/document/1740.Enqvist, Johanna. 25.11.2004. Karjaan Mustionjokilaakson osa yleiskaava-alueen muinaisjäännösinventointi 14.–20.7.2004. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=126120)
- Fattenborg, Hans. 1759. Åsenby; Karta öfver egorne med beskrifning öfver åker och äng samt rågångs protokoll 1759–1759 (B16a:32/5). Maanmittaushallitus, Maanmittaushallituksen kartat, Alue- ja rajakartat, Digitaaliarkisto, Kansallisarkisto (KA). <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=50279777>.
- Fattenborg, Hans. 1770. Åsenby; Karta öfver egorne med beskrifning öfver åker och äng samt rågångs protokoll 1770–1770 (B16a:32/6). Maanmittaushallitus, Maanmittaushallituksen kartat, Alue- ja rajakartat, Digitaaliarkisto, Kansallisarkisto (KA). <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=50279785>.
- Giöker, Adam. 1733. Åsenby; Karta öfver åker och äng med beskrifning 1733–1733 (B16a:32/3-4). Maanmittaushallitus, Maanmittaushallituksen kartat, Alue- ja rajakartat, Digitaaliarkisto, Kansallisarkisto (KA). <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=50917796>.
- Haggrén, Georg, Tuuli Heinonen ja Elina Terävä. 4.11. 2008. Keskiaikaisten muinaisjäännösten inventointi Län-tisellä Uudellamaalla (Inkoo, Karjaa, Kirkkonummi, Pohja, Siuntio, Tammisaari) 2007. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=144895
- Hautio, Jari ja Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander. 26.10.1993. Säkylä Pyhäjoki Tupamäki. Yhteenvedo tutkimuk-sista 1988–1992. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=141767.
- Heikkurinen, Tuula ja Esa Suominen. 8.11.1982. 21634, Karjaa Degerby Domargård 1. Muinaiskalupäiväkirja, Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/kmloyto/read/asp/r_loyto_det.aspx?LOYTO_ID=11616.
- Heikkurinen, Tuula ja Esa Suominen. 20.4.1983. Karjaa Degerby Domargård 1, rautakautisen kiinteän muinaisjäännöksen kaivaus 1982. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=129693.
- Härö, Erkki, 1982. Perniö Kosken ruukki, Suomen metalliruukit J-L, Suomen metalliruukkien inventointi 1980–1982. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_ryraportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=1632.
- Katiskoski, Kaarlo. 29.3.1985. Turku Kaarina Kirkkomäki, rautakautisen kalmistoalueen kaivaus v. 1984. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=134250.

- Koivisto, Andreas. 15.12.2009. Vantaan Länsisalmen Gubbackan arkeologiset tutkimukset vuonna 2009. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=144830.
- Koivisto, Andreas. 11.3.2011. Vantaan Länsisalmen Gubbackan arkeologiset tutkimukset vuonna 2010. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=144829.
- Koponen, Martti. 1992a. Rantasalmi Saarela, Historiallisen ajan raudanvalmistuspaikan kaivaus 1991. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=132856
- Kotivuori, Hannu. 23.9.1982. Laitila Kaukola Tala, rautakautisen asuinpaikka-alueen koekaivaus 1982. Museovirasto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=130782
- Kuokkanen, Timo. 30.3.1989. Lieto Pettinen Pitkämäki, Kiviröykkiön kaivaus. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=141051.
- Laulumaa, Vesa. 20.3.2015. Siuntion kunnan arkeologinen inventointi 24.9.–5.11.2014. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=147880.
- Luoto, Jukka. 27.5.1982. Paimio, Sievola, kaivauskertomus 1980–1981. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=142961.
- Maaranen, Päivi. 29.11.2013. Kertomus Pyhtään Haasianiemen, Pyhtään Merikosken ja Loviisan Viirankosken tarkastusmatkoista 9.–10.10.2013 ja 24.10.2013. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=143368
- Maaranen, Päivi. 21.12.2018. Raasepori Åsenby Lövkärr, selvitys mahdollisesta muinaisjäänöksestä. Museoviraston sähköinen arkisto, Salama MV/21/05.04.01.01/2018.
- Maaranen, Päivi. 21.2.2020a. Raasepori Lövkärr (1000034354), historiallisen ajan raudanvalmistuspaikan tarkastusraportti. Museoviraston sähköinen arkisto, Salama MV/78/05.04.01.00/2020.
- Maaranen, Päivi. 29.12.2020b. Raasepori Lövkärr (1000034354), historiallisen ajan raudanvalmistuspaikan täydentävä tarkastusraportti. Museoviraston sähköinen arkisto, Salama MV/78/05.04.01.00/2020.
- Maaranen, Päivi. 24.1.2020c. Raasepori Kvarnkulla (1000034355), historiallisen ajan myllynpaikan tarkastusraportti. Museoviraston sähköinen arkisto, Salama MV/81/05.04.01.00/2020.
- Maaranen, Päivi. 28.5.2021. Loviisa Kyrkkulla (1000022463), Loviisa Mjölнарbacken (1000041086), historiallisen ajan asuinpaikan sekä työ- ja valmistuspaikkojen tarkastusraportti. Museoviraston sähköinen arkisto, Salama MV/195/05.04.01.00/2021.
- Mikkonen-Hirvonen, Satu. 3.4.1992. Pohja Torby Torbybacken, arkeologisen kohteen tarkastus. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=132394.
- Niukkanen, Marianna ja Timo Kantonen. 17.10.2007. Virkamatka 4.10.2007 Barkarbölen/Barkalan/Parkkalan masuuninrauniolle Tammisaaren Tenholaan, tarkastuskertomus. Museoviraston arkisto, Asiat-rekisteri.
- Pitäjänpöytä, Karjaa (2014 05+04 la.* -/- -), Maanmittaushallitus, Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokoelma), Digitaaliarkisto, Kansallisarkisto (KA), <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=806695>.
- Peltonen, Karim. 2001. Hyvinkää, Kytäjän kartano, Raudanvalmistuspaikka. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=145198.
- Raike, Eeva. 1989. Säkylä Pyhäjoki, inventointi 1988. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=136486.
- Salo, Unto ja Harto Roth, 24.4.1990. Säkylä, Pyhäjoki, Tupamäki, merovinkiaikaisen raudanpelkistyspaikan tutkimuskaivaukset 31.5.–14.7.1989, Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=143122.
- Salo, Unto ja Harto Roth. 21.3.1992. Säkylä, Pyhäjoki, Tupamäki, merovinki/viikinkiaikaisen raudanpelkistyspaikan ja polttokalmiston tutkimuskaivaukset 31.5.–13.7.1990. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=143123.
- Schulz, Hans-Peter. 13.5.1991. Janakkala Virala Taurula, kaivauskertomus 1989–1990. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=129265.
- Senaatin kartasto, Karjaa, V 23, Maanmittaushallitus, Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokoelma), Digitaaliarkisto, Kansallisarkisto (KA). <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=115860>.

- Seppälä, Sirkka-Liisa. 24.11.2004. Pyhtää/Ruotsinpyhtää Ahvenkosken osayleiskaava, arkeologinen inventointi 18.–20. ja 25.–27.10.2004. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=127207.
- Suhonen, Veli-Pekka, 31.3.2003. Vantaan Länsisalmen Gubbackan autiotontin arkeologiset tutkimukset vuonna 2003. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=144832.
- Suominen, Esa. 10.10.1994. Hyrynsalmi Multipuro, historiallisen ajan raudanvalmistuspaikan kaivaus 1993. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=142822.
- Suominen, Esa ja Päivi Tervonen. 30.12.1998. Hyrynsalmen rautahyttien inventointi 1988. Mukana on yksittäisiä kohteita myös Kajaanista, Kuhmosta, Puolangalta, Ristijärveltä ja Suomussalmelta. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=135431.
- Venäläiset topografikartat, 1:21 000, Uudenmaan lääninä, Raaseporin läntistä kihlakuntaa. 124,56 km², Karjaa, V 23, Karttakokoelmat, Topografikarttojen kokoelma, Digitaalarkisto, Kansallisarkisto (KA). <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=1428911>.
- Vanhatalo, Simo. 17.5.2015. Pyhtää Haasianiemä, keskiaikaisen raudanvalmistuspaikan koekaivaus 7.–8.7. ja 12.–16.9.2011. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=147214.
- Vuoristo, Katja. 31.12.2007. Pyhtään kuntainventointi, historiallinen aika. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=144378.
- Vuoristo, Katja ja Kreetta Lesell. 31.3.2006. Valtatien 7 uuden linjauksen inventointi Loviisa - Kotka 2005. Museoviraston arkisto. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_raportti_det.aspx?RAPORTTI_ID=127815.

Kirjallisuus

- Alanen, Timo ja Saulo Kepsu. 1989. *Kuninkaankartasto Suomesta 1776–1805. Konungens kartverk från Finland*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 505. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Back, Lars. 1994. *Karis historia från forntiden till våra dagar VI. 1721–1865*. Ekenäs: Ekenäs Tryckeri Aktiebolag.
- Gardberg, John. 1968. *Karis historia från forntiden till våra dagar V. Vasatiden och karolinska tiden*. Ekenäs: Ekenäs Tryckeri Aktiebolag.
- Haggrén, Georg. 2002. "Asutushistorian apuväline - kokonaisuus Suomen ruotsinkielisestä nimistöä." *SKAS*, 2/2002: 42–43.
- Haggrén, Georg, Tuuli Heinonen ja Elina Terävä. 2009. "Siuntion Hyttiskogen – Suomen vanhin masuuni?" *SKAS*, 2/2009: 38–45.
- Harju, Erkki-Sakari (toim.). 2012. *Kuninkaan kartasto Etelä-Suomesta 1776–1805*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1373 / Tieto. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Heinonen, Tuuli. 2021. *The Social and Material World of Medieval and Early Modern (c.1200–1650) Villages in Southern Finland*. Akateeminen väitöskirja. Helsinki: Helsingin yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-7293-8>.
- Heckscher, Eli F. 1957. *Svenskt arbete och liv: från medeltiden till nutiden*. Stockholm: Alb. Bonniers Boktryckeri.
- Hukkinen, Lars J. 1997. "Johdatus translitterointiin." Teoksessa Korrt underrättelse om sätet att smälta sjö- och myrmalmer uti blästerugnar. Lyhykäinen neuwo järwen- ja suonmalmien sulattamisesta puhallus uuneisa, toimittanut Carl Rinman: 10–15. 1794. *Järnkontorets Begrhistoriska Utskott H 66*. Uusintapainos 1997.
- Ikäheimo, Markku. 1988. "Alkukantaista raudanvalmistusta Lounais-Suomessa." Teoksessa *Baskerilinja, Unto Salo 60 vuotta*, toimittaneet Kristiina Korkeakoski-Väisänen, Ulla Lähdesmäki, Aino Nissinaho, Sirkku Pihlman ja Tapani Tuovinen: 77–82. Vammala: Vammalan Kirjapaino Oy.
- Jäppinen, Jouni. 2014. "Rautakymi. Harrastajatutkimuksen tuloksia." *SKAS*, 3–4 / 2014: 35–50.
- Jäppinen, Jouni. 2020. *Rautakymi. Talonpoikia, seppiä, lohiylimyksiä*. Norderstedt: Books On demand.
- Jäppinen, Jouni ja Visa Immonen. 2017. "Loviisan Viirankosken vyökoukku ja sen ennallistus." *Muinaistutkija*, 4/2017: 19–30.

- Kerkkonen, Gunvor. 1952. *Karis historia från forntiden till våra dagar III. Medeltiden*. Ekenäs: Ekenäs Tryckeri Aktiebolag.
- Koponen, Martti. 1992b. "Raudanvalmistusta Rantasalmella 1500-luvulla." *Sihti*, 2: 117–119.
- Lappalainen, Pekka. 1970. *Säämingin historia I:1*. Sääminki: Säämingin kunta ja Säämingin seurakunta.
- Lehtinen, Leena. 1998. *Kansanomainen raudanvalmistus läntisellä Rantasalmella*. Rantasalmi: Tuusmäen kylätoimikunta ja Rantasalmen Rotary-klubi.
- Maaranen, Päivi. 2016. "Ajatuksia arkeologisoitumisesta: tapausmerkkinä metallintuotantoon liittyvät arkeologiset kohteet." Teoksessa *Arkeologipäivät 2015, Teollisuusperintö & Teknologiat ja niiden tutkimus*, toimittanut Piritta Häkälä: 6–20. Helsinki: Suomen arkeologinen seura.
- Maaranen, Päivi. 2019. "Hüstrü Margeta Hemmans Tomt – satakunta vuotta tunnetun arkeologisen kohteen uudelleen tarkastelu ja tulkinta". *SKAS*, 2019/4: 18–29.
- Marila, Marko 2018. "Arkeologialla on spekulatiivinen vastuu." *Muinaistutkija*, 2018/2: 52–55.
- Marila, Marko. 2020. *Introductory Notes to a Speculative Epistemology of Archaeology*. Akateeminen väitöskirja. Helsinki: Helsingin yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-5760-7>.
- Nurmi, Risto. 2011. "Paluu Pohjois-Suomen historiallisen ajan maaseutuarkeologiseen aineistoon □ Rovaniemen Ylikylän puuttuvien pottien tapaus." Teoksessa *Harmaata näkyvissä. Kirsti Paavolan juhla-kirja*, toimittaneet Janne Ikäheimo, Risto Nurmi ja Reija Satokangas: 209–220. Oulu: Waasa Graphics.
- Närhi, Kirsti. 1984. "Rovaniemen maalaiskunnan ylikylän tutkimukset." *Turun maakuntamuseon raportteja*, 6: 167–171.
- Pukkila, Jouko. 2007. "Raudanvalmistuspaikkojen ajoituskysymyksiä - eikä rautakaudella valmistettukaan rautaa." *Muinaistutkija*, 1/2007: 29–36.
- Rask, Henry. 1991. *Snappertuna, en kustbygds hävder. Del I. Forntid – 1809*. Ekenäs: Ekenäs Tryckeri Aktiebolag.
- Rinman, Carl. 1794. *Korrt underrättelse om sättet att smälta sjö- och myrmalmer uti blästerugnar. Lyhykäinen neuvo järwen- ja suonmalmien sulattamisesta puhallus uuneisa. Järnkontorets Berhistoriska Utskott H 66*, 17–63. Uusintapainos 1997.
- Schulz, Hans-Peter. 1992. "Janakkalan Virala. Kivi- ja myöhäisrautakautinen varhaiskeskiaikainen asuinpaikka." Teoksessa *Kentältä poimittua.kirjoitelmia arkeologian alalta, Esihistorian toimisto, julkaisu 2*, toimittaneet Matti Huurre, Petri Halinen, Mika Lavento ja Jukka Moisanen: 86–92. Helsinki: Museovirasto.
- Soininen, Arvo M. 1954. *Rantasalmen historia*. Rantasalmi: Rantasalmen seurakunta ja kunta.
- Solstrand, Wäinö. 1940. *Karis historia från forntiden till våra dagar II. Namnet Karis och andra namn i Karis*. Ekenäs: Ekenäs Tryckeri Aktiebolag.
- Taipale, Kalle ja Matti Saarnisto. 1991. *Tulivuorista jääkausiin. Suomen maankamaran kehitys*. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö
- Terävä, Elina. 2016. "Keskiäikaista raudankulutusta ja -käsittelyä Uudellamaalla." *SKAS*, 3/2016: 22–32."
- Vuorela, Toivo. 1975. *Suomalainen kansankulttuuri*. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö. Neljäs painos 1998.
- Väisänen, Riikka. 2016. *Kolme kylää. Gubbacka, Mårtensby, Kyrkoby. Vantaan keskiaikaisten ja uuden ajan alun kylätonttien arkeologiset tutkimukset 2008–2014*. Vantaan kaupunginmuseon julkaisuja 33. Helsinki: Trinket Oy.

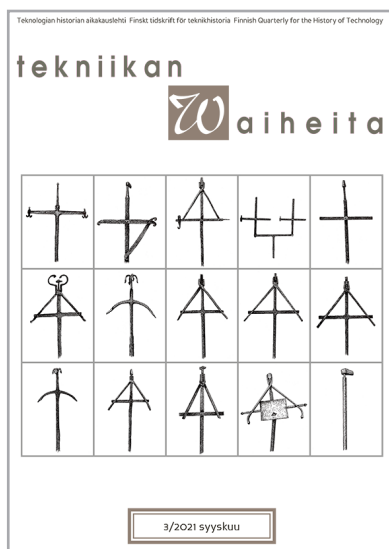
Verkkosivut

- Anttiroiko, Niko. 2021. "Siuntio Nyby kvarn". *Museoviraston muinaisjäänösrekisteri*. Kulttuuriympäristön palveluikkuna. Viimeisin päivitys 22.2.2021. https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/mjreki/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=1000035859.
- "Arkeologiset kohteet." *Museoviraston muinaisjäänösrekisteri*. Kulttuuriympäristön palveluikkuna. <https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/portti/read/asp/default.aspx>.
- "Asmund." SMP – *Nätutgåva och fullständigt register, Sveriges medeltida personnamn*. Viimeisin päivitys 10.6.2020. <https://www.isof.se/sprak/namn/personnamn/sveriges-medeltida-personnamn/smp---natutgava-och-fullstandigt-register.html>.
- Huldén, Lars. 2013. "Åsenby Snappertuna, Nyland, senare Raseborg." *Finlandssvenska bebyggelsenamn*. Svenska litteratursällskapet i Finland. <http://bebyggelsenamn.sls.fi/bebyggelsenamn/1193/asenby-raseborg/>.

- "Maastokarttalehti 201404 Dragsvik 1997." *Vanhat painetut kartat*. Maanmittauslaitos. <http://vanhatpainetut-kartat.maanmittauslaitos.fi/>.
- "Peruskarttalehti 201404 Dragsvik 1951." *Vanhat painetut kartat*. Maanmittauslaitos. <http://vanhatpainetutkartat.maanmittauslaitos.fi/>.
- "Peruskarttalehti 201404 Dragsvik 1967." *Vanhat painetut kartat*. Maanmittauslaitos. <http://vanhatpainetut-kartat.maanmittauslaitos.fi/>.
- "Peruskarttalehti 201404 Dragsvik 1982." *Vanhat painetut kartat*. Maanmittauslaitos. <http://vanhatpainetut-kartat.maanmittauslaitos.fi/>.
- "Peruskarttalehti 201404 Dragsvik 1990." *Vanhat painetut kartat*. Maanmittauslaitos. <http://vanhatpainetut-kartat.maanmittauslaitos.fi/>.
- "Rautateollisuuden synty Suomessa.", *Suomen kaivosteollisuus*. Geologian tutkimuskeskus GTK. <http://weppi.gtk.fi/aineistot/kaivosteollisuus/alkulause.htm>.
- Rinman, Sven. 1789a. "O, Osmundsjärn." *Bergverkslexicon*. Viimeisin päivitys 26.8.2019. <https://www.jernkontoret.se/sv/om-oss/biblioteket/bergverkslexicon/>.
- Rinman, Sven. 1789b. "M, Masugn." *Bergverkslexicon*. Viimeisin päivitys 26.8.2019. <https://www.jernkontoret.se/sv/om-oss/biblioteket/bergverkslexicon/>.
- "Åsenby." *Snappertuna Fornminnesförening*. <https://snappertunaforminnesforening.fi/husbondelangder/bobbenas/asenby/>.
- Spalt, O. 1951. "Osmund." *Svenska Akademiens Ordbok*. https://www.saob.se/artikel/?unik=O_1289-0191.4Fb2.
- "Sähköinen maaperäkartta 1:20 000." *Hakku*. Geologian tutkimuskeskus GTK. Viimeisin päivitys 31.12.2019. https://hakku.gtk.fi/fi/locations/search?location_id=204.
- Tuisku, Pekka ja Risto Piispanen. 2005. "Il. 5. 3. 5. Limoniitti FeO·OH·nH₂O." *Mineralogian perusteet*. Viimeksi muokattu elokuussa 2005. <http://cc.oulu.fi/~petuisku/Mineralogia/MinPer2.htm>
- "limoniitti | suomalaisi järvimalmi | lähdemalmi." *Tieteen termipankki*. Viimeisin päivitys 9.5.2021. <https://tieteen termipankki.fi/wiki/Geologia:limoniitti>.

Suulliset ja sähköpostitse saadut tiedonannot

- Martti Koposen sähköposti 22.4.2021 (kysyjänä artikkelin kirjoittaja).
- Petro Pesonen 2019 (kysyjänä artikkelin kirjoittaja).
- Veli-Pekka Suhonen 20.2.2020 (kysyjänä artikkelin kirjoittaja).

Tekniikan Waiheita
ISSN 2490-0443
Tekniikan Historian Seura ry.
39. vuosikerta: 3
2021
<https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

Miilunpoltosta ja hiilimiiluista Suomessa

Janne Kangaskesti

To cite this article: Janne Kangaskesti, ”Miilunpoltosta ja hiilimiiluista Suomessa” Tekniikan Waiheita 39, no. 3 (2021): 140–159. <https://doi.org/10.33355/tw.109938>

To link to this article: <https://doi.org/10.33355/tw.109938>

Miilunpoltosta ja hiilimiiluista Suomessa

Janne Kangaskesti¹

Puuhiilen valmistaminen on jäänyt vähemmälle huomiolle arkeologian piirissä viime aikoihin saakka. Ala on kuitenkin ollut historiallisesti merkittävä ja jättänyt runsaasti jälkiä myös Suomen metsiin. Esimerkiksi yhden kankirautatontin valmistaminen rautamalmista ruukissa on vaatinut arviolta kuusi tonnia puuhiiltä.² 1700-luvulla Ruotsissa kankiraudan tuotantokuluista yli puolet koostui puuhiilen tuotannosta.³ Kankiraudan jatkojalostaminen on vaatinut lisää puuhiiltä ja samoin sitä on tarvittu muun muassa sepäntöissä ja lasinvalmistuksessa. Hiilentarve on ollut huomattava vuosisatojen ajan, sillä kivihiilen laajamittaisen käytön mahdollistaneet menetelmät yleistyvät vasta 1800-luvun kuluessa.⁴ Suomen rautateollisuuden synty 1600-luvulla perustui osin ajatukseen metsäisestä Suomesta hyvänä puuhiilentuotannon alueena, sillä Ruotsin valtakunnassa puuhiilen – joka murenee herkästi kuljetuksessa – saatavuus nousi usein raudantuotannon pullonkaulaksi ruukkien lähimetsien ehtyessä.⁵

Puuhiilen tuotanto nojasi Suomessa lähes yksinomaan miilunpoltton varaan aina 1800-luvun puoliväliin asti, jolloin ruukeissa otettiin käyttöön hiiliuuneja. Lisäksi tervanpoltton yhteydessä on voitu ottaa talteen hiiltä tervahaudasta vähäisempään tarpeeseen. Uuni- ja kivihiilen käytön yleistyttyäkin miilunpoltto piti pintansa, yleistyen hetkellisesti sota-aikoina, kunnes hävisi lopulta elinkeinona 1950-luvulla.⁶

Tämä artikkeli on katsaus miilunpolttoon ja miilunpohjiin muinaisjäännöksinä, pohjautuen pro gradu -tutkielmaani *Se syntyi sysimäellä, kasvoi hiilikankahalla – hiilimiilujen arkeologiset jäännökset Suomessa* (2019). Olen tiivistänyt ja lyhennellyt gradussani esitettyä sekä päivittänyt joitakin osuuksia. Aiheen tutkimus on viime vuosina aktivoitunut erityisesti Ruotsissa, mutta myös muualla Euroopassa ja Pohjois-Amerikassa. Erityisesti uusilla teknologisilla menetelmillä on ollut iso merkitys tutkimukselle, joista merkittävimpänä laserkeilaus- eli Lidar-kaukokartoitusaineiston saatavuuden parantuminen. Tekoälyalgoritmit ovat myös tuloillaan laserkeilausaineiston analysoinnin avuksi. Ennen kehittyneiden menetelmien soveltamista on kuitenkin oltava käsitys siitä, millaista ilmiötä tarkalleen ottaen tutkitaan.

Mikä on miilu?

Miilu on Kielitoimiston sanakirjan mukaan ”havuilla, mullalla ja turpeella peitetty puukeko, jossa puut poltetaan puuhiiliksi eli sysiksi” (Kuva 1).⁷ Mainitussa polttamisessa on tarkalleen ottaen kyse puun pyrolyysistä eli kuivatislaamisesta orgaanisen materiaalin kuumetessa riit-

¹ Kirjoittaja on historiallisesta ajasta ja Itä-Suomesta kiinnostunut arkeologi.

² Arpi 1953, 25.

³ Hennius 2019, 10.

⁴ Hennius 2019, 6, 11

⁵ Arpi 1953, 25; Vilkuna 1994, 21, 22.

⁶ Bergroth 1885, 1, 9, 10; Ekman 1937; Laine 1948, 259; Niukkanen 2009, 41, 42.

⁷ Kielitoimiston sanakirja 2020, www.kielitoimistonsanakirja.fi.

Kuva 1. Pystymiilua poltetaan Ruotsissa vuonna 1918. Etuoikealla miilunpolttajien maja. Kuva: Lindskog, Samuel / Örebro läns museum (CC PDM).

tävästi hapettomissa olosuhteissa. Maapeitteen tarkoitus on säädellä palamisreaktion hapensaantia, ettei liian suuri osa puusta pala tuhkaksi asti.⁸

Toisinaan miilu-sanaa on käytetty myös tervahaudasta (tervamiilu), mikä on perusteltua tervahaudan rakennetta ajatellen, mutta voi johtaa sekaannuksiin. Vastaavasti yksi hiilimiilujen tyypeistä, kuoppamiilu eli (sysi- tai) hiilihauta, voi joskus nimensäkin puolesta sekoittua tervahautaan. Valtaosaa miiluista ei kuitenkaan ole rakennettu kuoppaan, kun taas tervahaudat ovat aina painanteita. Suomessa arkeologien piirissä sanasekaannusta aiheuttaa myös miilu-sanan käyttäminen miilunpoltosta muodostuneesta jäännöksestä. Kyseistä kohdetta voi nimittää vaihtoehtoisesti miilunpohjaksi (en kolbotten tai en milbotten) ruotsalaisten arkeologien käytäntöä noudattaen.⁹ Käytäntö selvittää mistä useimmissa miilunjäännöksissä on pääasiassa kyse. Varsinainen miilu puretaan onnistuneen polton lopuksi.

Miilut voi jakaa kolmeen päätyyppiin, joita kaikkia on käytetty Suomessa, eli pysty-, lama- ja kuoppamiiluihin. Pystymiilut ovat kaikista yleisin ja Euroopassa laajimmin käytössä ollut tyyppi. Lamamiiluja on rakennettu erityisesti Ruotsissa ja Itävallassa, mutta Suomen alueelta niitä tunnetaan vähän. Kuoppamiiluihin lukeutuu rakenteeltaan vaihtelevia, yleensä

⁸ Talvitie 1924, 46; Scott & Damblon 2010, 2.

⁹ Esim. Hennius 2019.

sangen yksinkertaisia ja pienikokoisia miiluja, mistä johtuen tyyppi on usein tulkittu kaikkein varhaisimmaksi miilumuodoksi. Miilujen luokittelu perustuu polttopuiden aseteluun. Pystymiilussa puut on aseteltu pystyyn keskustukin ympärille, lamamiilussa vuorostaan vaakaan paalukehikon tukemana. Molemmat miilutyypit on rakennettu maan pinnalle, toisin kuin kuoppamiilut. Kuoppamiilussa puut on aseteltu yleensä vaakatasoon.¹⁰

Miilujen kolmen päätyypin alle voi lukea useampia alatyyppejä, joiden pystytys- ja poltto-prosessit poikkeavat jonkin verran toisistaan. Eniten tietoa 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alussa laaditussa miilunpolttokirjallisuudessa on erilaisista pystymiilutyypeistä, mutta kuoppamiiluilusta on sen sijaan vain hyvin vähän, jos ollenkaan, tietoa.¹¹ On todennäköistä, ettei useimmissa tapauksissa ole arkeologisin keinoin mahdollista eritellä maan päälle rakennettujen miilujen alatyyppejä, sillä miilun polttaminen ja purkaminen ovat hävittäneet miilukirjallisuudessa mainitut yksityiskohdat. Toisaalta kuoppamiilujen näkymättömyys vanhoissa miilunpoltto-oppaissa kertoo siitä, etteivät käytäntö ja opaskirjoiksi (ainakin kirjoittajien mielestä) aikansa tarpeisiin laaditut esitykset ole täysin yhteneviä. Historiallisesti miilunrakennustaito on todennäköisesti vaihdellut huomattavasti riippuen siitä, mistä perinnejonasta on kyse. Miilujen valmistamisessa ja polttamisessa on ollut paikallisia ja ajallisia eroja, joita miiluoppaat tai joltakin tietyltä alueelta taltioitu perimätieto eivät välttämättä tuo esille.

Edellä mainittu miilunpohja on miilunpolttoprosesseista muodostuva jäännös, olettaen että poltto on viety loppuun ja hiilet kerätty pois. Lisäksi maastosta voi harvoin löytyä kokonaan tai osin polttamatta jääneitä miiluja. Poltettu miilu on voinut myös syystä tai toisesta jäädä purkamattomana paikalleen. Useimmiten paikalla on kuitenkin vain miilunpohja eli alue, joka on valmisteltu miilua varten ja johon polton jäljiltä on jäänyt paksu kerros hiilimurskaa, hiilenkappaleita, tuhkaa, peitemaa-aineksia ja joskus myös miilun päälle lapioitua sammutushiekkaa.

Miilunpoltto lyhyesti läpikäytynä

Pyrolyysiin pohjautuva puuhiilentuotanto tapahtui pääpiirteissään samalla tavalla miilutyypistä riippumatta. Ensimmäinen vaihe oli valmistaa miilulle hyvä alusta eli miilunpohja. Miilunpoltto-oppaiden mukaan paras sijainti miilunpohjalle oli keskellä polttopuiden hankinta-alueita. Miilunpohjaa pyrittiin käyttämään tilaisuuden tarjoutuessa uudestaan, sillä vanha pohja oli uutta parempi. Miilunpohjan tuli olla tiivis, ettei miilun pääsisi liikaa ilmaa polton aikana. Vanha pohja sisälsi edellisestä poltosta muodostuneen tuhka- ja pikikerroksen, minkä vuoksi se oli uutta tiiviimpi. Pintaturve poistettiin uuden pohjan kohdalta ja pohjaa saatettiin tarvittaessa tiivistää savella. Maa tasattiin tai miilutyypistä riippuen kaivettiin sopivasti viettäväksi ja pohjan ympäriltä poistettiin kaikki helposti syttyvä. Miilun tuli olla tuulelta suojassa ja maaperän sen alla kuiva, mutta lähettyviltä piti löytyä myös vettä sammutustarkoituksiin. Tarvittaessa miilun alle suositeltiin salaojitusta. Juuria tai isoja kiviä miilunpohjaan ei oppaiden kirjoittajien mukaan sopinut myöskään jättää.¹²

¹⁰ Bergström & Wesslén 1915, 92–107; FAO 1983, 31–35; Hennius 2019, 12, 15; Hirsch et al. 2020, 976–979.

¹¹ Esim. Bergroth 1885.

¹² Bergroth 1885, 12–14; Lassila 1914, 12–14; Talvitie 1924, 228–230.

Toisaalta Saksan Brandenburgissa tutkittujen pystymiilunpohjien tapauksessa miilunpolttajat eivät vaivautuneet poistamaan juuria. Kotkan Mussalossa suoritettujen kaivausten perusteella ainakin yksi alueen lamamiiluilusta oli rakennettu suoraan pintaturpeen päälle. Tämä havainnollistaa, miten miilunpolttajien kriteerit miilunpohjan vaatimalle työmäärälle ovat vaihdelleet. En ole tietoinen myöskään miilunpohjien arkeologisissa kaivauksissa ilmi tulleista salaojista.

Miilunpohjan valmistuttua miilunpolttajat asettelivat polttopuut paikoilleen. Puut aseteltiin mahdollisimman tiiviisti vierekkäin ja lopuksi muodostunut miilu peitettiin paksulla kerroksella esimerkiksi kuusenhavuja, risuja, sammalta tai turvetta, jonka päälle lapioitiin maata peitteeksi. Maa-aineksena suosittiin multaa, savensekaista hiekkaa ja edellisten miilujen hiilimurskansekaista peitemaata. Muodostunut peitemaakerros pyrittiin juntaamaan mahdollisimman tiiviiksi etenkin miilun sivuilta.¹³

Miilun varsinainen polttaminen aloitettiin mieluiten tyyneellä säällä ja polton edistymistä seurattiin miilusta poistuvan savun väristä. Palovaiheen voi jakaa edelleen kolmeen vaiheeseen. Ensimmäisessä miilupuista poistui kosteutta paksuna valkoisena savuna. Toisessa pyrolyysi eteni miilun sisällä muodostaen palotuotteita, kuten hiiltä, tervaa ja tuhkaa. Kolmannessa miilun loputkin ilmanvaihtoaukot suljettiin ja sen annettiin jäähtyä. Miilun lämpötila vaihteli polton aikana noin 110–600 Celsius-asteen välillä.¹⁴

Palamisaika riippui muun muassa miilun koosta, puiden paksuudesta, kosteuspitoisuudesta ja siitä, miten paljon happea miiluun pääsi palamisen aikana. Esimerkiksi noin 200 kuutiometriä puuta sisältäneen miilun polttamisen on arvioitu vieneen kymmenen päivää. Polttamisen aikana suurin riski miilulle oli tulen riistäytyminen polttajien hallinnasta ja puiden palaminen tuhkaksi – unohtamatta siitä seurannutta metsäpalon mahdollisuutta. Näin saattoi käydä, mikäli miiluun pääsi liikaa ilmaa joko ilmareikien tai peitteeseen ilmenneiden halkeamien kautta. Halkeamien varalta peitemaata on nuijittu tiivimmäksi polton edistyessä.¹⁵

Kun valtaosa miilun polttopuista oli hiiltynyt, seurasi miilun jäädyttäminen. Miilun annettiin jäähtyä kunnes sen sisäinen lämpötila oli riittävän alhainen, eivätkä hiilet enää syttyneet välittömästi tuleen päästessään reagoimaan hapen kanssa. Jäädyttämistä joudutettiin vedellä valemalla. Lisäksi miilun peitemaakerros voitiin vaihtaa uuteen, kasteltuun peitemultaan tai muutaman sentin paksuiseen hiekkakerrokseen, jota kasteltiin lisää sitä mukaa, kun hiekka kuivui. Jäädyttäminen saattoi suuren miilun tapauksessa kestää viikon tai pidempäänkin.¹⁶

Lopuksi jäähtynyt miilu purettiin (Kuva 2). Purkamisen suoritettiin joko heti lämpötilan laskettua riittävästi tai myöhemmin, esimerkiksi talvella parempien kuljetusolosuhteiden vallitessa. Miilua purettaessa sen hiilet on nostettu yleensä päältä käsin erityisellä hiili- eli miilukoukulla. Miilun jäädyttämiseen käytettyä peitekerrosta ei välttämättä poistettu ensin hiilten päältä, jolloin se varisi alempien hiilten sekaan vähentäen vaaraa niiden syttymisestä itsekseen. Miilusta nostetut hiilet joko haravoitiin tai kannettiin hiilikopassa miilun ympärille pitkänomaisiksi kasoiksi eli karhoiksi. Mikäli hiilet karholla ollessaan vielä uhkasivat syttyä tuleen, niitä kasteltiin vedellä. Kylmettyään hiilet lastattiin joko kuljetuslaatikoihin tai varastoitiin viereiseen kevytrakenteiseen hiilivajaan odottamaan myöhempää kuljetusta.¹⁷

¹³ Bergroth 1885, 14, 15; Lassila 1914, 27–30; Talvitie 1924, 244–247.

¹⁴ Bergroth 1885, 19; Emrich 1985, 29; Powell, Wheeler & Batt 2012, 1197.

¹⁵ Bergroth 1885, 19–21; Talvitie 1924, 273; Emrich 1985, 32.

¹⁶ Bergroth 1885, 25, 26; Lassila 1914, 41; Helander 1922, 518; Talvitie 1924, 271, 272.

¹⁷ Bergroth 1885, 25, 26; Lassila 1914, 41, 42; Bergström & Wesslén 1915, 142–145; Seppänen 1939, 20–23.

Kuva 2. Pystymiilua puretaan Raaseporin Malmbäckassa vuonna 2016. Karhoihin nostettuja hiiliä jäädytetään tarvittaessa kastelemalla. Kuva: Janne Kangaskesti.

Miilujen kolme päätyyppiä

Edellä esitetty kuvailee yleisluonteisesti kaikkien suurten miilujen polttoa. Päätyyppien, eli pysty-, lama- ja kuoppamiilujen, välillä on myös eroja. Käyn seuraavaksi läpi kullekin tyyppille ominaisia piirteitä aloittaen yleisimmistä eli pystymiiluilusta.

Pystymiilut ovat historiallisesta ja arkeologisesta aineistosta muodostuvan kokonaisvaikutelman perusteella yleisin miilutyyppi. 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun miilunpoltto-oppaissa pystymiilulla on keskeinen asema. Tarkemmin pystymiiluja on luokiteltu riippuen siitä, onko miilunpohja tasainen vai kalteva, sekä sytytysmetodin perusteella. Sen sijaan, että pystymiilun polttopuut olisi kasattu suoraan maanpinnalle, ne on saatettu 1800-luvulla tai myöhemmin asetella puista rakennetulle kohotetulle tasolle, eli niin sanotulle sillalle, miilun ilmanvaihdon tehostamiseksi.¹⁸

Miilupuut pystymiilussa aseteltiin tiiviisti pohjan keskelle pystytettyä napatukkia vasten noin 60° kulmaan. Miilupuita peitettäessä miilun juurelle jätettiin peitteeseen ilmanvaihtaukkoja eli jalkaluukkuja, joiden avulla hapensaantia oli mahdollista säädellä polton aikana. Rakenteeltaan yksinkertaisemmassa miilussa, tai kun jalkaluukut eivät riittäneet, sopiva hapensaanti voitiin järjestää hakkaamalla peitekerrokseen polton aikana pieniä reikiä. Pystymiilun sytytys tapahtui joko keskeltä, napatukin vierelle jätetystä aukosta eli palotorvesta tai miilun sivuun muodostetusta onkalosta eli sytytysjuotista.¹⁹

¹⁸ Bergström & Wesslén 1915, 73, 98–113; Talvitie 1924, 232; Seppänen 1939, 7, 8; Hennius et al. 2005, 106–108; Hennius 2019, 15.

¹⁹ Bergström & Wesslén 1915, 98–113; Talvitie 1924, 232–239, 249–265.

Kuva 3. Torvimiilu Ruotsissa vuonna 1940. Miilun juuressa erottuu kaksi ilmanvaihtoaukkoa eli jalkaluukua. Kuva: Sandberg, Paul / Upplandsmuseet (CC BY-NC-ND)

Pystymiiluihin lukeutuu myös todennäköisesti viimeinen Suomessa käyttöön omaksuttu miilutyyppeistä paitsi lyhyen käytössäoloaikansa, myös miilunpohjan erityispiirteiden osalta. Torvimiilut ohjeistettiin rakennettaviksi sillan varaan ja miilun juurelle tehtiin noin metrin verran siitä ulkoneva savukanava. Kanava voi olla joko kaivettu maahan tai kasattu kivistä maanpinnalle. Sen päähän koottiin kivistä tulisija. Miilutyyppejä on saanut nimensä tulisijan päälle polton ajaksi asetetusta piipusta eli savutorvesta. Rakenteen tarkoitus oli parantaa miilun ilmanvaihtoa polton aikana.²⁰

Lamamiilut ovat tämänhetkisen vaikutelmani perusteella Suomessa selvästi harvinaisempi miilutyyppejä. Tavallisessa lamamiilussa tasamittaiset polttopuut ladotaan tiiviisti vaakasuoraan telapuiden päälle ja tuetaan sivuilta maahan isketyillä pystypaaluilla. Miilunpohja oli muodoltaan suorakaide ja voi olla joko tasainen tai kalteva. Museoviraston *Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäännökset* -oppaassa mainitaan, että lamamiilun polttopuita varten olisi

²⁰ Seppänen 1939, 3, 7–16.

Kuva 4. Pienoismalli lamamiilun puiden asettelusta. Sytytysjuotti on oikeassa päädysssä.
Kuva: Tekniska Museet (CC BY)

kaivettu kuoppa.²¹ Kyseessä on kuitenkin sekaannus lama- ja kuoppamiilujen välillä. Miilunpoltto-oppaissa kuvaillut lamamiilut pystytettiin maanpinnalle. Ruotsalaisessa arkeologisessa tutkimuksessa tarkastellut lamamiilunpohjat ovat samoin maanpinnalle rakennettuja.²² Toisesta päädystä lamamiilu saattoi koostua pienemmästä puusta ja olla matalampi (Kuva 4). Tähän pätyyn on sijoitettu sytytysjuotti. Tavallisen lamamiilun peittäminen oli haastavaa pystysuorien pitkien sivujen vuoksi. Niille rakennettiin yleensä pystypaalujen varaan tuettu seinärakenne peitteen paikoillaan pitämiseksi.²³

Pystysuorien seinärakenteiden asettama haaste johti toisenlaisten lamamiilumallien kehittämiseen. Yksi näistä oli Österby-miilu, jonka pitkät sivuseinät olivat kaltevat, sillä polttopuita ladottaessa ylempiin kerroksiin aseteltiin edellistä lyhyempiä puita. Miilu kapeni ylhäältä keskikohtaa kohti. Lisäksi miilun pohja ei ollut täysin suorakaiteen muotoinen, vaan sen pitkien sivujen puoliväliin oli asetettu kerroksen pisimmät puut. Rakennelman peittäminen oli täten tavallista lamamiilua helpompaa, sillä erillisiä tukiseiniä ei tarvittu.²⁴

Kuoppamiilut, joista käytetään myös nimityksiä hiili- tai sysihauta, erosivat edellä mainituista päätyypeistä ensisijaisesti siltä osin, että polttopuu aseteltiin niissä maahan kaivet-

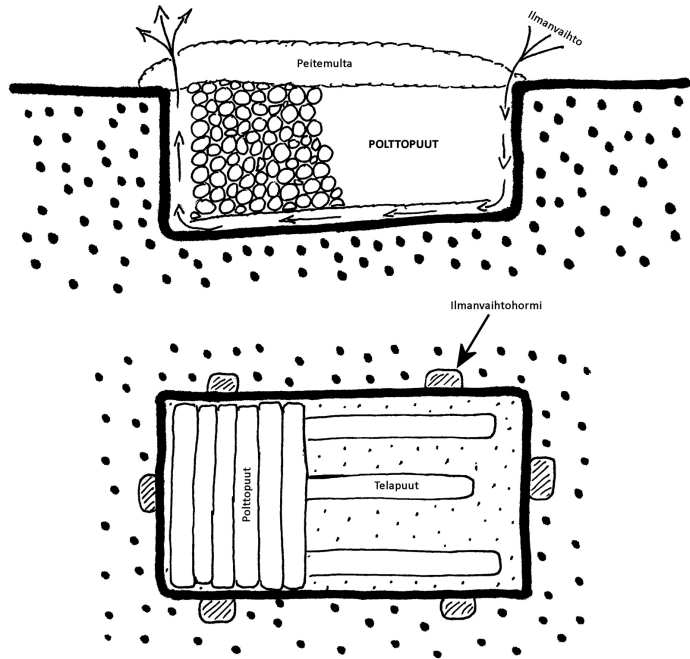
²¹ Niukkanen 2009, 41, 42.

²² Esim. Wennerberg 2008.

²³ Lassila 1914, 23–30.

²⁴ Talvitie 1924, 241–243, 246.

Kuva 5. Suuren kuoppamiilun rakenne. Ilmanvaihtohormien määrä ja sijainti ovat viitteellisiä. Kuva: Janne Kangaskesti.

tuun kuoppaan.²⁵ Tämä päätyyppi on miilujen luokittelussa kuitenkin vakiintumattomampi kuin edellä käsitelty ja käsittää kooltaan ja rakenteeltaan erilaisia miiluja, joiden jäännökset ovat huonosti tunnettuja. On perustellusti mahdollista esittää vaihtoehtoisia miilujäännösten luokitteluja, mihin palaan edempänä. Kuoppamiilujen päätyypin voi

jakaa Suomen kontekstissa suuriin, rakenteeltaan tavallista lamamiilua muistuttaviin kuoppamiiluihin, joita olen kutsunut pro gradussani tavallisiksi kuoppamiiluiksi sekä pieniin, usein yksinkertaisiin kuoppamiiluihin, joita saatetaan kutsua myös hiilikuopiksi.

Kaikki kuoppamiilut rakennettiin mieluiten hiekka- tai hietamaahan, joka ei saanut varista liiaksi. Tämä oli tärkeää erityisesti suurten (tavallisten) kuoppamiilujen tapauksessa, sillä muuten ilmanottoaukot olivat vaarassa tukkeutua kesken polton. Suuren, esimerkiksi noin 9 kertaa 15 metrin kokoisen kuoppamiilun pohjaksi kaivettiin suorakaiteen muotoinen 2 metriä syvä kuoppa, jonka pohja voi viettää hieman toiseen pätyyn (Kuva 5). Kuopan pohjalle aseteltiin ilmanvaihdon varmistamiseksi telapuit tai pienemmistä puista silta, jonka päälle puut ladottiin vaakatasoon kuten lamamiilussa. Lisäksi kuopan laidoilte puiden viereen kaivettiin savuhormit, joiden määrä vaihteli. Polton ja purkamisen jälkeen hormien paikat erottuvat miilunpohjassa kuoppaa reunustavassa vallissa matalina painanteina.²⁶

Tämänhetkisten havaintojen osalta ainakin Pohjois-Savossa ja Pohjois-Karjalassa esiintyvien suurten (tavallisten) kuoppamiilunpohjien rakennetta ei ole arkeologisesti tutkittu, eikä miilunpohjien mittasuhteita ole kartoitettu systemaattisesti. Edellä esitetyt luvut ovat siten omia karkeita arvioitani. En ole tähän mennessä myöskään löytänyt vastaavia kohteita ulkomaisista kaivausraporteista, mutta 1900-luvun jälkipuoliskolla laadituissa hiilenpolttopaissa vastaavia miiluja on kuvailtu.²⁷ Miilutyyppi on mahdollisesti yhä käytössä Afrikassa ja Aasiassa.

²⁵ Esim. Bergroth 1885, 7; FAO 1983.

²⁶ Emrich 1985, 24–27; Mönkkönen 2012, 44, 45.

²⁷ Esim. FAO 1983.

Pienikokoiset kuoppamiilut ovat piirteiltään vaihteleva ryhmä. Siinä erottuu alatyyppeinä ainakin suorakulmainen, verrattain matalaan painanteeseen rakennettu miilu sekä syvempään, neliskanttiseen tai mahdollisesti pyöreään kuoppaan koottu miilu. Esimerkkinä ensiksi mainitusta Ruotsin Itä-Götanmaalla kaivettu keskiaikainen miilunpohja oli kooltaan noin 4,5 kertaa 4 metriä ja noin 0,35 metriä syvä.²⁸ Alankomaissa dokumentoitujen suora-kaiteen muotoisten kuoppamiilunpohjien sivun pituus vaihtelee yleensä 0,8–2,5 metrin välillä ja syvyys jää alle 0,4 metriin, joskin se on alkujaan voinut olla noin metrin.²⁹ Tällaiset miilut ovat paikoin yhä käytössä muun muassa Länsi-Afrikassa.³⁰ Gradussani laskin nämä miilut samaan ryhmään suurten (tavallisten) kuoppamiilujen kanssa, mutta olen sittemmin alkanut epäillä, onko niiden jäljiltä tunnettujen miilunpohjien luokittelu samaan ryhmään käytännöllistä saatavilla olevien tietojen pohjalta. Avoin kysymys on, miten erilaisten pienten kuoppamiilujen ilmanvaihto on järjestetty.

Esimerkkinä syvempään kuoppaan kaivetusta pienikokoisesta kuoppamiilusta Hauhossa hiiliä on muistitietojen mukaan hankittu kotitarpeisiin hiilikuopassa, joka on ollut noin 1,8 kertaa 1,5 metriä ja syvyydeltään 1,5 metriä.³¹ Kyseinen kuoppamiilu on, mikäli muistitietoon on luottaminen, ollut erittäin yksinkertainen. Se on peitetty vasta kun kaikki kuoppaan asetettu puu oli palanut jo hyvän aikaa, eikä peitteeseen ole jätetty enää tässä vaiheessa ilmanottoaukkoja.

Miilunpoltosta maastoon jääneiden miilunpohjien levintää ei ole kartoitettu Suomessa. Miilunpohjien huomioiminen arkeologisissa inventoinneissa on ollut aikojen saatossa vaihtelevaa, eikä kohteiden dokumentoinnin osalta ole ollut yhteneviä käytäntöjä. Tilanne on ollut samankaltainen Ruotsissa, mutta siihen on kiinnitetty viime vuosina huomiota.³²

Kaksi esimerkkiä miilukonteksteista Suomessa: Teijo

Pitkän yhteisen historian vuoksi miilunpolton arkeologinen aineisto on Suomessa ja Ruotsissa pääosin samankaltaista. Esimerkkinä tästä Varsinais-Suomessa Salon Teijon 1600-luvun lopussa perustetun ruukin (privilegio masuunille myönnettiin vuonna 1686) ympäristöstä löytyy runsaasti miilunpohjia ja miilumajojen jäännöksiä, joille on runsaasti vastineita Ruotsissa. Ruukkien hiilenhankinta-alueilla on suosittu ennen muuta pystymiiluja, kunnes miiluuunit ja myöhemmin kivihiili yleistyivät 1800-luvun puolivälistä alkaen.³³

Hiilimiiluja poltettiin Teijon ruukin ympäristössä noin 200 vuoden ajan aina 1870-luvulle asti.³⁴ Ruukin valtavan hiilentarpeen tyydyttäminen on vaatinut läheisten kangasmetsien intensiivistä hyödyntämistä miilunpoltossa. Ruukin lähimetsien alueelta onkin laserkeilausaineistosta paikannettavissa ainakin 370 mahdollista miilukohdetta (Kuva 6). Useimmat niistä sijoittuvat teiden varrelle tai läheisyyteen, mikä on helpottanut hiilten kuljetusta ruukille. Havaitut miilunpohjat ovat muodoltaan pyöreitä, matalia kumpuja, eli ne ovat pystymiilun

²⁸ Rolöf & Österström 2007, 9.

²⁹ Groenewoudt 2007, 328, 329; Hirsch et al. 2020, 976, 977.

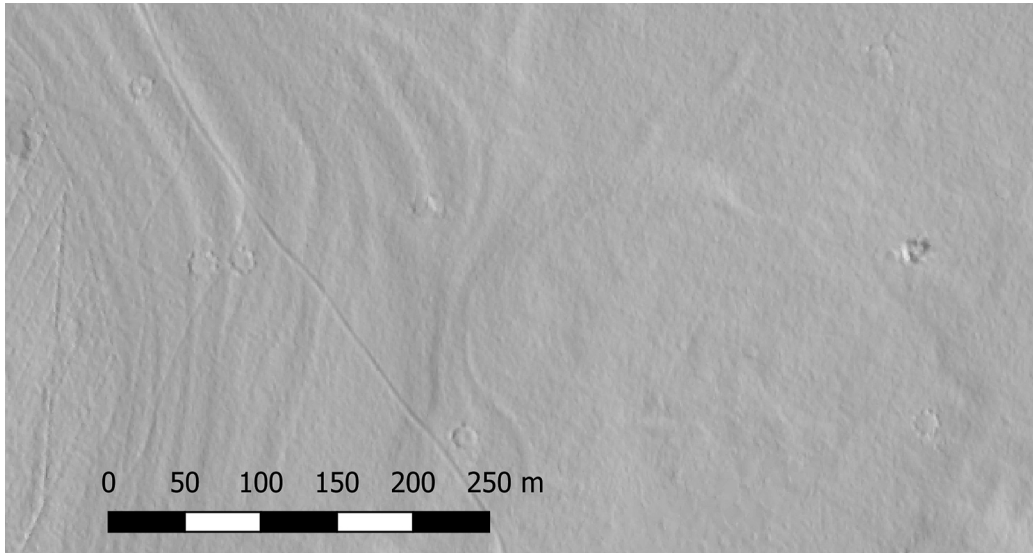
³⁰ Vilppo et al. 2016, 67, 68.

³¹ Vanhaa Hauhoa 1934, 238.

³² Hennius 2019, 19–25.

³³ Ekman 1937; Laine 1948, 259; Hennius et al. 2005, 108, 109; Taivainen 2010; Kangaskesti 2019, 46, 84–88.

³⁴ Ekman 1937, 72, 73, 273.

Kuva 6. Kuoppien ympäröimiä pystymiilunpohjia Lidar-kuvassa Salon Teijon Yrjännummella. Kuva: Maanmittauslaitos Laserkeilausaineisto (CC 4.0).

jäljiltä, ja niiden halkaisija on sekä laserkeilausaineistosta arvioiden että nykyisen kansallispuiston aluetta inventoineen Jouni Taivaisen mittauksen perusteella pääasiassa 12–16 metriä. Osa ylittää noin 20 metrin halkaisijaan. Kummun korkeus on useimmiten 0,5–1,0 metriä. Yhteistä valtaosalle alueen miilunpohjista ovat pohjaa ympäröivät suuret kuopat ja ojanteet. Kuoppia on yleensä 4–6 ja ne ovat useimmiten noin metri kertaa 2 metriä kooltaan ja 0,5–1 metriä syvyydeltään. Ojanteet ovat harvinaisempia, mutta vastaavan syvyyttä ja noin metrin leveyttä. Ne voivat kiertää miilunpohjaa pareittain, reunustaa sitä parin kuopan kanssa, tai joissain tapauksissa kiertää koko miilunpohjan ympäri.³⁵

Ruukin lähellä sen omistamiin metsiin sijoittuvia miilunpohjia on todennäköisesti käytetty useampaan otteeseen. Teijon tapauksessa tunnetuista kohteista ei kuitenkaan ole kaivauksia tai koekairauksia, jotta asiaa voisi varmistaa maaperän stratigrafiasta. Mahdollisesti kuoppien ja ojanteiden määrä ja syvyys on uusiokäytön seurasta, mikäli niistä on kaivettu toistuvasti sammutushiekkaa miilun päälle. Vaihtoehtoinen selitys kuopille on maaperän kuivattaminen. Ojanteet on toisinaan yhdistetty miilujen polttamiseen kesällä, jolloin miilua ympäröivä oja ehkäisisi maastopaloja. Miilun ilmanvaihtoaukkoihin eli jalkaluukkuihin ympäröivät kuopat tuskin kytkeytyvät, koska viitteitä pohjan laidalta kuoppiin johtavista hormeista ei ole havaittu. Lisäksi miilua ympäröivän ojanteen tapauksessa kaivauksissa on havaittu, että ojanteen ja varsinaisen miilun välillä on ollut noin metri tilaa. Sama voi päteä kuoppiin.³⁶

Vallin ympäröimiä miilunpohjia Teijon alueelta ei ole löytynyt. Mielenkiintoisesti Per-Olof Fredman on tarkastellut vallillisia miilunpohjia Uppsalan läänissä ja esittänyt, että

³⁵ Taivainen 2010.

³⁶ Fredman 2009, 10–13; Henniuss et al. 2005, 101–108; Wennerberg 2008, 21, 29–33; Hirsch et al. 2020, 977, 978.

ne liittyvät miilun polttamiseen korotetun tason eli sillan päällä ja ajoittuvat ajanjaksolle 1870–1925.³⁷ Täten käytäntö olisi ainakin kyseisellä alueella alkanut samoihin aikoihin kun miilunpoltto Teijossa loppui.

Usean miilunpohjan yhteydessä on todennäköinen miilumajan jäännös. Kyseessä on useimmiten U:n muotoinen, noin 2–4 kertaa 3–6 metriä ja alle puoli metriä korkea maavalli. Valli on jäännös majan maaseinärakenteista. Sen kaarteessa on kylmämuurattu liesirakenne, joka on kooltaan noin 1,5 kertaa 1,5 metriä. Lieden suuaukon päällä on yleensä suuri laakakivi. Vallin ulkoreunalla voi olla havaittavissa matala ojanne, joka on mahdollisesti syntynyt seinien rakentamisen yhteydessä. Joissakin tapauksissa näitä liesirakenteita on nimitetty ryssänuuneiksi, mutta kyse on todennäköisesti rakenteen alkuperän myöhemmästä virhetulokinnasta. Vastaavia liesirakenteita on löydetty runsaasti Ruotsista hiilenpoltto konteksteistä.³⁸

Teijon alueella laserkeilausaineistosta paikannetut mahdolliset ja inventoinnissa varmistetut miilunpohjat ovat, kuten mainittua, kaikki pystymiilujen jäljiltä. Myös lamamiiluja on saatettu polttaa Teijossa, mutta niiden paikantaminen voi olla pystymiilunpohjia vaikeampaa. Mahdollisesti miilunpohjien vallittomuus viittaa siihen, että miilut rakennettiin suoraan maan pinnalle, mutta asian varmistaminen vaatii kohteiden tutkimista. Toisaalta torvimiiluja Teijossa ei ole koskaan käytetty, sillä kyseinen pystymiilutyyppi kehitettiin vasta kun miilunpoltto ruukille oli jo loppunut.

Kaksi esimerkkiä miilukonteksteista Suomessa: Rautavaara

Pohjois-Savon Rautavaaran alueelta on historiallisissa lähteissä mainintoja raudanvalmistuksesta ainakin 1680-luvulta alkaen.³⁹ Ruukkitoiminnan sijaan kyseessä on ollut talonpoikien harjoittamaa kotiteollisuutta. Toiminta on jatkunut paikallisen perimätiedon mukaan ainakin 1800-luvun ensimmäisille vuosikymmenille.⁴⁰ Myöhemmin paikallinen raudanvalmistus on hiipunut, mutta alueen järvistä ja soista on nostettu rautamalmia lähistölle perustettujen ruukkien tarpeisiin.⁴¹ Talonpoikien käyttämien harkkoyhtien yhteyteen on tehty myös miiluja, jotka ruukkikontekstista poiketen ovat olleet suuria kuoppamiiluja.

J. Lukkarinen luetteli Rautavaaran alueelta yhteensä 89 historiallista raudanvalmistuskohdetta.⁴² Ne käsittävät kukin ainakin yhden harkkoyhtin, eivätkä tiettävästi liity ruukkien toimintaan – joskin tätä mahdollisuutta ei voi sulkea pois ainakaan Tiilikka-järven tapauksessa.⁴³ Osa kohteista Lukkarinen paikansi maastossa, mutta useimmat pohjautuvat pelkästään paikallisilta kerättyyn muistitietoon. Joidenkin kohteiden tiedettiin tuhoutuneen jo ennen vuotta 1939. Osa on vuorostaan joko kuvailtu liian niukasti paikannettavaksi tai on muuten epävarmoja tapauksia. Jäljelle jää kuitenkin 36 kohdetta, joista osa on sittemmin paikannettu inventoinneissa ja merkitty muinaisjäännösrekisteriin tai on havaittavissa laserkeilausaineistosta. Jokaisen kohteen yhteydessä on suurikokoinen kuoppamiilunpohja, joka

³⁷ Fredman 2009, 10, 11.

³⁸ Hennius et al. 2005, 108, 109; Taivainen 2010, 29–41, 67, 79–86, 91–93, 120, 121.

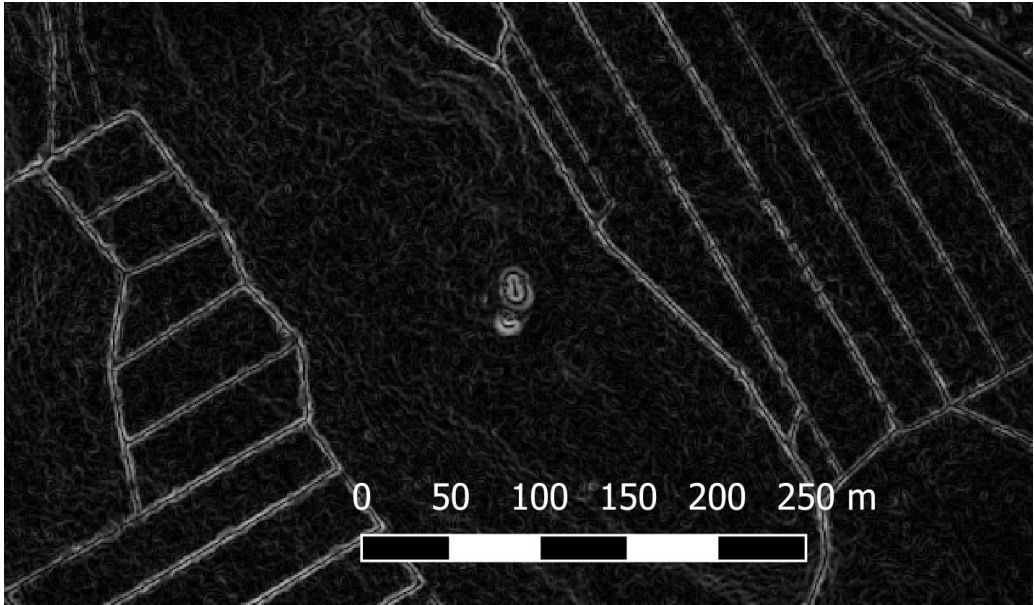
³⁹ Saloheimo 1953, 67.

⁴⁰ Lukkarinen 1939, 18, 19.

⁴¹ Roininen 1978.

⁴² Lukkarinen 1939; Kangaskesti 2019, 89–95.

⁴³ Roininen 1978, 20.

Kuva 7. Rautavaaran Kuistinsuon Koukkelon raudanvalmistuspaikka kaltevuuskorostetussa Lidar-kuvassa. Kohde käsittää suuren kuoppamiilunpohjan, jonka vieressä on harkkokohtytti ja kaareva kuonakasa. Kuva: Maanmittauslaitos Laserkeilausaineisto (CC 4.0).

erottuu laserkeilausaineistossa selkeästi (Kuva 7). Lisäksi olen paikantanut 22 miilunpohjallista raudanvalmistuspaikkaa, joita ei voi varmuudella yhdistää Lukkarisen luetteleemiin kohteisiin.⁴⁴

Esimerkkinä kuoppamiilunpohjista Ylä-Luostan länsirannalla sijaitsevan Aarrekankaan raudanvalmistuspaikan miilunpohja on 11 metriä kertaa 8 metriä sivuiltaan ja 1,5 metriä syvyydeltään. Sen välittömässä läheisyydessä on havaittavissa hajotetun harkkokohtyitin toiselta puolelta kuonaantuneita kiviä, suuri sulatuskuonakasa ja kolikkomaisia järvimalmin kappaleita paikalta, johon malmi on kerätty kasaksi. Kohde on mittasuhteiltaan melko tyypillinen alueelle, mutta miilunpohjissa esiintyy runsaasti pientä kokovaihtelua. Myös kohteen sijainti kangasmetsäisen hiekkamoreeninrinteen harjanteella, malmirikkaan vesistön lähellä, on sekin tyypillinen. Useimmiten miilunpohjia on vain yksi per valmistuspaikka.

Aarrekankaan miilunpohjaa ympäröi matala valli ja sekä pohjan keskiosassa että vallissa on runsaasti hiiltä. Kuopan pohja on tiivis, mihin viittaa suureksi lätäköksi jäävä sadevesi. Ympäröivä hiekkamoreeni suodattaa hyvin vettä. Miilunpohjan pitkillä sivuilla on kummallakin puolella vallissa painanne, jonka halkaisija on noin metrin ja syvyys 0,3 metriä. Vastaaavia painanteita on muidenkin tarkastamieni suurten kuoppamiilunpohjien valleissa. Niiden määrä vaihtelee jonkin verran, mutta useimmiten niitä on kaksi per pitkä sivu. Lisäksi Aarrekankaan miilunpohjan lounaispäädyssä on pohjan keskustasta ulospäin suuntautuva ojanne, joka halkaisee vallin ja on noin 2–3 metriä pitkä ja 0,2 metriä syvä. Vastaava ojanne puuttuu muista tarkastamistani kuoppamiilunpohjista. Oletettavasti nämä rakenteet liittyvät miilun ilmanvaihtoon, kuten Lukkarisen haastattelema paikallinen seppä hänelle totesi.⁴⁵

⁴⁴ Kangaskesti 2019, 96, 97.

⁴⁵ Lukkarinen 1939, 20.

Rautavaaralla on myös myöhempi miilunpolton vaiheensa. Toisen maailmansodan aikana alueella poltettiin hiiltä sinne rakennetun lentokentän tarpeisiin ja luultavasti myös muualle vietäväksi. Vuonna 1941 otetuista ilmakuvista on mahdollista paikantaa useita hiilenpolttopaikkoja miiluneen, polttopuukasoineen ja hiilivajoineen eri puolilta kunnan aluetta.⁴⁶ Tähän toimintaan liittyvät miilunpohjat eroavat selvästi aiemmista kuoppamiilunpohjista, sillä kyse on pystymiilunpohjista. Osa näistä pohjista eroaa Teijon ruukin miilunpohjista vuorostaan siten, että niitä ympäröi rengasvalli ja ne ovat keskeltä tasaisia. Kuoppia ympärillä ei ole ollenkaan. Näin on esimerkiksi Jokilammen hiilenpolttopaikalla. On vaikea sanoa liittyykö rengasvalli miilunpolttotekniikkaan, esimerkiksi niin sanotun sillan käyttöön, vai onko kyse polton jälkeisestä miilunpohjan alustavasta valmistelusta seuraavaa polttoa varten. Toisaalta Hiilimiilukankaan kumpumaisilla miilunpohjilla rengasvallia ei ole, muttei myöskään Teijosta tuttuja kutakin pohjaa ympäröiviä suurehkoja kuoppia. Tämä voi liittyä eroihin miilunpolttotavoissa, mutta myös siihen, että toisin kuin Teijon miilunpohjia Hiilimiilukankaan pohjia ei välttämättä ole käytetty uudestaan.

Miilunpohjien luokittelua

Edellisistä lyhyistä esimerkeistä käy ilmi, että miilunpohjat eroavat toisistaan myös miilujen päätyyppien sisällä. Tämä voi johtua niin miilun valmistamiseen, polttamiseen kuin erityisesti purkamiseenkin liittyvistä käytäntöeroista. Miilunpolttajien opit ja kokemus sekä hiilenpolttopaikkojen paikalliset piirteet ovat vaikuttaneet suuresti siihen, millaiseksi miilunpohja on toiminnan päätyttyä jäänyt.

Pro gradussani noudatin pääsääntöisesti miilunpoltto-oppaissa ilmenevää kolmijakoja pysty-, lama- ja kuoppamiiluihin miilunpohjineen (Taulukko 1). Tämän lisäksi jaoin kuoppamiilut kahteen ryhmään, joita nimitin tavallisiksi kuoppamiiluiksi ja yksinkertaisiksi kuoppamiiluiksi. Miilunpohjien erottelevat piirteet ryhmittelin pohjan keskiosan ja laidan mukaan. Kuoppamiilujen kaksi alatyyppeä erotin sen mukaan, onko niiden ohessa ilmanvaihtoa. Jako heijastelee jossain määrin myös miilujen kokoa, sillä suuren puumäärän tehokas hiiltäminen vaatii riittävän ilmanvaihdon suunnittelemisen miilun rakenteeseen – ainakin mikäli kuoppa on syvä.

Tällä hetkellä en ole vakuuttunut, että suurempienkaan suorakaiteen muotoisten, noin metrin syvyisten tai matalampien miilunpohjien yhteydessä varsinaisten ilmanvaihtohormien rakentaminen olisi välttämätöntä. Miilu on voitu polttaa esimerkiksi laidalta aloittaen ja peittäen hiiltymässä olevat puut sitä mukaa kun palo etenee. Erittäin yksinkertaisten ilmanvaihtoratkaisujen jaottelu voi ylipäätään olla semanttista. Selkein jako kuoppamiilunpohjissa vaikuttaa olevan miilun volyymin määrittely.

Muiden miilunpohjien tarkempi luokittelu jäännöksessä havaittujen piirteiden mukaan on mahdollista. Tästä on esimerkkinä Ruotsista Per-Olof Fredmanin kahdeksan Upplannissa tavatun miilunpohjatyypin luokittelu.⁴⁷ Tyypit kuvastavat erilaisia pysty- ja lamamiilunpohjia. Ruotsissa on pyritty alustavasti selvittämään eri miilutyypin levintää, mutta tarkemman yleisjaottelun haasteena on miilunpohjien piirteiden alueellinen vaihtelu ja inventoinnissa todettujen miilunpohjien niukka dokumentointi.⁴⁸

⁴⁶ "Historialliset ilmakuvat", kartta.paikkatietoikkuna.fi 1.6.2021.

⁴⁷ Fredman 2009, 10–13; piirros myös Hennius 2019, 26.

⁴⁸ Hennius 2019, 23–25.

Miilun tyyppi	Keskiosa	Laita
Pystymiilu (miilunpohja pyöreä)	Kumpu (usein 0,2–1,0 metriä korkea) tai tasainen Kummun keskellä voi olla pieni painanne (hiilien poistamisen jäljiltä)	Usein kuoppia, ojanteita Oja voi kiertää koko miilun Joskus valli (yleensä keskiosa tuoloin tasainen) Kivinen liesirakenne (torvimiilussa)
Lamamiilu (miilunpohja suorakaide)	Kumpu tai tasainen	Kuoppia, ojanteita Joskus valli
Tavallinen kuoppamiilu (miilunpohja suorakaide)	Syvä (usein 1,5–3,0 metriä) tai matala (usein 0,1–1,0 metriä) painanne miilunpohjan koosta riippuen	Valli, jossa mahdollisesti painanteita (mikäli miilunpohja on suuri)
Yksinkertainen kuoppamiilu eli hiilihauta (miilunpohja pyöreä tai suorakaide)	Painanne (usein 0,1–1,0 metriä syvä)	Valli

Taulukko 1. Pro gradussa hahmottelemani miilujen ja miilunpohjien jako.

Uuden, alueellisesti laajempaan esimerkkiaineistoon pohjautuvan miilunpohjien luokittelun ovat laatineet Florian Hirsch et al. artikkelissaan ”An initiative for a morphologic-genetic catalog of relict charcoal hearths from Central Europe” (2020). Artikkelin jakaa miilunpohjat kolmeen tyyppiin (Taulukko 2). Tyyppi 1 kattaa kuoppamiilunpohjat (*pit charcoal production*), tyyppi 2 käsittää tasamaalle rakennetut miilunpohjat ja tyyppi 3 kaltevalle pinnalle rakennetut miilunpohjat, joihin kirjoittajat lukevat sekä rinteeseen rakennetut pystymiilunpohjat (3b, 3c) että lamamiilunpohjat (3a). Tyypin 2 yhteydessä ei käsitellä lamamiiluja ollenkaan, vaan alatyypit a–c on varattu pyöreän pystymiilunpohjan erilaisille reunailmiöille. Esitetystä jaossa lamamiilunpohjien luokitus pohjautuu siihen oletukseen, että lamamiilut on rakennettu aina kaltevalle pinnalle.⁴⁹ Miilunpoltto-oppaissa lamamiilun toinen pää neuvotaankin asettamaan matalammalle (”niin että pohja laskee noin 60 cm 10 pituusmetriä kohti”).⁵⁰

Poltto-oppaissa kuvailtu lamamiilunpohja viettää kuitenkin melko loivasti. Se ei edellytä miilun sijoittamista maastossa rinteeseen, vaikka siitä onkin etua, mikäli rinne ei ole liian jyrkkä. On kyseenalaista erottuuko pohjan lievä kallistus polton jälkeen miilunpohjasta muuten kuin kohteeseen kajoamalla, mikäli kohde ei selkeästi sijaitse viettävällä maaperällä.

Tasamaan miilunpohjien tyyppi 2:n alajaossa 2c on vallin ympäröimä pohja, 2b käsittää sekä ojalliset että kuopalliset pohjat ja 2a kummulliset ilman reunailmiöitä. On hyvin todennäköistä, että ojat ja kuopat ovat muodostuneet samanlaisten toimien seurauksena, minkä vuoksi on perusteltua liittää ne samaan kategoriaan.⁵¹ Toisaalta on mahdollista, että ero viittaa johonkin vielä tunnistamattomaan funktionaaliseen tai ajalliseen eroon miilun-

⁴⁹ Hirsch et al. 2020, 976–979.

⁵⁰ Lassila 1914, 23.

⁵¹ Hirsch et al. 2020, 975, 977–979.

Tyyppi	Piirteet	Maa	Ajoitus
1a (kuoppamiilu)	Pyöreä, ovaali, neliskantainen, suorakaide tai epäsäännöllinen kuoppa	Norja Ruotsi Belgia Alankomaat Itävalta Saksa	600–1500 jaa. 1600–1900-luvut jaa. 660–943 jaa; 1040–1260 jaa. Varhainen keskiaika; suorakaitteen muotoisen kuoppamiilut myöhäisrautakaudesta ja myöhäisroomalaiselle ajanjaksolle 1200-luvun lopulta 1500-luvun alkuun jaa. 200–400-, 500/600- & 900/1000-luvut jaa; cal AD 779–945 (2 sigma)
2a (tasamaalla)	Kumpumainen miilunpohja korokkeella tai ilman	Saksa	1700/1800-luku
2b (tasamaalla)	Pyöreä miilunpohja, jota ympäröi ojanne tai useita kuoppia	Belgia Saksa Puola	1700-luku 1400-luvun puolivälistä 1800-luvun puoliväliin 1400-, 1700- ja 1800-luvut
2c (tasamaalla)	Pyöreä miilunpohja ympärysvallilla	Belgia Saksa Norja	1642–1822 (Eidsvollin ruukki)
3a (rinteessä, lamamiilu)	Kulmikas miilunpohja	Itävalta Ruotsi	1600- tai 1700-luku
3b (rinteessä)	Pyöreän miilunpohjan pinta on tasoitettu rinteeseen	Sveitsi Saksa Belgia Ranska Irlanti Connecticut, Yhdysvallat	400–1800-luvut Pääsääntöisesti 1600-luvun puolivälistä alkaen 1600-luvun lopusta varhaiselle 1700-luvulle 1762–1872
3c (rinteessä)	Pyöreän miilunpohjan pinta on tasoitettu rinteeseen ja sitä ympäröi valli	Saksa	

Taulukko 2. Miilunpohjalokittelua Hirsch et al:n (2020) mukaan.

Tyyppi	Kuvaus	Esimerkkikohde
Ia (kuoppamiilu)	Pieni neliskanttinen tai pyöreä painanne (hiilikuoppa)	
Ib (kuoppamiilu)	Suuri (syvä) suorakaiteen muotoinen painanne	Rautavaara Lapinjärvi Hyttikangas
Ila (pystymiilu)	Pyöreä kumpu	Rautavaara Hiilimiilukangas
Ilb (pystymiilu)	Pyöreä kumpu, kuoppia	Salo Nenustannummi 1
Ilc (pystymiilu)	Pyöreä kumpu, ojanne (sekä mahdollisesti kuoppia)	Tuusula Grankulla 2
Ild (pystymiilu)	Pyöreä ympärysvalli	Rautavaara Jokilampi
IIla (lamamiilu)	Suorakaiteen muotoinen kumpu	Kotka Mussalo länsi
IIlb (lamamiilu)	Suorakaiteen muotoinen kumpu, valli	

Taulukko 3. Vaihtoehtoinen alustava malli miilunpohjien luokitteluksi.

pohjien välillä. Tästä syystä olisin itse valmis jakamaan ojalliset ja kuopalliset miilunpohjat omiksi alatyypikseen. On myös kyseenalaista eroavatko rinteeseen ja tasamaalle rakennetut pystymiilut ratkaisevasti toisistaan rakenteensa osalta. Rinteeseen on mahdollista valmistaa tasapohja, samoin kuin lievästi viettävä pohja tasamaalle. Osa pystymiiluiluista on ollut pohjaltaan viettäviä eli ”luisupohjaista” mallia.⁵² Näitä miiluja jaottelu ei kuitenkaan huomioi, enkä osaa arvioida miten yleisiä ne ovat olleet Suomessa saati muualla.

Artikkelin kuoppamiilunpohjille varaama tyyppi 1 käsittää vain yhden alatyypin. Ia on niin pyöreille, suorakulmaisille kuin epäsäännöllisen muotoisille miilunpohjille, jotka ovat melko matalia, usein noin 40 cm syvyydeltään.⁵³ Huomattavasti syvempiä ja tilavuudeltaan suurempia kuoppamiiluja Keski-Euroopasta ja Skandinaviasta ei ilmeisesti tällä hetkellä tunneta, eli ne tuskin ovat ainakaan tavallisia. Tältä kansainvälisemmältä kantilta gradussa soveltamani nimeämiskäytäntö ei ole kovinkaan onnistunut.

Kyseisiä suuria miilunpohjia on löydettävissä Pohjois-Savon ja Pohjois-Karjalan suunnalta, mutta toistaiseksi en ole kyennyt paikantamaan niitä muualta Suomesta. Mahdollisuuksia systemaattiseen etsintään minulla ei valitettavasti ole ollut. On toistaiseksi avoin kysymys, onko kyseinen miilunpohjatyypin tavallinen Suomessa vai vain pohjoisen Savo-Karjalan alueella. Kuten jo aiemmin mainitsin, arkeologisen aineiston niukkuudesta huolimatta suuret kuoppamiilut eivät kuitenkaan ole täysin tuntematon ilmiö maailmalla. Hirsch et al:n jaotteluun nämä suuret miilunpohjat ovat helposti lisättävissä uudeksi alatyypikseen.

⁵² Lassila 1914, 21–23.

⁵³ Hirsch et al. 2020, 976, 977.

Erilaisia jaotteluja on mahdollista muodostaa kriteerejä vaihtelemalla lähes loputtomasti, mutta tällä hetkellä jaottelisin, ainakin Suomen vasta alustavasti hahmottuvaa kokonaisuutta ajatellen, miilunpohjat hieman edellä esitetystä poiketen (Taulukko 3). Jaon tarkoituksena on ensisijaisesti tarjota nopea tapa jäsenellä kyseisen muinaisjäännöstyyppin erilaisia piirteitä. Tyyppiä voi olla hyötyä myös silloin, kun miilunpohjia pitää kuvailla tiiviisti eli erityisesti inventointikertomuksissa. Huolellisesta kohteen piirteiden dokumentoinnista kannattaa kuitenkin pitää mahdollisuuksien mukaan kiinni, sillä kuten todettua, tästä aiheesta on vielä paljon selvittämättä ja tulkinnat voivat vielä muuttua.

Tutkimuksen suuntia

Edellä olen pyrkinyt luomaan lyhyen katsauksen miilunpohjiin arkeologisina ilmiöinä ja miilunpolton käytäntöihin. Kiinnostus miilunpolton historiaan on kasvussa, mihin on varmasti vaikuttanut paljon miilunpohjien suuren määrän selkeä erottuminen nykyisin hyvin saatavilla olevasta laserkeilausaineistosta. Kyseisen aineiston tarkastelun seuraava askel on tekoälyalgoritmien hyödyntäminen kohteiden paikantamisessa. Maailmalta tästä on jo joitakin esimerkkejä, mutta ne eivät toistaiseksi ole sovellettavissa ilman perehtymistä ohjelmoinnin saloihin.⁵⁴ Suomessa alkuvuodesta käynnistyneessä LIDARK-hankkeessa tavoitteena on arkeologisten kohteiden automaattinen tunnistaminen tarjolla olevista laserkeilausaineistoista.⁵⁵ Projektin tulokset ovat todennäköisesti helposti sovellettavissa miilunpohjien paikantamiseen.

Oma kysymyksensä on se, onko kaikki miilunpohjat todettava paikan päällä maastotarkastuksessa ennen suojelupäätöksen tekemistä. Laserkeilausaineistossa on tulkinnalliset virhetekijänsä, eikä tekoälykään ole erehtymätön. Toisaalta esimerkiksi nykyisin harjoitettu metsänhoito äestyksineen, laikutuksineen ja mätästyksineen voi vahingoittaa muinaisjäännöstä hyvin äkillisesti.⁵⁶ Päätöstä ei siksi voi lykätä loputtomiin. Jokainen miilunpohja ei ole suojelun arvoinen, mutta alueellisia suojelukokonaisuuksia muodostettaessa on mietittävä, mitä kokonaisuuden halutaan edustavan. Tehdyt päätökset voivat vaikuttaa aiheen myöhemmän tulkintaan.

Suomessa miilunpohjien levintää ei ole toistaiseksi kartoitettu. Miilunpohjista saatavilla olleen tiedon vähäisyys on johtanut aiemmin niiden jättämiseen huomiotta tai väärin tulkintaan arkeologisten inventointien yhteydessä. Nykyisellään tilanne on kuitenkin parempi ja hiilunpolttoa käsitellään muun muassa Museoviraston Arkeologisen kulttuuriperinnön oppaassa.⁵⁷ Perusta eri miilunpohjatyypin levinneisyyden kartoittamiselle on olemassa. Tietoa kaivataan myös huonosti tunnettujen tyyppien rakenteista eli ennen muuta suurten kuoppamiilunpohjien ja hiilikuoppien osalta.

⁵⁴ Esim. Bonhage et al. 2021; opinnäytteistä Wijkhuizen 2018; Anderson 2019.

⁵⁵ ”Arkeologisten kohteiden automaattinen tunnistaminen laserkeilausdatasta”, www.oulu.fi/ärkeologia/node/208931.

⁵⁶ Menetelmistä lyhyt kuvaus esim. Uotila, Luoranen & Saksa, www.luke.fi/kehityshyppy/metsanhoitotieto/maanmuokkaus/.

⁵⁷ Arkeologisen kulttuuriperinnön opas, akp.nba.fi 18.9.2020.

Lähdeluettelo

Tutkimusaineisto

Maanmittauslaitos (MML) 2021. Laserkeilausaineisto. Viitattu 28.6.2021.

Maanmittauslaitos (MML) 2021. Maastotietokanta. Viitattu 28.6.2021.

Painamattomat lähteet

Anderson, Eli. 2019. *Mapping Relict Charcoal Hearths in the Northeast US Using Deep Learning Convolutional Neural Networks and LIDAR Data*. Master's Theses, nro 1387. Geography, University of Connecticut. https://opencommons.uconn.edu/gs_theses/1387.

Kangaskesti, Janne. 2019. *Se syntyi sysimäellä, kasvoi hiilinkakahalla – hiilimiilujen arkeologiset jäännökset Suomessa*. Pro gradu. Arkeologia, Helsingin yliopisto. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:hulib-201906132728>.

Kykyri, Marita. 2010. *Kotka, Mussalo, Takakylä Santalahden leirintäalueen laajennus*. Hiilimiilujen valvontakäyväus ja dokumentointi. Kaivaus- ja dokumentointikertomus. Kymenlaakson museo.

Lukkarinen, J. 1939. *Pohjois-Karjalan kansanomaisesta raudanvalmistuksesta*. Pohjois-Karjalan museolle suoritettu stipendiaattityö. Museoviraston arkisto, kansatieteellinen aineisto. KM:K306.

Mönkkönen, Riku. 2012. Rautavaara ja Juuka kulttuuriperintöinventointi 2012. *Metsähallituksen asianumero 5795/41/2012*. Kansallinen metsäohjelma (KMO) 2015. Metsähallitus.

Rölf, Magnus ja Katarina Österström. 2007. En medeltida kolningsgrop vid Grebo Prästgård. Förundersökning av UV 4:1, Melskog 1:1 och avgränsning av UV 4:2 UV 4:1 och 4:2, Grebo Prästgård Grebo Socken, Ätvidabergs kommun Östergötland. *UV Öst, rapport 2007:40*. Riksantikvarieämbetet.

Taivainen, Jouni. 2010. Salo Teijon alue. Kulttuuriperintökohteiden inventointi. *Metsähallituksen asianumero 5869/41/2010*. Kansallinen metsäohjelma (KMO) 2015. Metsähallitus.

Wennerberg, Rickard. 2008. 1000 år av kolning i Nifsarp. Arkeologisk undersökning av kolningsgropar, liggmilla och kolbottnar inför anläggande av ny trafikövningsplats inom fastigheten Nifsarp 1:12. *Arkeologisk rapport 2008:17*. Jöngköpings läns museum.

Wijkhuizen, Frans. 2018. *Relict Charcoal Hearths in the Horstwalde area: Comparing the first Charcoal Hearths found in open fields with hearths found in forest and using historical maps and soil profiles to explain site choosing*. Bachelor Theses. University of Amsterdam. http://www.gis-studio.nl/projects/bsc_projects/Bachelor_Thesis_Frans_Wijkhuizen_UvA_2018.pdf.

Kirjallisuus

Arpi, G. 1953. "The Supply with Charcoal of the Swedish Iron Industry from 1830 to 1950." *Geografiska Analer*, 35 (1): 11–27. <https://doi.org/10.2307/520263>.

Bergroth, F. G. 1885. *Miilunpoltosta*. Suomen Metsäyhdistyksen kirjasia III. Helsinki.

Bergström, Hilding ja Gösta Wesslén. 1915. *Om träkolning*. : P.A Norstedt & Söner.

Bonhage, Alexander, Mahmoud Eltaher, Thomas Raab, Michael Breuß, Alexandra Raab ja Anna Schneider. 2021. "A modified Mask region-based convolutional neural network approach for the automated detection of archaeological sites on high-resolution light detection and ranging-derived digital elevation models in the North German Lowland." *Archaeological Prospection*, 28 (2): 177–186. <https://doi.org/10.1002/arp.1806>.

Ekman, Karl. 1937. *Herrskartanon vanhan tehtaan historia. Teijon tehtaat 1686–1936*. : Teijon tehtaat osakeyhtiö.

Emrich, Walter. 1985. Handbook of Charcoal Making. *Solar Energy R&D in the European Community. Series E, vol. 7. Energy from Biomass*. D. Reidel Publishing Company for the Commission of the European Communities.

FAO. 1983. Simple Technologies for Charcoal Making. *FAO Forestry Paper 41*. : Food and Agriculture Organization of the United Nations.

Fredman, Per-Olof. 2009. Skog & historia i Uppsala län. *Skogsstyrelsen Rapport 2009:2*. Skogsstyrelsen.

Groenewoudt, Bert. 2007. "Charcoal Burning and Landscape Dynamics in the Early Medieval Netherlands." *Ruralia*, 6: 327–337. Brepols. <https://doi.org/10.1484/M.RURALIA-EB.3.1150>.

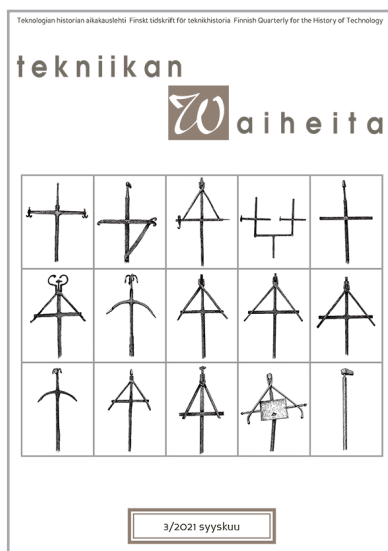
Helander, A. Benj. 1922. *Metsänkätöoppi*. : WSOY.

Hennius, Andreas. 2019. *Spår av kolning*. Arkeologiskt kunskapsunderlag och forskningsöversikt. : Riksantikvarieämbetet.

- Hennius, Andreas, Jonas Svensson, Anna Ölund ja Hans Göthberg. 2005. *Kol och tjära*. Arkeologi i norra Upplands skogsmarker. Undersökningar för E4, Vendel, Tierp och Tolfta socknar, Uppland. Rapport 2005:02, avdelningen för arkeologiska undersökningar. Uppland: Upplandsmuseet.
- Hirsch, Florian, Anna Schneider, Alexander Bonhage, Alexandra Raab, Patrick J. Drohan ja Thomas Raab. 2020. "An initiative for a morphologic-genetic catalog of relict charcoal hearths from Central Europe." *Geoarchaeology*, 35: 974–983. <https://doi.org/10.1002/gea.21799>.
- Lassila, Vilho. 1914. *Miilunpoltto*. Helsinki: Keskusmetsäseura Tapio.
- Laine, Eevert. 1948. Suomen vuoroitimi 1809–1884 II. Ruukit. *Historiallisia Tutkimuksia XXXI*, 2. Suomen Historiallinen Seura.
- Niukkanen, Marianna. 2009. Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäänökset. Tunnistaminen ja suojelu. *Museoviraston rakennushistorian osaston oppaita ja ohjeita* 3. Museovirasto.
- Powell, Alan J, Jane Wheeler ja Cathy M. Batt. 2012. "Identifying archaeological wood stack charcoal production sites using geophysical prospection: magnetic characteristics from a modern wood stack charcoal burn site". *Journal of Archaeological Science*, 39 (5): 1197–1204. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2011.11.005>.
- Roininen, Riitta. 1978. *Järvivalminnosto ja kotiraudanvalmistus Rautavaaralla*. Rautavaaran kulttuurilautakunnan teettämä haastattelututkimus.
- Saloheimo, Veijo. 1953. *Nurmeksen historia*. Kuopio: Savon sanomat.
- Scott, Andrew ja Freddy Damblon. 2010. "Charcoal: Taphonomy and significance in geology, botany and archaeology." *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 291 (1): 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.palaeo.2010.03.044>.
- Seppänen, Vilho. 1939. *Miilunpoltto*. Helsinki: Keskusmetsäseura Tapio.
- Talvitie, Y. 1924. *Puun hiilto ja hartsin valmistus*. Porvoo: WSOY.
- Vanhaa Hauhoa. 1934. *Kansatieteellinen arkisto 1*. Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Vilkuna, Kustaa H.J. 1994. Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi, ruukinpatruunalle hyödyksi. Suomen rautateollisuus suurvalta-ajalla. *Historiallisia Tutkimuksia* 188. Suomen Historiallinen Seura.
- Vilppo, Teemu, Sari Pitkänen, Markus Melin ja Kirsi Mononen. 2016. "Methods and techniques for efficient charcoal production." Teoksessa *Sustainable Fuelwood Management in West Africa*, toimittaneet Kirsi Mononen ja Sari Pitkänen: 67–95. Joensuu: University of Eastern Finland.

Verkkosivut

- "Arkeologisten kohteiden automaattinen tunnistaminen laserkeilausdatasta." Oulun yliopisto. Viitattu 11.6.2021. <https://www.oulu.fi/arkeologia/node/208931>.
- Arkeologisen kulttuuriperinnön opas. Museovirasto. Viimeksi muokattu 18.9.2020. Viitattu 30.6.2021. <http://akp.nba.fi/>.
- "Historialliset ilmakuvat." Paikkatietoikkuna. Maanmittauslaitos. 1.6.2021. Viitattu 29.6.2021. <https://kartta.paikkatietoikkuna.fi/>.
- Kielitoimiston sanakirja. 2020. Kotimaisten kielten keskus ja Kielikone Oy. Helsinki. URN:NBN:fi:kotus-201433. Verkkojulkaisu HTML. Päivitettävä julkaisu. Viitattu 28.6.2021. <https://www.kielitoimistonsanakirja.fi>.
- Uotila, Karri, Jaana Luoranen ja Timo Saksa. "Maanmuokkaus – mätästys, äestys & laikutus." Kehityshyppy metsänhoitoon -hanke. Luonnonvarakeskus. Viitattu 30.6.2021. <https://www.luke.fi/kehityshyppy/metsanhoitotieto/maanmuokkaus/>.

Tekniikan Waiheita
ISSN 2490-0443
Tekniikan Historian Seura ry.
39. vuosikerta: 3
2021
<https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

Teolliset ja varhaisteolliset arkeologiset kohteet Metsähallituksen inventoinneissa

Tapani Tuovinen

To cite this article: Tapani Tuovinen, ”Teolliset ja varhaisteolliset arkeologiset kohteet Metsähallituksen inventoinneissa” Tekniikan Waiheita 39, no. 3 (2021): 160–177 <https://doi.org/10.33355/tw.110533>

To link to this article: <https://doi.org/10.33355/tw.110533>

Teolliset ja varhaisteolliset arkeologiset kohteet Metsähallituksen inventoinneissa

Tapani Tuovinen¹

Valtion metsähallinnon alkuvaiheet

Keskiajalla muotoutuva kuninkaan valta pyrki kasvattamaan kaupunkeja, hallintoa ja sota-väkeä ja turvaamaan käyttöönsä resursseja kontrolloimalla ja verottamalla maataloustuotantoa ja luonnonvarojen käyttöä. Maat ja vedet, jotka eivät ikimuistoisen nautinnan perusteella kuuluneet yksityiselle tai yhteisölle, olivat Jumalan, valtion ja kuninkaan omistuksessa. Tämä näkemys perustui italialaiseen oppiin kuninkaan yliomistuksesta, jonka fiskaalista hyödyn-tämistä erityisesti Kustaa Vaasa kehitti ja lujitti. Kuninkaan regaalioikeudellinen vaatimus koski metsävarojen lisäksi muun muassa tuottoisia kalastuskareja ja malmivarantoja².

Valtion omistamien metsien ja talonpojille kuuluvien yksityisten metsien väliset rajat olivat epäselvät aina isojakoon asti. Vuonna 1757 säädetty isojakoasetus aloitti maanomistusten yhtenäistämisen talokohtaisiksi tontti-, viljelys- ja niittyपालtoiksi, ja yhteisesti omistettujen metsien muuttamisen talokohtaisiksi metsäपालtoiksi. Ylimenevä metsä siirrettiin pääosin valtiolle ns. liikamaana käytettäväksi uudisasutukseen³.

Valtion yliomistusta purettiin vähitellen muuallakin. Valtio luopui yksinoikeudesta malmeihin 1723 ja sen tilalle tuli valtausjärjestelmä, mutta valtio säilytti edelleen hallinnassaan kaivosomistuksia⁴. Toisaalla, kuten yleisvesien kalastusoikeuksissa, valtion erityisoikeudet ovat säilyneet itsenäisen valtion oikeusjärjestelmään asti.

Autonomian aikana metsien käyttöön kohdistuvat paineet ja osin vastakkaiset intressit lisääntyivät. Metsävarojen käytöstä kilpailivat ruukit, vuoriteollisuus ja metsien kotitarve-käyttö. Sahateollisuus ylitti jatkuvasti privilegioissa sallitut hakkuumäärät. Vesisahojen ja uusien höyrysaahojen pelättiin tuhoavan Suomen metsät. Teollisuudenhaarojen keskinäinen kilpailu johti 1840-luvulla metsäpoliittiseen kädenvääntöön. Siihen osallistuivat mm. *Saima*-lehden päätoimittaja J.W. Snellman, joka kannatti metsien tehokasta hakkuuta, ja senaatin finanssitoimituskunnan päällikkö L.G. von Haartman, vuoriteollisuusmies ja merkantilisti. Vaikutusvaltaisen von Haartmanin näkemyksen mukaan metsävaroja kuluttavaa saha-teollisuutta oli säänneltävä ja valtion metsien hoitoa oli tehostettava. Ymmärrettiin laajasti, että valtion metsähallinto oli saatava järjestetyksi. Vuonna 1851 säädetyllä metsäasetuksella perustettiin väliaikainen metsänhoitolaitos, josta muodostettiin metsänhoitohallitus 1859. Vuonna 1908 viraston nimeksi annettiin Metsähallitus⁵.

¹ Kirjoittaja on rannikkoarkeologian dosentti Oulun yliopistossa ja toimii kulttuuriperinnön erikoissuunnittelijana Metsähallituksen Rannikon Luontopalveluissa.

² Inger 1997, 41–43.

³ Jutikkala 1958, 246–259; Talvitie 2013, 64–68.

⁴ Bäckström 2015, 28–31.

⁵ Parpola & Åberg 2009, 16–32.

Teollisuusarkeologiset kohteet

Ruotsin vallan ajan suuret teolliset laitokset – ruukit, lasitehtaat, sahat, kaivokset ja laivanrakennus – olivat pääomavaltaisia hankkeita, joissa käytettiin paljon materiaaleja ja energiaa ja tuotettiin ympäristöön runsaasti sellaisia anomaloita, jotka ovat nyt tai joiden odottaisi nyt olevan näkyvissä arkeologisina jälkinä. Mittavat varhaisteolliset rakennushankkeet ovat aina olleet tiedossa, eikä niitä ole ollut tarpeen löytää niin kuin arkeologisia kohteita yleensä. Ne näyttäytyvät merkityksellisenä teollisuusarkeologisena kulttuuriperintönä, jonka korkea arvotus on ilmeinen. Se, mitä muuta luetaan teollisuusarkeologisten kohteiden joukkoon, riippuu paljolti siitä, miten laajasta ja pääomavaltaisesta tuotannosta puhutaan, millainen aikaraja tuotantotoiminnalle asetetaan ja miten määritellään häilyvä raja teollisen tuotannon ja kansanomaisen kotiteollisen tuotannon välillä. Kotiteollinen käsityö ei, toisin kuin teollisuus, tarvinnut toiminnalleen valtiovallan lupaa, minkä johdosta kotiteollisen tuotannon arkistolähteet ovat niukemmat kuin teollisuustuotannon⁶. Kotiteollisuuden lähdeaineistoa on myös luonnehdittu epätarkaksi ja epätasaiseksi⁷. Pienimuotoinen kotiteollinen toiminta jätti myös ympäristöön vaikeammin havaittavia arkeologisia jälkiä kuin teollisuus.

Metsähallituksen hallinnoimilla mailla ja vesissä on tämänhetkisen tietämyksen mukaan 27 000 arkeologista kohdetta, joiden tiedot on tallennettu Metsähallituksen PAVE-paikkatietojärjestelmään⁸. PAVEn tiedot eivät ole täydelliset, vaan Museoviraston Museoverkossa on joukko kohteita, joita ei ole tallennettu PAVEen.

Kohteita koskevat tiedot on suureksi osaksi kerätty Metsähallituksen arkeologien vuosina 2006–2021 suorittamissa inventoinneissa. Inventoitavina ovat olleet Metsähallituksen hallinnassa olevat kiinteistöt ja joiltakin osin sellaiset suojelualueet, joilla Metsähallituksen Luontopalvelut toimii yhteistyössä muun maanomistajan kanssa esimerkiksi luonnonsuojelussa. Aineistossa painottuu vahvasti Kansalliseen metsäohjelmaan kuulunut valtion monikäyttömetsien kulttuuriperinnön inventointi 2010–2015. Hankkeessa dokumentoitiin yli 10 000 arkeologista kohdetta, joiden ikähaarukka on noin 10 000 vuotta⁹.

Seuraavassa tarkasteltavat teollisuusarkeologiset kohteet on poimittu Metsähallituksen valtionmaiden kohteista *Arkeologisen kulttuuriperinnön oppaan*¹⁰ mukaisella tavalla, joka rajaa runsaslukuisen hiilimiljöjen kategorian teollisuusarkeologisten kohteiden piiriin. Kohteille ei asetettu muita aikarajoja kuin se, että esihistorialliset kohteet suljettiin pois. Teollisuusarkeologisten kohteiden kysely PAVE-paikkatietojärjestelmästä ei täydellisellä varmuudella tuota kaikkia määritelmän täyttäviä kohteita, sillä paikkatiedon rakenteeseen tehtiin vuonna 2017 muutoksia, joista seuraava tallennustyö on kesken. Kyselyjä yhdistelemällä tietokannasta tuli kaivetuksi esiin 808 teollisuusarkeologista kohdetta (Kuva 1).

⁶ Kallio 2005.

⁷ Virrankoski 1963, 17–20.

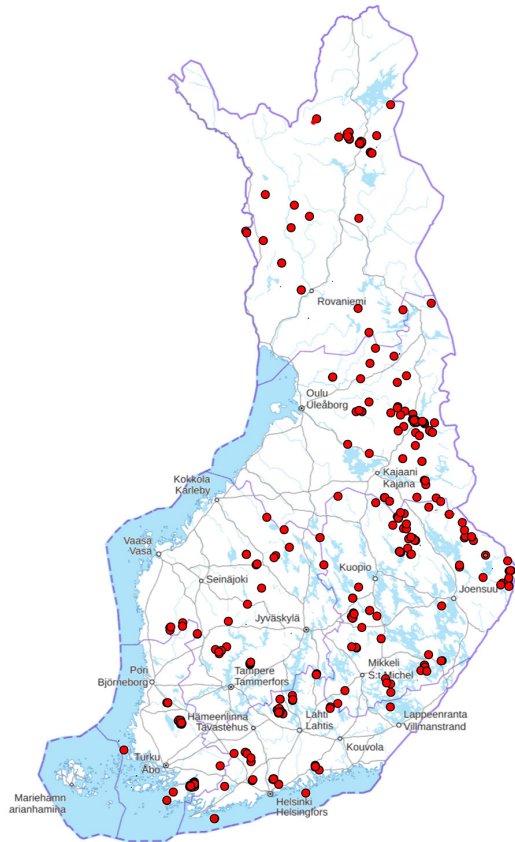
⁸ Uljas-tietojärjestelmät <https://www.metsa.fi/maat-ja-vedet/paikkatieto/paikkatietojarjestelmat/>

⁹ Taivainen 2016.

¹⁰ Arkeologisen kulttuuriperinnön opas. <http://akp.nba.fi/>

Kuva 1. Teollisuusarkeologiset kohteet Metsähallituksen PAVE-paikkatietojärjestelmässä.

Kohteiden jakaumat heijastavat paljolti Metsähallituksen inventointien suuntautumista. Kohteista kaikkiaan 627 sijaitsee Metsähallituksen liiketoiminnan ja Metsähallitus Metsätalous Oy:n hallinnassa olevilla mailla, joilla valtion monikäyttömetsien inventointi tehtiin. Näin esimerkiksi Ilomantsissa on 124 kohdetta, jotka kaikki ovat hiilimiilualueita. Suomussalmen 60 kohteesta pääosa on hiilimiiluja ja loput raudanvalmistuspaikkoja. Metsähallituksen julkisten hallintotehtävien alueilla eli pääosin suojelualueilla sijaitsee puolestaan 181 kohdetta. Ne on inventoitu ulkoisesti rahoitetuissa hankkeissa ja Luontopalvelujen omalla budjettirahoitteisena työnä muun muassa suojelualueiden hoito- ja käytösuunnitelmien laatimista varten.

Hiilimiilut

Tarkasteltavista kohteista neljä viidesosaa on hiilimiiluja (Taulukko 1) eli paikkoja, joissa maa-aineksella peitettyjä puukekoja on palamislämmöllä kuivatislattu hiileksi¹¹. Ruukkien puuhiilen kysyntä tuotti metsäisten seutujen talonpojille paljon työtä hiilenpoltossa. Laaja puuhiilen tuotanto jatkui 1600-luvulta aina 1800-luvun puoliväliin, jolloin ruukit ottivat käyttöön tehokkaat hiiliuunit ja hiilimiilujen polttaminen vähitellen hiipui.

Osa 664 hiilimiilukohteesta on tallennettu paikkatietojärjestelmään yksittäisiksi geometrialtaan pistemäisiksi kohteiksi, osa aluemaisiksi kohteiksi, joihin kuuluu enemmän kuin yksi hiilimiilu. Jälkimmäisiä on joka kymmenes kohde. Jos aluemaisten kohteiden yksittäiset miilut lasketaan yhteen, saadaan miilujen kokonaismääräksi 1092. Lukumääräisesti suurimmat hiilimiilualueet ovat Hämeenlinnan Valkjärvenkangas, jossa on 37 miilua ja Ilomantsin Kokkokangas 39 miiluneen. Hiilimiilu erottuu raporttien mukaan tyypillisesti tasalakaisena pyöreänä maakumpareena, jonka läpimitta on luokkaa 8–22 metriä. Kumpareen ulkokehällä havaitaan usein kuoppia, jotka on tulkittu palamisen säätämistä varten tarpeellisiksi ilmanottoaukoiksi, toisinaan myös oja tai kaivanto. Aineistossa miilun tyyppiä ei ole määritelty systemaattisesti, mutta milloin tieto tyylistä on tallennettu, se on pystymiilu.

¹¹ Kangaskesti 2021.

Tarkenne	Kohteita	% kaikista
Hiilimiilut	664	82.3
Kaivokset ja louhokset	67	8.3
Kalkkiuunit	13	1.6
Kullanhuuhdonnan jäännökset	27	3.3
Raudanvalmistuspaikat	31	3.8
Terva- ja tärpättitehtaot	2	0.2
Vesisahat	4	0.5
Yhteensä	808	100.0

Taulukko 1. Valtionmaiden teollisuusarkeologisten kohteiden tyypit PAVE-paikkatietojärjestelmässä.

Inventoiduista hiilimiiluista ei toistaiseksi ole ajoituksia käytettävissä. Monissa tapauksissa rakennelman päällä kasvavien puiden koosta inventoija on kuitenkin voinut päätellä, että kohteen käyttö on päättynyt reilusti yli sata vuotta sitten.

Kaikkiaan 19 tapauksessa on raportoitu hiilimiilun läheisyydessä jäännöksiä miilumajasta tai miilupirtistä, jossa miilunpolttajat ovat asuneet pitkään kestäneen työn aikana. Jäännökset erottuvat puolikaaren muotoisena tai suorakulmaisena maavallina, jossa on seinän tuntumassa tulisijan jäännökset. Tulisija on kylmämuurattu, joskus voi erottua tiiltäkin. Suuaukko on tyypillisesti miilua kohti. Tulisijan jäännökset ovat toisinaan ainoa säilynyt osa hiilimajasta, ja silloin on mahdollista pitää tulisijaa erheellisesti ns. ryssänuunina¹². Alun perin miilumaja oli yksinkertainen riu'usta tai hirsistä koottu rakennelma tai paikoin maahan kaivettu korsumainen kuoppa. Havaintojen mukaan hiilimiilun läheltä löydetty maja voi kuitenkin olla kookaskin hirrestä salvottu kämpä. Paikoin hiilimiiluihin liittyy muita jäännöksiä, jotka on luokiteltu tervahaudaksi, kaivoksi, kellariksi, saunaksi tai kaskiröykkiöiksi.

Kaivokset ja louhokset

Kaivos- ja louhoskohteita on aineistossa 67. Ne edustavat 31 kaivos- tai louhosaluetta, joista useimmissa on louhittu karbonaattikiviä eli kalsiittia ja/tai dolomiittia. Kalkkia suosivan lajiston suojelevarvon takia monet karbonaattikivilouhokset on hankittu valtiolle luonnon-suojelun tarkoituksessa. Iäkkäin louhoksista on Pälkäneen (Luopioisten) Kukkian kalkkikivilouhos, joka palautuu 1500-luvulle. Perimätiedon mukaan sieltä olisi kuljetettu kalkkikiveä Hämeen linnaan rakennusmateriaaliksi. Kauko Puustisen aineiston¹³ mukaan Kukkiassa on louhittu kaikkiaan 4500 tonnia kalkkikiveä. Jäljellä on louhittuja 2–3 metrin korkuisia pystysuoria kallionpintoja. Niitä ei ole tutkittu tarkemmin ja ne ovat lisäksi kasvillisuuden peitossa. Kohde kuuluu Pirkanmaan maakuntamuseon adoptoituihin monumentteihin ja sitä hoidetaan muinaisjäännöskohteena.

¹² Kangaskesti 2021, 151.

¹³ Puustinen 2003. <http://weppi.gtk.fi/aineistot/kaivosteollisuus/>

Kuva 2. Hiilimiilu Lähteensuo 2 Teijon kansallispuistossa. Miilunpohjaa ympäröi kaivanto. Kuva: Metsähallitus / Tapani Tuovinen, 2019.

Kuopion Huosiaisniemen dolomiittilouhos oli käytössä 1700-luvulta vuoteen 1916. Niemessä on louhittu kalkkia ainakin Juankosken ruukille. Ala-Siikajärven rannassa on noin 50 metriä pitkä avolouhos, jonka seinämät ovat pystysuorat.

Muita karbonaattikivilouhoksia ovat Vantaan Sottungbyn-Häkansbölen louhos (1800-luvulta) sekä Limsjär (1840-luvulta, louhittu 30 tonnia kalkkikiveä Korppoon kartanoon) ja Ävensör, jotka sijaitsevat Paraisilla, entisessä Korppoossa. Ävensör mainitaan ensimmäisen kerran vuonna 1795 Johan Fredrik Glasbergin väitöskirjassa, joka tarkastettiin Turun vanhassa akatemiassa¹⁴. Kalkkikivi, jota tarvittiin Kalannin Männäisten ruukissa takkiraudan pelkistykseen, hankittiin Taivassalon Leikluodon talonpojilta. Leikluotolaiset vuorostaan ostivat kiven Ävensöristä. Saarella toimi vuosina 1845–1956 louhos, jonka ympärille kehittyi parhaimmillaan 200 asukkaan yhdyskunta kansakouluineen ja kauppoineen. Kokonaistuotannoksi muodostui 100 726 tonnia. Ävensör kuuluu Länsi-Turunmaan saaris- toasutuksen RKY-alueeseen¹⁵.

Vimpelin Huosianmaankallio on kalkkikiven historian kannalta erityinen paikka, sillä siellä oli sekä teollista louhintaa että kansanomaista talonpoikaista kalkkipolttoa. Kalkkikivi- ja dolomiittiesiintymä löydettiin vuonna 1836, ja sen teollinen louhinta on jatkunut meidän päiviimme asti, viimeisimpänä yrittäjänä Nordkalk Oy Ab. Huosiassa oli kalkkikiveä ja dolomiittia louhittu vuoteen 2003 mennessä 333 934 tonnia¹⁶.

Louhoksen alueella ja sen välittömässä läheisyydessä toimi vimpeliläisten sukulaisten ja naapurien muodostamia yhtiöitä, jotka louhivat kalkkikiveä ja polttivat sitä poltetuksi

¹⁴ Glasberg 1795.

¹⁵ Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt RKY. <http://www.rky.fi/>

¹⁶ Puustinen 2003. <http://weppi.gtk.fi/aineistot/kaivosteollisuus/>

Kuva 3. Kirmon avolouhos Paraisten (Korppoon) Ävensorissa. Kuva: Tapani Tuovinen, 2017.

kalkiksi. Kalkinpolttajat käyttivät yksinkertaisia maauneja, joissa oli lohcareilla vuorattu, edestä ja päältä avoin pesä. Siihen ladottiin poltettavat kalkkikivet ja niiden päälle holvattiin tulipesä kutakin polttoa varten. Tarvittava polttopuu haettiin lupaa vastaan valtionmetsästä. Valmis kalkki myytiin eri puolille maakuntaa. Toiminnan huippukausi ajoittui sotien jälkeiseen jälleenrakennusaikaan, jolloin muurauskalkilla oli paljon kysyntää¹⁷.

Kuopiossa Metsähallituksen hallintaan on tullut myös Lävonsaaren grafiittilouhos (1863–1917), Pisavuoren liuskekivilouhos ja hiekkakivilouhos sekä Pirunkellarin vuorikidelouhos (mainittu 1792). Kustavin Katanpään graniittilouhos, jossa vangit louhivat nupukiveä kadunpäällysteeksi vuosina 1931–1940, tuli Metsähallituksen hallintaan osaksi Selkämeren kansallispuistoa vuonna 2011¹⁸.

Lauhanvuoren myllynkivikäsitelöisyys

Lauhanvuoren kansallispuiston korkein kohta on 231 m korkea kupoli, joka jäi mannerjäätikön peräännyttyä runsaat 10 000 vuotta sitten meren ympäröimäksi saareksi. Mannerjäätikkö, rantavoimat ja pakkasrapautuminen muodostivat Lauhanvuoren rinteille louhikkoja eli

¹⁷ Peltonen 1998; Ylönen 1998.

¹⁸ Katanpää. Kulttuuriperintöinventointi 2011. Metsähallitus, Arkeologiset inventointiraportit.

Kuva 4. Porausjälkiä myllynkiven aihiossa Kovanpruukinkivijatatassa. Kuva: Metsähallitus / Tapani Tuovinen, 2017.

kivijatoja, jotka sisältävät myllynkiveksi sopivaa kovaa kvartsihiekkakiveä¹⁹. Inventoinnissa vuonna 2017 löydettiin jälkiä siitä, että kivijatoista ja niiden alapuolella hiekkakerrostumista on etsitty hiekkakiveä kaivamalla lapiolla. Geologi J.J. Sederholmin vuonna 1893 ottamasta valokuvasta nähdään, kuinka löydetty lohkar kangettiin puuseipään avulla ylös maasta (Kuva 5). Lohkareita muotoiltiin paikan päällä poraamalla ja lohkomalla. Maastosta löydetystä aihioista voi arvioida, että valmiit myllynkivet olisivat painaneet noin 800 kg²⁰.

Lauhanvuoren myllynkivikäsittelyllisyys sai lähteiden mukaan alkunsa viimeistään vuonna 1857. Se on kuitenkin todennäköisesti vanhempaa perua, koska hyvää raaka-ainetta oli käytettävissä. Myllynkiven aihiot vietiin talvella rekikelillä viimeisteltäviksi Isojoelle tai Honkajoelle ja myytiin Etelä-Pohjanmaalle, Pohjois-Satakuntaan ja Tampereelle²¹. Myllynkiviä kaivettiin enenevästi 1880- ja 1890-luvuille asti, mutta sitten teollisesti valmistetut myllynkivet valtasivat nopeasti markkinat ja syrjäyttivät käsityön. Samalla tavalla tuotanto taantui myllynkivistään tunnetussa Säskylän pitäjässä, mutta hiukan aikaisemmin²².

¹⁹ Salomaa 1982.

²⁰ Lauhanvuoren kansallispuisto. Suojelualan kulttuuriperintökohteiden inventointi 2017. Metsähallitus, Arkeologiset inventointiraportit.

²¹ Laine 2000, 24–25.

²² Virrankoski 1963, 418.

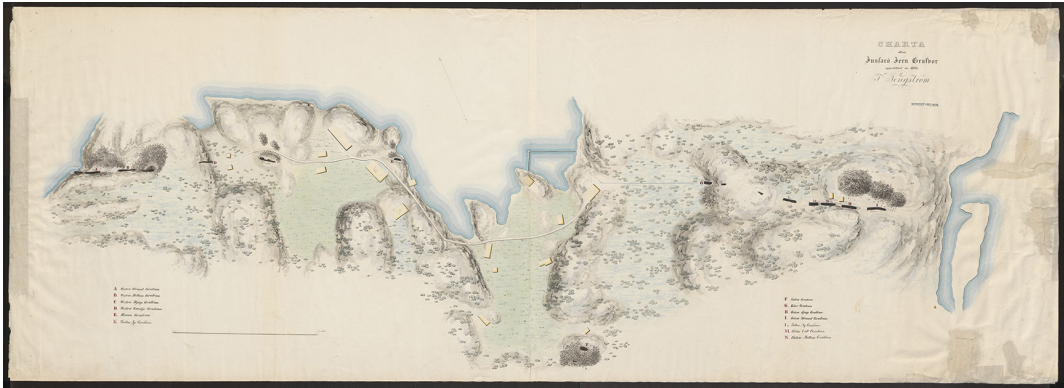

Kuva 5. Hiekkakivilohkare kaivetaan esiin hiekasta Lauhanvuorella. Kuva: J.J. Sederholm 1893, GTK:n Hakku-palvelu, Vanhatkuvat nro 696.

Jussarön rautakaivos

Vuonna 1834 löydettiin Jussarön saaren magnetiittiesiintymä nykyisessä Raaseporissa. Alueen kallioperän rautapitoisuus oli tunnettu jo kauan, koska se aiheutti voimakkaita häiriöitä alusten kompasseihin. Samana vuonna senaatti päätti vallata esiintymän valtion käyttöön. Louhinta aloitettiin välittömästi. Alusta alkaen kuitenkin korkeat tuotantokustannukset ja ulkomaankaupan rajoitukset aiheuttivat ongelmia, joita koetettiin ratkaista merkantilistisen talousopin pohjalta. Vuonna 1841 senaatin finanssitoimituskunnan päällikkö L.G. von Haartman, joka samoihin aikoihin vaikutti voimakkaasti valtion metsäpolitiikkaan, päätti kustannusten alentamiseksi käyttää kaivoksessa vankityövoimaa, aluksi irtolaisuudesta ja myöhemmin rikoksista tuomittuja. Enimmillään saarella oli majoitettuna 95 vankia ja 60 vartijaa, joten heitä oli enemmän kuin saarella oli vakituksia asukkaita. Huolimatta siitä, että tuotantoon investoitiin ja uusia kaivoskuiluja avattiin, toimintaa ei kuitenkaan saatu senaatin hinta- ja tuotantovaatimusten mukaiseksi. Lopulta senaatti lopetti kaivoksen toiminnan keväällä 1861 ja omaisuus huutokaupattiin²³.

²³ Laine 1929; Laine 1952; Sirén 2002.

Kuva 6. Jussarön kaivosyhdyskunta vuonna 1843. Fredrik Tengströmin karttapiirros²⁴.

Osa Jussaröstä kuuluu nykyään Tammisaaren saariston kansallispuistoon ja toisen osan saarta muodostaa Jussarön suojelumetsä. Alueella vuonna 2011 tehdyssä arkeologisessa inventoinnissa tärkeä tavoite oli saada maastohavainnot yhdistetyiksi säilyneeseen laajaan historialliseen lähdeaineistoon. Tärkein avain oli vuorihallituksen kaivostarkastajan Fredrik Tengströmin vuonna 1843 laatima kaivoskartta, johon hän merkitsi 13 kaivoskuilua ja 18 rakennusta (Kuva 6). Kaivoskuilut tulivat pääosin tunnistetuiksi, samoin osa lähteissä mainituista rakennelmista, muun muassa seitsemän hevosvintturia, joita käytettiin malmin ja veden nostoon kuiluista. Rakennusten jäännöksiä dokumentoitiin kuitenkin vain seitsemän – osaksi kaiketi siitä syystä, että rakennukset purettiin perusteellisesti huutokaupan jälkeen. Kaikkia säilyneitäkään rakennuksen jäännöksiä ei saatu tunnistetuiksi, sillä kaikki havaitut sijainnit eivät vastaa Tengströmin karttaa²⁵.

Jussarön saaren itä-länsisuuntainen malmio on likimain pystysuorassa asennossa, joten avolouhinta eteni kallioperään suoraan alaspäin pystysuorin seinämin, jotka tulivat aina korkeammiksi louhinnan edetessä. Aikalaisraporttien mukaan kuiluista muodostui louhinnan aikana 60–140 jalkaa (18–42 m) pitkät ja 5–11 jalkaa (1–3 m) leveät. Tengströmin mukaan vuonna 1858 syvin kuilu oli 186 jalkaa eli 55 m syvä²⁶. Inventoinnissa mitattiin vedellä täyttyneitä kuiluista seitsemän syvyyttä välillä 7–38 m, keskimäärin 28 m.

Vangit työskentelivät vuodesta 1840 alkaen ympäri vuoden. Talvikautta varten kuilut varustettiin katoksilla, mutta ne eivät ole voineet estää sadevettä valumasta kuiluun, puhumattakaan pohjaveden tihkumisesta, johon aikalaisraporteissa viitataan. Vangit louhivat ja erottelivat malmia kymmenien metrien syvyydessä pystysuorissa, ahtaissa, pimeissä ja märissä tai jäisissä kuiluissa. Vettä ja malmia kiskottiin hevoskiertoisilla vinttureilla ylös samoista kuiluista, joissa vangit louhivat. Olosuhteiden takia vankien keskuudessa vallitsi – kuten Ari Sirén on asian ilmaissut – epätoivoinen mieliala. Monet anoivat pääsyä siirtolaisiksi Sipe-

²⁴ Kansallisarkisto, Kauppa- ja teollisuushallituksen arkisto. K ja TH Ia.* 32:/- - Charta öfver Jussarö Jern Grufvor.

²⁵ Jussarö. Kulttuuriperintöinventointi 2011. Metsähallitus, Arkeologiset inventointiraportit.

²⁶ Laine 1929.

Kuva 7. Jussarö. Hevoskiertois-
sen vintturin pystysuora akseli
tuettiin lohkaareeseen porat-
tuun koloon. Kuva: Metsähalli-
tus / Tapani Tuovinen, 2011.

Kuva 8. Kaivoskuilu Jussarössä.
Kuva: Metsähallitus / Tapani
Tuovinen, 2011.

riaan, vaikka oli tiedossa, miten vaikeaa siellä oli päästä uuden elämän alkuun²⁷. On myös tietoja tuotantolukujen alenemisesta vankien sairastelun takia²⁸.

Valtiollisen kaivostoiminnan päätyttyä Jussarössä ja sitä ympäröivillä luodoilla yritettiin useita kertoja lähes sadan vuoden aikana elvyttää kaivostoiminta, mutta toiminta ei menestynyt. Oy Vuoksenniska Ab käynnisti lopulta vuonna 1954 mittavan teollisen kaivostoiminnan merenalaisessa malmiossa. Toiminta jatkui vuoteen 1967. Jussarön rautamalmin kokonais-
tuotannoksi on arvioitu 2 000 421 tonnia²⁹, josta valtion kaivoksen 1834–1861 osuus oli 31 888 tonnia³⁰. Vanha kaivos tuotti toisin sanoen vain 1.6 % kaikesta louhitusta malmista, vaikka kaivostyön inhimillinen hinta oli kohtuuton.

²⁷ Juntunen 1983, 48–57.

²⁸ Sirén 2002, 30–33.

²⁹ Puustinen 2003. <http://weppi.gtk.fi/aineistot/kaivosteollisuus/>

³⁰ Sirén 2002, 32.

Jussarön kaivoksen olot olivat kaikesta huolimatta osa 1800-luvun pakkotyölaitosten rangaistuskäytäntöjä. Vapausrangaistuksen tarkoitus oli parantaa rikollisen ihmisen kelvottomaksi katsottu persoonallisuus ja pakottaa hänet tottelevaiseksi eristämisen, tiukan kurin ja ankaran työnteon avulla³¹. Kaivoksen johtajat eivät voineet poiketa aikakauden vankeinhoidon näkemyksistä, semminkin kun he eivät olleet kaivos- tai vankeinhoitoalan ammattilaisia. Johtajat olivat senaatin talousosaston voimahahmon L.G. von Haartmanin tiukassa ohjauksessa, joten heidän vaikutuksensa kaivoksen toimintaan ja oloihin jäivät vähäisiksi³². Kaivostarkastaja Fredrik Tengström kävi saarella joitakin kertoja ja hänen tehtävänsä oli tehostaa kaivoksen teknistä toimivuutta. Hän oli – paitsi vuori-insinööri, kaivostarkastaja ja Suomen ensimmäisen kivipainon perustaja – myös yksi Lauantaseuran jäsenistä, jotka kokoontuivat lauantai-iltaisain keskustelemaan kirjallisuudesta ja filosofiasta. Joukkoon kuuluivat J.V. Snellman, Zacharias Topelius, Elias Lönnrot, Fredrika Runeberg (Tengströmin sisko), J.L. Runeberg ja muita aikansa tunnettuja vaikuttajia. Tengströmin verkostot olivat seura- ja liike-elämässä. Ahdistava vankileiri oli hänelle etäinen paikka.

L.G. von Haartman oli kyllä kiinnostunut ja huolissaan Suomen vankeinhoidon tilasta ja maineesta. Hänellä oli valtaa, mutta hän ei vaatinut parannuksia vankiloiden oloihin, vaan hän paheksui moraalittomuuden ja kurittomuuden leviämistä vankiloissa. Erityinen syy hänen mukaansa oli se, että tutkintavangit pääsivät tekemisiin rangaistusta kärsivien vankien kanssa³³. Tämä ei ainakaan alkuun ollut tilanne Jussarössä.

Kullanhuudonta

Tarkasteltavista kohteista 27 liittyy kullanhuudontaan Inarissa ja Sodankylässä 1860-luvulla alkaneen kultaryntäyksen alkuvaiheesta alkaen. Kullanhuudonnasta on jäänyt maastoon kämppien jäännöksiä piisikiveyksineen ja valtausalueiden rajapyykkejä. Maaston muokkauksen jäännöksiä havaittiin runsaasti. Kullanetsijät ovat kaivaneet maata, juoksuttaneet vettä ja kasanneet maamassoja. Heidän jäljiltään maastossa on maakuoppia ja rakennelmia, kuten juoksutusojia, patoja, kivikenttiä, jätemaakasoja, huudontarännejä ja kylmämuurattuja eli rivinteerattuja pengerryksiä.

Dokumentoituja kullanhuudontakohteita on eniten Lapin vanhimman kultahistorian keskeisellä alueella Ivalojoen ja sen sivujokien varsissa, Sotajoella ja Pahaojalla. Ritakosken kämppäkartanolle perustettiin 1900-luvun alussa useiden kultayhtiöiden omistama höylä- ja sahalaitos huuhtomon uudisrakentamisen tarpeisiin. Sen voimanlähteenä toimi höyrykone, jonka jäännökset ovat säilyneet. Myös Pahaojalla on säilynyt höyrykone. Ivalojoella toimi valtion vuonna 1870 rakennuttama asema kullankaivuun valvontaa varten. Kullankaivajia ja muuta väkeä oli enimmillään satoja.

Lemmenjoen kansallispuiston alueella vaikuttanut kullankaivajayhteisö kuuluu kultahistorian myöhäiseen vaiheeseen, vuosiin 1945–1951, jolloin alueella toimi yli 200 kullankaivajaa. Tunnettuja arkeologiseksi luokiteltuja kohteita on Morgamojan ja Lemmenjoen varressa.

³¹ Letto-Vanamo & Ylikangas 1981, 62–69.

³² Laine 1929: 21–23.

³³ Kalleinen 2001, 198–205.

Saariselällä Tolosjoen varressa on jäännökset vuosina 1902–1904 toimineen kullankai-
vuuyhtiö Prospektor Oy:n kultakaivoksesta³⁴, jota kutsuttiin Ramsankaivokseksi. Siihen
kuuluu kaksi kaivoskuilua ja kolmen hirsistä salvotun kämpän jäännökset sekä kaivantoja.

Ruukit ja harkkohytit

Tietokannassa raudanvalmistuspaikaksi luokiteltuja teollisuusarkeologisia kohteita ovat teol-
liset ruukkikompleksit, masuunit ja harkkohytit niihin liittyvine rakennelmineen.

Kirjakkalan ruukki nykyisessä Teijon kansallispuistossa Salossa (Perniössä) toimi vuo-
sien 1686–1908 välisen ajan³⁵. Se oli osa maaherra Lorenz Creutzin perustamaa Teijon ruu-
kin kokonaisuutta. Kirjakkalan raudantuotanto kasvoi 1700-luvulla merkittäväksi ja paikalle
syntyi ruukkiyhdyksunta. Ruukki tuotti kankirautaa erityisesti Teijon manufaktuurin raaka-
aineeksi. Kirjakkalassa toimi myös pajoja, joissa taottiin mm. rautakankia, ankkureita ja re-
kien ja kärryjen osia.

Teijon raudantuotantoa ja varsinkin sen laajentamista rajoitti hiilen saanti. Teijon pri-
vilegiossa tosin taattiin ruukille yksinoikeus hiileen ruukin mailla ja ympäröivissä kylissä³⁶.
Maaherra oli vuonna 1760 velvoittanut talonpojat kahden peninkulman säteellä Teijosta
hankkimaan ruukille puuta ja hiiltä, mutta päätöstä ei käytännössä noudatettu. Kun Teijon
ruukki vuonna 1842 otti käyttöön hiiliuunit, tuotannon riippuvuus miilussa poltetusta hii-
lestä väheni tuntuvasti³⁷.

Teijon ruukinmiljöö kuuluu valtakunnallisesti merkittäviin rakennettuihin kulttuuri-
ympäristöihin³⁸. Arkeologisina jäännöksinä on säilynyt harmaakivinen pato ja siitä masuu-
niin johtaneen vesikanavan jäännöksiä, rakennuksenjäännöksiä ja kuonaa. Teijon kansallis-
puistossa, jonka alue kattaa pääosin vanhat ruukinmetsät, on dokumentoitu 55 hiilimiilua
ja hiilimajaa, joissa talonpojat polttivat hiiltä ruukin käyttöön. Suurin osa jäännöksistä on
todennäköisesti peräisin ajalta ennen hiiliuunien käyttöönottoa.

Utajärven Kurimon ruukki sijaitsi Küminkijoen Kurimonkosken molemmilla rannoilla,
soisella ja harvaan asutulla seudulla. Neljä oululaista porvaria sai luvan perustaa ruukin val-
tion tontille vuonna 1854. Tuotanto aloitettiin 1859. Kurimon masuunissa jalostettiin puu-
hiilellä paikallisesta järvivalmistista raakarautaa. Vesikanava tuotti tarvittavan käyttövoiman.
1860-luvulla investoitiin kahteen putlausuuniin, hitsausuuniin, sulain-, kankirauta- ja nip-
puvasaraan, valssiin ja valimoon. Oulussa toimi ruukin oma myymälä. Tuotannossa satsat-
tiin laadukkaisiin tuotteisiin, ja Moskovan teollisuusnäyttelyssä 1864 ruukin tuotteet saivat
kiittävä arvostelut. Päätuotteena oli kankirautaa ja sen lisäksi kehiteltiin teräksen valmistusta
järvi- ja suomalmista. Ruukin alueelle rakennettiin yhdyskunta, johon kuuluivat tuotantora-
kennukset, ruukinpatruuna Axel Backmanin rakennuttama päärakennus, puutarha, työväen
asunnot, työtupa, hiilivarasto, navetta ja koulu. Toiminnan ollessa laajimmillaan työntekijöitä
oli 43. Lisäksi järvimalmin nosto työllisti ympäröivän alueen asukkaita³⁹.

³⁴ Stigzelius 1987, 95–104, 112–115.

³⁵ Laine 1948, 232–287.

³⁶ Ekman 1937, 69, 117.

³⁷ Laine 1948, 245, 258–259.

³⁸ Teijon ruukinalue. Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt RKY. <http://www.rky.fi/>

³⁹ Laine 1948, 687–695; Kurimon ruukin vaiheita. <http://www.kirjastovirma.fi/utajarvi/kurimo/>

Ruukin toiminta ajautui kuitenkin taloudellisiin vaikeuksiin. Syytä olivat vuosien 1867–1869 nälkävuodet, lainanhoitokustannusten nousu, kalliit kuljetukset veneillä ja pororaidoilla syrjäiseltä seudulta ja tulipalo vuonna 1868. Yritys myytiin Englantiin, mutta tuotantoa ei enää saatu kannattavaksi, vaan yritys teki uuden tulipalon jälkeen vararikon vuonna 1878.

Tehtyjen havaintojen mukaan Kurimon maastossa on säilynyt jäännöksiä useimmista tuotantorakennuksista, vesikanavasta ja työväen asunnoista.

Metsähallituksen mailla tähän mennessä dokumentoidut harkkokohtit sijaitsivat pääosin Kainuun ja Pohjois-Karjalan järviseuilla. Niiden tuntomerkkeinä ovat peittyneet kivilatomukset, joissa on usein löydettävissä rautakuonaa. Harkkokohtit ovat toisinaan pareittain ja niihin liittyy kuona- ja malmikasoja. Samaan kontekstiin kuuluu usein hiilimiilua, maakuoppia ja toisinaan tervahautakin. Harkkokohtit lienevät luonteeltaan talonpoikaisia rakennelmia, joissa järvimalmia kuumennettiin puuhiilen lämmössä takoraudaksi. Samalla paikalla olisi myös poltettu tervaa. Rakennelmien ajoituksista ei inventoinneissa saatu sanottavasti tietoja.

Savijärven ja Löytöjoen tervatehtaat

Savijärven tervatehdas Hämeenlinnan Evon metsäopiston kruununpuistossa rakennettiin puun kuivatuslauksen koelaitokseksi. Se edustaa varhaisinta tunnettua teollista toimintaa, jossa tervan tuotantoa pyrittiin uudistamaan uuden teollisen tekniikan avulla. Tarvittavat opit haki metsänhoitaja Erik Gabriel Sederholm opintomatalla Saksassa vuosina 1856–1857. Tehdas perustettiin vuonna 1864. Säilyneiden tietojen mukaan tehtaan tuotanto oli kuitenkin pääosin hiiltä ja tervaa ja tärpättiä saatiin prosessin sivutuotteina. Toiminnan tarkkaa päättymisajankohtaa ei tunneta⁴⁰.

Savijärvellä on maastossa säilynyt lohkokivestä kylmämuuratun kaksiosaisen retorttiin jäännökset ja mahdollinen rakennuksenjäännös. Paikalla on myös tiilistä muuratun tervauunin, mahdollisen mantteliuunin pohja, jonka halkaisija on noin 6 metriä. Puron rannalla on säilynyt puisen uittorännin maatuneita jäännöksiä⁴¹.

Löytöjoen tervatehdas sijaitsee Hyrynsalmella Löytöjoessa olevan kosken rannalla, lähellä Hallan erämaataloa. Tehtaan perustaja oli valtiopäivämies Johan Alfred Heikkinen eli Hallan Ukko, jääkäriilikkeen aktivisti ja monialainen yrittäjä. Hän ryhtyi 1880-luvulla suunnittelemaan tervanpolton kehittämistä ja hän sai kokeellisiin tervauunihankkeisiinsa teknistä apua oululaiselta insinööriä Karl Löfhjelmiltä ja Teknillisen korkeakoulun professorilta Gustaf Kompalta. Monien vaiheiden jälkeen Heikkinen asettui maanviljelijäksi Hallaan ja perusti tervatehtaan vuonna 1924. Se oli toiminnassa vuoteen 1939 saakka.

Hallan Ukon tervatehdas edusti aikakautensa parasta tietämystä puun kuivatuslaamisesta yksinkertaisissa olosuhteissa. Joen rannalla oli kolme metriä korkea luonnonkivistä muurattu uuni. Sen sisällä oli retortti, puun hiililyttämiskammio, joka tehtiin Oulujärvellä romutetun laivan runkopelleistä niittaamalla. Uuni lämmitettiin polttamalla tervaskantoja, jotka pilkottiin kirveellä tai kantopysyillä räjäyttämällä. Retortti voitiin nostaa uunista nosturin avulla tyhjennystä ja täyttöö varten. Rantavajaan oli rakennettu pikiöljyn tislaukattila, joka jäähdytettiin sopivaan lämpötilaan höyrykoneen voimalla toimivan jäähdytyslaitteiston avulla. Jäähdytysvesi pumpattiin Löytöjoesta. Tervatehdas tuotti tervaa, tärpättiä, puuhappoa eli

⁴⁰ Nykänen 2002, 28–29.

⁴¹ Taivainen 2016, 54–55.

puuetikkaa, pikiöljyä ja saapasrasvaa. Tislauksessa syntyi myös alkoholia, jonka Heikkisen raittiusaatteen kannattajana väitetään määränneen kaadettavaksi maahan⁴².

Vuosina 1997–2000 Kainuun maaseutukeskus ry:n vetämässä Tervaprojektissa Löytöjoen rakennelmien raunioita tutkittiin ja restauroitiin. Retortille ja tärpättitislauksen jäännösten päälle rakennettiin suojakatokset, kivirakenteita vahvistettiin ja alueelle rakennettiin uudelleen nosturi, tautokotupa ja silta⁴³.

Sahateollisuus

Kirjakkalan ruukkiin kuului masuunin lisäksi vuonna 1760 perustettu vesisaha ja luumylly, jotka rakennettiin Sahajärvestä mereen laskevan jokiuoman varteen. Uoman yläpäässä on edelleen käytössä oleva jyrävä luonnonkivistä rakennettu säännöstelypato, joka pitää Sahajärven pinnan 32 metrin tasolla. Vesisahan rakennutti ruukinomistaja Johan Jacob Kijk, jonka aikana ruukin tuotanto kasvoi ja ruukki menestyi myös karjataloudessa ja metsänhoidossa. Uomassa olevan patolammen rannoilla on ollut 1900-luvulla istutettu puisto.

Muuritutkimus Oy:n vuonna 2009 tekemässä tarkkuusinventoinnissa paikallistettiin 45 rakennelmaa, pääosin rakennuksen perustuksia, kylmämuurattuja kivirakennelmia ja pengerryksiä⁴⁴.

Sulkavan Lohikosken vanhin tunnettu vesisaha perustettiin vuonna 1598 tai 1599. Sen jälkeen Lohikoskessa on toiminut useita vesisahoja vuodesta 1775 aina 1900-luvun alkuun asti. Maastossa on säilynyt saharakennusten jäännöksiä ja paikoin yli 10 metriä korkea metsittyyn sahajauhokasa.

Metsähallituksen teollisuusarkeologinen kulttuuriperintö

Metsähallituksen hallinnassa olevista teollisuusarkeologisista kohteista ruukit, kaivokset, louhokset ja vesisahat edustavat aikansa pääomavaltaisia teollisuushankkeita, joiden taustalla olivat yksityiset omistajat ja investoijat. Alun perin yksityismaille rakennetut teollisuuskohdeet ovat myöhemmissä maakaupoissa siirtyneet valtion omistukseen ja Metsähallituksen käyttöön julkisten hallintopalvelujen tai metsätalouden taseessa. Merkittävimmät valtiovetoiset hankkeet olivat autonomian ajan Savijärven tervatehdas, joka rakennettiin Evon metsäopiston mallilaitokseksi, ja Jussarön rautakaivos, jossa senaatti toimi valtauksen antamalla mandaatilla; lisäksi 1930-luvulla Katanpää, joka toimi valtion vankisiirtolan kivilouhimona. Teollisten hankkeiden arkeologisiin jäännöksiin liittyy enemmän tai vähemmän laajaa historiallista lähdeaineistoa.

Useimpia Metsähallituksen maiden teollisuusarkeologisiksi luokitelluista kohteista voi luonnehtia anonyymeiksi, pysyvästi käytöstä poistuneiksi tai hylätyiksi ja niiden voi ainakin otaksua olevan iäkkäitä. Ne ovat olleet, toisin kuin teollisten laitosten jäännökset, tosiasiallisesti unohduksissa. Analyysi niiden valtionmaiden omistus- ja elinkeinohistoriasta, joilla

⁴² Juntunen 2002; Nykänen 2002.

⁴³ Luostarinen 2002.

⁴⁴ Teijon Sahajärven luonnonpuiston alueen rakennusarkeologinen inventointi v. 2009. Metsähallitus, Arkeologiset inventointiraportit.

anonyymit teollisuusarkeologiset kohteet sijaitsevat, on jätettävä toiseen yhteyteen. Koska merkittävä osa kohteista sijaitsee Itä- ja Pohjois-Suomen pitäjissä, joissa valtion maanomistus oli merkittävä, varteenotettavana työhypoteesina voi kuitenkin pitää sitä, että anonyymit teollisuusarkeologiset kohteet sijaitsivat alun perin tyypillisesti valtionmailla. Yhden poikkeuksen muodostavat hiilimiilut Teijon ruukkiyhteisön takametsissä: ne siirtyivät valtion omistukseen vasta vuonna 1983.

Anonyymeja teollisuusarkeologisia kohteita ovat hiilimiilut, harkkokohtit ja kullanhuuhdonnan jäännökset. Luen niihin myös kalkkiuunit ja Lauhanvuoren kivenottoaikat. Ne sijaitsivat metsissä ja vesistöjen varsilla ja niissä tuotettiin raaka-aineita, puolijalosteita tai tuotteita myyntiin tai edelleen jalostettaviksi. Näiden kohteiden merkitys on siinä, että ne avaavat arkeologisen näköalan takamaiden luonnonresurssien käyttöön ja edustavat sellaista varhaista teollisuutta, jossa valtion luonnonresurssit olivat keskeisessä asemassa.

Anonyymit teollisuusarkeologiset kohteet tuovat esiin myös toisen merkityksen: ne indikoivat tuotantoteknologioiden vanhentumista, joka kosketti etenkin takamailta hankittuja raaka-aineita, ja toisaalta tuotannon hankalia olosuhteita, jotka aiheutuivat muun muassa pitkistä kuljetusmatkoista ja karuista luonnonoloista. Äärimmäinen esimerkki ovat epävapaaan työvoiman pitämisen pakkokeinot Jussarön rautakaivoksessa.

Metsähallituksen julkisten hallintotehtävien lakisäätöihin tehtäviin kuuluu kulttuuriomaisuuden vaaliminen. Kulttuuriomaisuuden arvottamisessa on ilmeinen merkitys sellaisilla alun perin valtion rakennuttamilla ja nyttemmin Metsähallituksen hallinnoimilla monumentaalikohteilla kuin esimerkiksi Kajaanin, Kuusiston ja Raaseporin rauniolinnoilla. Vaikka ne ovat päässeet raunioitumaan, ne ovat aina olleet näkyvillä ja yleisessä historia-tietoisuudessa. Arkeologiset inventoinnit valtion metsissä ovat tuottaneet uutta tietoa sel- laisesta näkymättömiin jääneestä valtion kulttuuriomaisuudesta, joka tulee näkyväksi vain määrätietoisella satsauksella kenttätyöhön. Samalla tunnetun kulttuuriomaisuuden kirjo on laajentunut.

Alueidenkäytön haitallisista vaikutuksista arkeologiseen kulttuuriperintöön on saatu enenevästi tutkimustietoa muun muassa Ulla Lähdesmäen perusteellisissa analyysissä Pirkanmaan maakuntamuseon toimialueelta⁴⁵. Metsähallituksen valtionmailla arkeologisiin kohteisiin kohdistuvat uhkat ovat vähäiset verrattuna muihin omistajaryhmiin. Kansallispuistoissa ja muilla Luontopalvelujen hallinnoimilla suojelualueilla arkeologiset kohteet ovat rauhoitettuja ihmisen toiminnalta siinä kuin luontokin. Periaatteessa sellaiset luonnonsuoje- luun liittyvät työt kuin luonnonhoito (raivaus, poltto, laidunnus, aitaaminen jne.) ja palvelu- rakenteiden rakentaminen ja kunnossapito saattavat tulla koskemaan arkeologisia kohteita ja siksi suojelualueiden hallinnassa pyritään mahdollisuuksien mukaan ennakoivaan arkeo- logiseen inventointiin. Metsähallitus Metsätalous Oy:n hakuissa ja maanmuokkauksessa noudatetaan ympäristöopasta, joka kieltää kajoamisen arkeologiseen kohteeseen riippumatta siitä, johtuuko muinaismuistolaista rajoituksia kohteen käsittelyyn⁴⁶. Arkeologisten koh- teiden säilyminen valtion mailla ja vesissä riippuu siten paljolti siitä, miten tarkasti alueet on inventoitu ja miten syvällisesti alueiden arkeologista kulttuuriperintöä tunnetaan ja ym- märretään. Metsähallituksen toiminnan merkitys ja vastuu arkeologisen kulttuuriperinnön suojelussa käy ilmeiseksi, kun katsoo karttaa: Metsähallituksen hallinnassa on liki kolmannes Suomen pinta-alasta.

⁴⁵ Lähdesmäki 2018.

⁴⁶ Kaukonen et al. 2018, 68. <https://julkaisut.metsa.fi/assets/pdf/mt/MH-ymparistoopas-2019.pdf>.

Lähteet

I Arkistolähteet

Kansallisarkisto, Helsinki

Kauppa- ja teollisuushallituksen arkisto.

Metsähallitus, Helsinki

Arkeologiset inventointiraportit.

II Painetut lähteet

Bäckström, Lars. 2015. Svensk gruvrätt. En rättsvetenskaplig studie rörande förutsättningarna för utvinning av mineral. Luleå: Luleå tekniska universitet.

Ekman, Karl. 1937. Ett gammalt herrgårdsbruks historia. Tykö bruk 1686–1936. Helsingfors: Tykö Bruks Aktiebolag.

Glasberg, Johan Fredrik. 1795. Inledning Til Mineral-Historien Öfver Åbo Läns Norra Del. Åbo: Frenkellska Boktryckeriet.

Inger, Göran. 1997. Svensk rättshistoria. Malmö: Liber ekonomi.

Juntunen, Aapo. 1983. Suomalaisten karkottaminen Siperiaan autonomian aikana ja karkotetut Siperiassa. Suomen vankeinhoidon historiaa 3. Helsinki: Oikeusministeriön vankeinhoito-osasto.

Juntunen, Kalle. 2002. ”Hallan Ukon tervauunit”. Teoksessa Hallan tervaa. Hallan Ukon terva- ja tärpättitehdas Hyrynsalmi, Löytöjoki. Restauroidiraportti 1997–2001, toimittanut Panu Nykänen: 44–51. Helsinki: Museovirasto, Kainuun maaseutukeskus, Kainuun Museo, Polyteekkarimuseo ja Tekniikan Historian Seura ry.

Jutikkala, Eino. 1958. Suomen talonpojan historia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 257. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kalleinen, Kristiina. 2001. Isänmaani onni on kuulua Venäjälle. Vapaaherra Lars Gabriel von Haartmanin elämä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 815. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kallio, Titta. 2005. ”Teollisuusarkeologiaa Suomessa: tutkimustapoja ja -ongelmia”. Tekniikan Waiheita, 3/2005: 40–50.

Kangaskesti, Janne. 2021. Miilunpoltosta ja hiilimiiluista Suomessa. Tekniikan Waiheita, 3/2021: 140–159.

Laine, Evert. 1929. ”Jussaaren rautakaivos valtion käyttämänä vuosina 1834–1861”. Historiallinen arkisto, 37, 3: 1–70.

Laine, Evert. 1948. Suomen vuoroitimi 1809–1884. II. Ruukit. Historiallisia tutkimuksia, 31, 2. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Laine, Evert. 1952. Suomen vuoroitimi 1809–1884. III. Harkkohytit, kaivokset, konepajat. Historiallisia tutkimuksia, 31, 3. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Laine, Sirkku. 2000. Elämisen ehdot Lauhanvuoren ja Haapakeitaan tuntumassa. Metsähallituksen luonnon-suojelujulkaisuja A 116. Vantaa: Metsähallitus.

Letto-Vanamo, Pia ja Heikki Ylikangas. 1981. ”Hajapiirteitä laillisen vapaudenriiston ja sen toimeenpanon kehityksestä esiteollisena aikana”. Teoksessa Katsauksia vankeinhoidon kehitykseen, toimittanut Esa Suominen: 37–84. Suomen vankeinhoidon historiaa 1. Helsinki: Oikeusministeriön vankeinhoito-osasto.

Luostarinen, Maria. ”Korjaussuunnittelu ja raunioiden suojaus”. Teoksessa Hallan tervaa. Hallan Ukon terva- ja tärpättitehdas Hyrynsalmi, Löytöjoki. Restauroidiraportti 1997–2001, toimittanut Panu Nykänen: 72–79. Helsinki: Museovirasto, Kainuun maaseutukeskus, Kainuun Museo, Polyteekkarimuseo ja Tekniikan Historian Seura ry.

Lähdesmäki, Ulla. 2018. Muinaisjäänös ympäristön muutoksessa. Modernin alueidenkäytön vaikutuksia Pirkanmaan muinaisjäänöskantaan. Karhunhammas 18. Turku: Turun yliopisto.

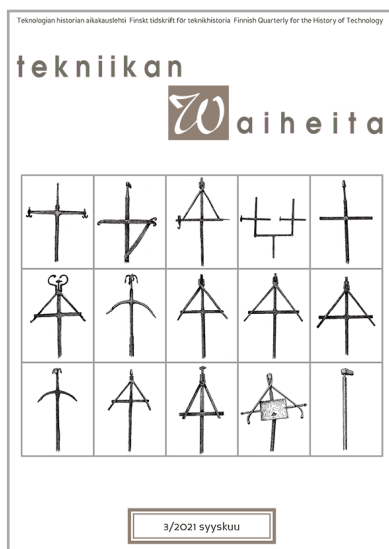
Nykänen, Panu. 2002. ”Suomalaisen tervateollisuuden historia”. Teoksessa Hallan tervaa. Hallan Ukon terva- ja tärpättitehdas Hyrynsalmi, Löytöjoki. Restauroidiraportti 1997–2001, toimittanut Panu Nykänen: 21–43. Helsinki: Museovirasto, Kainuun maaseutukeskus, Kainuun Museo, Polyteekkarimuseo ja Tekniikan Historian Seura ry.

Parpola, Antti ja Veijo Åberg. 2009. Metsävaltio: Metsähallitus ja Suomi 1859–2009. Helsinki: Edita.

- Peltonen, Karim. 1998. "Kun piru itse hyppäsi piisistä. Vimpelin seudun talonpoikainen kalkinpoltto arkeologisenä ilmiönä". *Tekniikan Vaiheita*, 1/1998: 17–23.
- Salomaa, Risto. 1982. Post Glacial Shoreline Displacement in the Lauhavuori Area, Western Finland. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, A III 134: 81–97.
- Sirén, Ari. 2002. Jussarö: luotsi- ja kaivosyhteisö Tammisaaren ulkosaaristossa. Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja Sarja A n:o 40. 3. painos. Vantaa: Metsähallitus.
- Stigzelius, Herman. 1987. Kultakuume: Lapin kullan historia. 2. painos. Helsinki: Suomen matkailuliitto.
- Taivainen, Jouni. 2016. Metsiin kadonneet. Valtion metsien kulttuuriperintökohteiden inventointi 2010–2015. Metsähallituksen metsätalouden julkaisuja n:o 73. Helsinki: Metsähallitus.
- Talvitie, Petri. 2013. Kyläosuudesta yksityiseen maanomistukseen. Isojako Länsi-Uudellamaalla 1700-luvulla. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 28. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Virrankoski, Pentti. 1963. Myyntiä varten harjoitettu kotiteollisuus Suomessa autonomian ajan alkupuolella (1908 – noin 1865). Historiallisia tutkimuksia LXIV. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Ylönen, Raija. 1998. "Kalkinpoltto kotiteollisena sivuelinkeinona Vimpelissä". *Tekniikan Vaiheita*, 1/1998: 13–16.

III Internet

- Arkeologisen kulttuuriperinnön opas. <http://akp.nba.fi/> [luettu 16.8.2021]
- Kurimon ruukin vaiheita. <http://www.kirjastovirma.fi/utajarvi/kurimo/> [luettu 16.8.2021]
- Kaukonen, Maarit & Timo Eskola, Ilkka Herukka, Hanna Karppinen, Lauri Karvonen, Ilkka Korhonen, Panu Kuokkanen ja Asta Ervola. 2018. Metsähallitus Metsätalous Oy:n ympäristöopas. 2. korj. painos. <https://julkaisut.metsa.fi/assets/pdf/mt/MH-ymparistoopas-2019.pdf> [luettu 16.8.2021]
- Puustinen, Kauko. 2003. Suomen kaivosteollisuus ja mineraalisten raaka-aineiden tuotanto vuosina 1530–2001. Historiallinen katsaus erityisesti tuotantolukujen valossa. Geologian tutkimuskeskus, arkistoraportti, M 10.1/2003/3. Espoo: Geologian tutkimuskeskus. <http://weppi.gtk.fi/aineistot/kaivosteollisuus/> [luettu 16.8.2021]
- Uljas-tietojärjestelmät. <https://www.metsa.fi/maat-ja-vedet/paikkatieto/paikkatietojarjestelmat/> [luettu 16.8.2021]
- Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt RKY. <http://www.rky.fi/> [luettu 16.8.2021]

Tekniikan Waiheita
ISSN 2490-0443
Tekniikan Historian Seura ry.
39. vuosikerta: 3
2021
<https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

Taksi tietämällä taipaleella ja olematon moottoripyörä – Tarinan merkityksestä kulttuuriperinnön säilymisessä

Risto Nurmi

To cite this article: Risto Nurmi, ”Taksi tietämällä taipaleella ja olematon moottoripyörä –
Tarinan merkityksestä kulttuuriperinnön säilymisessä.” Tekniikan Waiheita 39, no. 3 (2021):
178–185. <https://doi.org/10.33355/tw.109957>

To link to this article: <https://doi.org/10.33355/tw.109957>

Taksi tiettömällä taipaleella ja olematon moottoripyörä – Tarinan merkityksestä kulttuuriperinnön säilymisessä

Risto Nurmi¹

Johdanto

Arkeologisen esineistön arvo on niiden sisältämässä ja kantamassa tiedossa, niiden kontekstien tarjoamissa viitteissä ja vihjeissä, joita arkeologi pyrkii parhaan kykynsä ja asiantuntemuksensa mukaan tulkitsemaan ja rakentamaan sitä kautta ymmärrettävää kertomusta menneisyyden elämästä. Klassisen arkeologisen toteamuksen, arkeologia on tiedettä roskista,² mukaan arkeologit suhtautuvat arkeologisissa kaivaustutkimuksissa esiin tulevaan esineistöön lähtökohtaisesti menneiden yhteisöjen tietoisesti hylkäämänä tavarana eli roskana. Kaikki esineistö ei toki ole jätteenä pois heitettyä, esineistö voi olla myös hukattua tai tietoisesti kontekstiinsa sijoitettua. Kaikki lähtee kuitenkin arkeologin tulkinnasta. Esineiden alkuperäiset roolit, käyttötarkoitukset, vaiheet ja niiden mukanaan kantamat tarinat eivät ole enää tallella.

Esihistorialliset arkeologiset esineet ovat alkuperäisten tarinoidensa täydellisestä puuttumisesta huolimatta meille pääsääntöisesti itsestään selvää materiaalista kulttuuriperintöä. Tärkeitä merkkejä ja avainaineistoa niin paikallisen, kansallisen kuin globaalinkin menneisyyden tulkinnassa. Modernin ajan materiaalisen kulttuurin suhteen tilanne on toinen. Etenkin teollisen ajan massatuotettu esineistö on meille käyttöiän päättymisen jälkeen suurimmalta osin jätettä, ja useimmiten vieläpä ongelma sellaista. Etenkin luontoon tai ympäristöön hylätty roska herättää tunteita tänä päivänä.

Missä vaiheessa sitten hylätystä jätteestä tulee kulttuuriperintöä ja mitä vaikuttavia tekijöitä prosessi vaatii? Vaikuttavia tekijöitä on varmasti monia, mutta yksi keskeinen vaikuttaja modernin materiaalisen kulttuurin kohdalla on varmasti esineeseen liittyvä tarina – joko todellinen tai keksitty. Esineeseen tai esinekokonaisuuteen liittyvä tarina luo sille yksilöllisen kontekstin ja merkityksen. Yhtäkkiä ongelmasta, joka haluttiin pois silmistä, muodostuukin merkittävä materiaallinen kiintopiste jollekin, jolla on merkitystä.³ Samalla esineestä tulee usein yksilö. Se ei enää ole harmaata massatuotettua materiaa – sille annetaan nimi. Tarinoita on monia ja osa niistä kiertää vain pienellä alueella paikallisesti, kun taas osasta on muodostunut laajalti tunnettuja. Nykypäivän sosiaalinen media on osaltaan vaikuttanut tarinoiden leviämiseen laajemmalle alueelle. Seuraavissa kahdessa tapauksessa käydään lyhyesti läpi pari hyvää esimerkkiä esineistä ja niiden tarinoista.

¹ FT. K.H.Renlundin Museo, Kokkola

² "Archaeology is the study of rubbish" tai "the science of rubbish" on usein arkeologisessa keskustelussa toistettu vertauskuva. (Esim. Rathje & Murphy 2001.)

³ Esimerkiksi Burström 2009.

Partakon Letukka

Metsäauto on viimeisten vuosikymmenten aikana syntynyt käsite. Käyttöikänsä päätteeksi metsään, pois silmistä, hylätty kulkine, jonka luonto on alkanut pikkuhiljaa rappeuttaa ja valata kasvuympäristökseen. Metsäautojen valokuvaaminen on ollut harrastajien suosiossa jo pitkään. Metsäautokuvia voidaan hyvin pitää niin sanottuna modernin ajan *Vanitas*-taiteena.⁴ Viime vuosien sosiaalisen median yleistymisen myötä metsäautovalokuvauksen harrastaminen on vain kasvattanut suosiotaan. Facebookista löytyy lukuisia, vain metsäautokuvaukseen erikoistuneita keskusteluketjuja. Suosiota havainnollistaa hyvin se, että esimerkiksi moottoripyöräharrastajien VMPK ry forum keskustelupalstan yksi ylivoimaisesti luetuimpia ketjuja on juuri ”Metsäautoja”-ketju.⁵ Ketjussa on tällä hetkellä 580 sivua ja sillä on lähes 3 miljoonaa lukukertaa.

Metsäautot ovat herättäneet tunteita myös täysin päinvastaisesta näkökulmasta. Metsässä makaava autonraato on monelle luonnon turmelemista ja ympäristöririkokseen verrattavissa. Materiaalien kierrättämisen yleistyminen ja ympäristönsuojelullisen tiedostamisen kasvu ovat kiihdyttäneet metsäautojen häviämistä suomalaisesta luonnon-/kulttuuriympäristöstä. Prosessi on samalla kiihdyttänyt vastakkainasettelua eri näkökulmien välillä; siinä missä romujen siivoaminen pois metsistä on ympäristöteko, on se toisille kulttuurihistorian hävittämistä. Näkökulmakeskustelua käydään nykyään pääasiassa medioiden keskusteluissa, mutta joitain tapauksia on päädytty ratkomaan jopa oikeusteitse.⁶ Metsäautojen osalta kiista päättyy yleensä ratkaisemattomaksi, sillä kyse on pohjimmiltaan mielipiteistä. Ja metsäauto kun myös itsessään on yhtä aikaa tuota kaikkea – se on romua, se on pois silmistä vietyä jätettä, mutta se on myös tunteita herättävää teollisen ajan materiaalista kulttuuriperintöä.

Partakon Letukan kuvien ilmaantuminen Facebookin harrastajaryhmien uutisvirtaan on tänä päivänä suurin piirtein yhtä varma kevään merkki kuin joutsenten ylilento kevättalviseena aamuna. ”Partakon Letukka” tai ”Partakon taksi” on Inarijärven rannalla lähellä Siuttajoen suuta pienellä metsäsaarekkeella sijaitseva autonromu (Kuva 1). Auto on merkiltään ja malliltaan Chevrolet Styleline vuodelta 1949. Kyseisen auton tiedetään toimineen aikanaan Inarin Partakon kylällä taksina, mutta se on sittemmin seissyt ilman renkaita nykyisellä paikallaan jo todella pitkään. Auto on ollut varmasti yksi Lapin kuvatuimpia romukohteita lukuun ottamatta II maailmansodan aikaisia sotaromuja. Jo ennen internetaikaa autosta julkaistiin kuvia autoharrastealan lehdissä. Auto on kuvauksellisuutensa lisäksi kiehtonut ihmisiä erityisesti sijaintinsa takia. Auto sijaitsee Inarijärven pohjoispäässä järven rannalla paikassa, jonne ei ole tänä päivänäkään olemassa minkäänlaista tietä. Tarinoissa auton kuvataan nököttävän tiettömien taipaleiden päässä keskellä erämaita ja joskus on mainittu, että auto sijaittisi pienellä saarella keskellä Inarijärveä. Todellisuudessa auto ei sijaitse saarella vaan järven rannalla, eikä Sevettijärventiellekään ole todellisuudessa matkaa kuin noin kilometri.

Yksi keskeinen auton tarinan muodostumiseen voimakkaasti vaikuttanut tekijä on todennäköisesti paikan vierestä Inarijärveltä Sevettijärvelle johtava moottorikelkkareitti. Useimmat ihmiset saapuvat auton luo joko moottorikelkalla reittiä pitkin tai Siuttajoen suulle johtavaa kapeaa Inarijärven lahtea jäätä pitkin hiihtäen. Tästä johtuneen myös autokuvien julkaisujen ilmaantumisen ajoittuminen aina kevättalveen – kuumimpaan kelkkailukauteen.

⁴ Burström 2009, 139.

⁵ <https://www.vmpk.fi/forum/index.php?topic=38623.0>.

⁶ Esim. <https://www.iltalehti.fi/uutiset/a/200710266769861>.

Kuva 1. Partakon taksi eli vuoden 1949 Chevrolet Styleline, Inarinjärven rannalla kevättalvella 2021.
Kuva: Janne Turunen.

Reittiä pitkin auton luo saapuva voi tosiaan kokea auton olevan ”keskellä ei mitään” kaukana teistä. Saari-illuusio syntyy myös talvella, kun metsäsaareketta ympäröivä suo on lumen peitossa ja aluetta tuntematta ei voi havaita missä järven todellinen rantaviiva menee.

Todellisuudessa auton tarina, tai auton sijaintipaikoilleen päätyminen tarina ei ole lopulta mitenkään mystinen. Eräs harrastaja oli onnistunut tavoittamaan auton entisen omistajan, paikallisen taksiautoilijan, hänen vielä eläessään ja saanut auton todellisen tarinan talteen. Auto on tosiaan toiminut Partakon kylällä taksina. Autoilija asui tuolloin Siuttajoen itäpuolella, Partakon kylän vastarannalla, ja siksi hänellä oli tapana talvisin ajaa autolla järvenlahden yli jäitä pitkin. Eräänä keväänä jäät lähtivät järvestä normaalia aiemmin ja auto jäi kesäksi loukkuun järven tiettömälle rannalle. Tarkoituksena oli ollut ajaa auto seuraavana talvena taas Partakon kylän puolelle, mutta kesän aikana autosta varastettiin renkaat ja siksi auto lopulta jäi niille sijoilleen.⁷

Tänä päivänä Partakon taksi makaa edelleen noilla samoilla sijoillaan kelkkareitin varrella ja herää eloon joka kevät harrastajien keskustelufoorumeissa. Toisin kuin Lapin sotaromun tai hylättyjen autopurkaamoiden suhteen, tunteita herättävä keskustelu ei keskity siihen, onko esineistö arvokasta kulttuuriperintöä vai luontoa saastuttavaa jätettä, joka olisi

⁷ Keskustelu Jari Laukkasen kanssa 24.3.2021.

siivottava pikimmiten pois,⁸ vaan mielipiteet vaihtelevat sen suhteen tulisiko auto jättää rauhaan paikoilleen vai tulisiko se ”pelastaa” kunnostettavaksi tai vaikka harrastajan puutarhakoristeeksi. Molemmat osapuolet ovat joka tapauksessa yhtä mieltä siitä, että kyse on säilyttämisen arvoisesta teollisen ajan materiaalisesta kulttuurista – ei missään nimessä romusta tai jätteestä, joka pitäisi siivota pois luonnosta tai edes näkyviltä. Näkemykset säilyttämisen tavasta vain vaihtelevat.

Herra Snellmanin moottoripyörä

Partakon taksi on itse säilyneenä esineenä edelleen olemassa ja ylläpitämässä tarinaperinnettä itsestään. Aina ei kuitenkaan itse esineen ole tarvinnut säilyä olemassa, jos sen tarinasta itsestään on kasvanut riittävän vahva ja se on alkanut elää omaa elämäänsä. Tai itse asiassa koko esinettä ei ole välttämättä tarvinnut olla olemassa. Tarina on eläessään ja kehittyessään voinut luoda sen itse. Tällainen esine on esimerkiksi herra Snellmanin moottoripyörä.

”Tähän kiveen on moottoripyöräilijä ajanut pahki ja saanut surmansa.” Tällainen teksti on meistettyä messinkilaattaa, joka on kiinnitetty hautakiveä muistuttavaan luonnonkiveen Haukiputaantien varrella Holstinmäellä Oulun pohjoispuolella Kellon Asematien risteyksessä. Laatan lisäksi kiveen on hakattu iso risti ja päivämäärä 20. toukokuuta 1893.⁹ Kyseessä on hyvin tyypillinen paikalla tapahtuneessa liikenneonnettomuudessa menehtyneen muistoksi pystytetty muistomerkki. Näitä muistomerkkejä näkee edelleen silloin tällöin teiden varsilla. Ne ovat yleensä pieniä puisia ristejä, jotka hyvin pian kaatuvat ja maatuvat pois näkyviltä ja samalla häviävät ihmisten silmistä ja sitä kautta muistista.

Kivinen muistomerkki säilyy pidempään, mutta sitäkin täytyy hoitaa ja ennen kaikkea siihen liittyvän tarinan pitää pysyä elossa. Holstinmäen kivi on säilynyt oululaisessa maisemassa ja paikallisessa muistitiedossa jo reilusti yli sadan vuoden ajan. Kivi itsessään hakkauksiin on selvästi vanha, mutta messinkilaatta on nuorempi lisäys. Laatan on selvästi tehnyt ja lisännyt yksityishenkilö, sillä se ei ole ammattimaista työtä. Tekstit on meistetty hapuilevasti irtomeisteillä, sanamuoto sisältää murretta ja laatta on kiinnitetty kiveen peltikattoruuveilla. Kiven ympäristö on yleensä hyvin hoidettu ja ympärillä on kukkaistutuksia. Siitä siis pidetään edelleen hyvää huolta. Tämä kaikki siitä huolimatta, ettei kivi ole edes alkuperäisellä paikallaan. Haukiputaantien linjausta on tällä paikalla muutettu 1900-luvun jälkipuoliskolla ja 1980-luvulla kivi oli siirretty syrjään kevyenliikenteenväylän tieltä. 1990-luvun alkupuoliskolla paikalliset asukkaat, jotka vielä muistivat kiven, löysivät kiven lähistöltä ja siirsivät sen nykyiselle paikalleen lähelle muistitiedossa ollut alkuperäistä paikkaa ja samassa yhteydessä kivi sai myös laattansa.¹⁰

Kivessä itsessään ei ole tietoa siitä, kuka tämä onneton uhri oli, mutta paikallisessa perimätiedossa se toki on hyvin tiedossa. Tarinan mukaan Oulun kaupungin nuori pormestari Karl Arthur Snellman olisi joutunut moottoripyörällään onnettomuuteen ja saanut ulosajossa surmansa. Muistitiedoissa kuvataan, kuinka Snellman olisi ollut matkalla pohjoiseen äänekkäästi paukkuvalla moottoripyörällään, kunnes oli jostain syystä menettänyt ajoneu-

⁸ Esim. Burström 2009; Herva 2014; Herva et al. 2016; Seitsonen & Koskinen-Koivisto 2017; Seitsonen 2020.

⁹ Päiväys on tehty 1800-luvun lopulle tyypillisessä muodossa, jossa päivä ja kuukausi on sijoitettu murtolukuna vuosiluvun satojen ja kymmenysten väliin seuraavasti: ”18 20/V 93”.

¹⁰ Tiri, *Rantapohja* 5.6.2003.

Kuva 2: Snellmanin muistokivi Kellon Holstinmäellä kesällä 2020. Kuva: Risto Nurmi.

vonsa hallinnan. Äänekäs ajoneuvo, joka erään silminnäkijän – silloin pikkupojan – mukaan olisi ollut kolmipyöräinen, mahdollisesti sivuvaunullinen, oli kuulemma herättänyt runsaasti huomiota paikallisten keskuudessa.

Vaikuttava tarina, joka vain ei keskeisiltä osin voi faktojen perusteella pitää paikkaansa. Onnettomuuden tapahtuessa keväällä 1893 kenelläkään ei voinut olla vielä käytössään moottoripyörää. Ensimmäinen kaupallinen moottoripyörä – Hildebrand & Wolfmüller – lanseerattiin markkinoille vasta vuotta myöhemmin keväällä 1894.¹¹ Seuraavana vuonna näitä uutukaisia tuotiin Suomeenkin ainakin yksi, mahdollisesti kaksi. Sveitsiläinen insinööri Josef Renggli toi Tampereelle Finlaysonin tehtaanjohtajan pojille von Nottbeckin veljeksille todistettavasti yhden H&W moottoripyörän, jolla järjestettiin useita näyttäviä näytösajoja Tampereella ja niistä kirjoitettiin useita sanomalehtiartikkeleita.¹² Yhtä lailla myöskään sivuvaunua ei Snellmanin kulkineessa voinut olla, sillä sellainen (polkupyörään asennettu) esiteltiin sotilaskäyttöön ensimmäisen kerran Ranskan armeijalle vuonna 1893 ja patentoitiin moottoripyöräkäyttöön vasta 1903 Englannissa.¹³ Jos Oulun virkaa tekevällä pormestarilla

¹¹ Esim. Brown 2004, 10–15.

¹² Keskinen 1989, 14.

¹³ Sheldon 1955.

olisi vuonna 1893 ollut moottoripyörä, olisi siitä todennäköisesti kirjoitettu useammin kuin kerran paikallisissa sanomalehdissä varsinkin, jos hän olisi sen kanssa ajaessaan menehtynyt.

Totta tarinassa vaikuttaisi olevan se, että K.A. Snellman todella menehtyi noilla tienoin tuona kyseisenä päivänä. *Kaiku*-lehti kirjoitti tapahtuneesta seuraavasti:

Kuollut. Waratuomaria, Oulun m.t. pormestaria Kaarle Arthur Snellmania, joka mennä lauantaina jälkeen puolisen oli lähtenyt polkupyörällä huviretkelle, kohtasi keskellä kiihvasta kulkua arvaamaton sydämen halvaus joka syöksi hänet ajoneuvoineen maahan ja ryösti häneltä hengen muutamassa silmänräpäyksessä.¹⁴

Aikalaislähteiden mukaan pormestari Snellman siis menehtyi sairaskohtaukseen polkupyöräretkellä. Moottoripyörää tarinaan ei liity, eikä paikalla nykyään sijaitsevalla kivellä liene ole itse onnettomuuteen mitään tekemistä. Polkupyörä onkin tässä tapauksessa se loogisempi ja todennäköisempi ajoneuvo, ja kaiken vakuudeksi Snellmanin perunkirjaan on omaisuusluetteloon merkitty ”1st velociped 250mk”¹⁵, eli Snellman tosiaan omisti polkupyörän.

Snellmanin traagisesta pyöräretkestä jää lopulta päällimmäiseksi kysymykseksi vain miksi ja missä vaiheessa Snellmanin pyörään ilmaantui moottori? Ehkä kyseessä on lopulta havainnollistava esimerkki siitä, kuinka myös tarinat elävät ajassa, tai että niiden on elettävä ajassa pysyäkseen elossa. Polkupyöräily oli 1800-luvun lopulla varakkaan porvarisnuorison ajanvietettä,¹⁶ joten on luonnollista, että yhteen Oulun huomattavimmista kauppiassuvuista kuulunut Snellman oli myös hankkinut itselleen aikakauden muotikulkineen. Moottoripyörät ja autot korvasivat vuorostaan polkupyörän yläluokan kulkineina ja huvilaitteina 1900-luvun edetessä. Samalla polkupyörästä tuli yhä enemmän leimallisemmin työväenluokan kulkuneuvo. Tämän aikakauden näkökulmasta on ymmärrettävää, ettei huomattavan kauppiassuvun vesa ole voinut millään rahvaan kulkineella huristella. Tarina sopeutui aikakauteen helposti. Pyörään vain asennettiin tarinoissa moottori, jotta laiteesta saatiin ajan käsityksen mukaisesti oikeaan yhteiskuntaluokkaan sovelias. Näin tarina pääsi jatkamaan elämäänsä. Ajan myötä Karl Arthur itsekin hävisi tarinasta ja koko tapahtuman ainoa maisemassa säilynyt elementti – muistokivi – sai siinä oman roolinsa ja merkityksensä.

Tarina keskeisenä kontekstina

Edellä kerrottujen esimerkkien ja monien muiden vastaavien perusteella voidaan todeta, että ainakin yksi keskeinen tekijä, mikä tekee massatuotantojätteestä merkityksellisiä esineitä, on niihin liittyvä tarina – joko todellinen tai keksitty. Tarina tekee esineestä tai kohteesta yksilöllisen, ja ennen kaikkea tarina luo sille kontekstin. Aivan samalla tavalla kuin esihistoriallinen esine on arkeologille tietoarvoltaan miltei hyödytön ilman arkeologista kontekstietoa, on vanha autonromu metsässä, saksalaisen lentokoneen jäännökset tunturissa tai muu modernin ajan käytöstä poistunut esine pelkkää jätettä tai kierrätysmateriaalia ilman sosiaalista kontekstiaan – ilman sitä tarinaa, joka tekee siitä meille merkityksellisen. Samoin Holstin-

¹⁴ *Oulun Kaiku* 24.5.1893.

¹⁵ Karl Arthur Snellmanin perunkirja, 14.11.1893, Ale:54, Perunkirjat 1892–1893, Oulun raastuvanoikeuden I arkisto, Kansallisarkisto (KA).

¹⁶ Kylliäinen 2007.

mäen muistokivi olisi ollut pelkkä kivi muiden joukossa ja hautautunut tiettyömaan jäte-
maiden alle, ellei siihen liittynyt tarina olisi pelastanut sitä takaisin paikoilleen muistuttamaan
ohikulkijoita yli sadan vuoden takaisesta onnettomuudesta. Esineet synnyttävät tarinoita,
mutta tarinat myös suojelevat niitä.

Bibliografia

Tutkimusaineisto

Kaiku 24.5.1893. Kansallisarkiston digitaalinen kokoelma. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/532862?page=2>

Oulun raastuvanoikeuden I arkisto, Kansallisarkisto (KA).

Tiri, Antti. "Kohtalon kyydittämänä kohti kalmankiveä." *Rantapohja* 5.6.2003.

Kirjallisuus

Brown, Roland. 2004. *History of the Motorcycle: From the first motorized bicycles to the powerful and sophisticated superbikes of today*. Bath: Parragon.

Burström, Mats. 2009. "Garbage or heritage: The existential dimension of a car cemetery." Teoksessa *Contemporary Archaeologies: Excavating Now*, toimittaneet Cornelius Holtorf ja Angela Piccini: 131-143. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Herva, Vesa-Pekka. 2014. "Haunting Heritage in an Enchanted Land: Magic, Materiality and Second World War German Material Heritage in Finnish Lapland." *Journal of Contemporary Archaeology*, 1 (2): 297-321. doi:10.1558/jca.vii2.18639.

Herva, Vesa-Pekka, Eerika Koskinen-Koivisto, Oula Seitsonen ja Suzie Thomas. 2016. "I Have Better Stuff at Home": Alternative Archaeologies and Private Collecting of World War II Artefacts in Finnish Lapland." *World Archaeology*, 48 (2): 267-281. doi:10.1080/OO438243.2016.1184586.

Keskinen, Pentti. 1989. *Hyrysysy tulee!: moottoriliikenteen varhaisvaiheita Tampereella*. Tampere: Tampere-seura.

Kylliäinen, Mikko. 2007. "Pikakulkuri saapuu Suomeen." Teoksessa *Velomania! Pyörällä halki aikojen*, toimittanut Kimmo Anttila: 41-93. Tampere: Vapriikki.

Rathje, William L. ja Cullen Murphy. 2001. *Rubbish!: The Archaeology of Garbage*. Tucson: University of Arizona Press.

Seitsonen, Oula. 2020. *Archaeologies of Hitler's Arctic War: Heritage of the Second World War German Military Presence in Finnish Lapland*. London: Routledge.

Seitsonen, Oula ja Eerika Koskinen-Koivisto. 2017. "Where the F... is Vuotso?: heritage of Second World War forced movement and destruction in a Sámi reindeer herding community in Finnish Lapland." *International Journal of Heritage Studies*, 24 (4): 421-441. DOI:10.1080/13527258.2017.1378903

Sheldon, J.A. 1955. "Origin of the sidecar" *The Motor Cycle*, 13. January: 42-43.

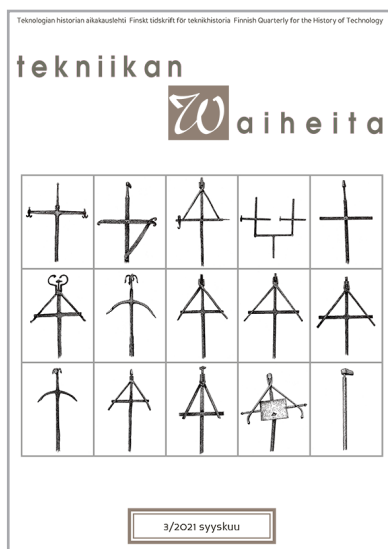
Verkkosivut

Veteraanimoottoripyöräklubi. "Foorumi." Luettu 27.6.2021. <https://www.vmpk.fi/forum/index.php?topic=38623.0>.

Iltalehti 2007. "Satojen romuautojen varastointi toi sakkvoja." Luettu 27.6.2021. <https://www.iltalehti.fi/utiset/a/200710266769861>.

Haastattelut

Jari Laukkanen 24.3.2021 (haastattelijana artikkelin kirjoittaja).

Tekniikan Waiheita
ISSN 2490-0443
Tekniikan Historian Seura ry.
39. vuosikerta: 3
2021
<https://journal.fi/tekniikanwaiheita>

Maanselältä merelle – Näin syntyi kaksi näyttelyä uitosta ja savotasta

Hanna-Leena Puolakka

Hanna-Leena Puolakka
Oulun yliopisto (Tohtorikoulutettava)
 <https://orcid.org/0000-0001-9705-562X>

To cite this article: Hanna-Leena Puolakka, ”Maanselältä merelle – Näin syntyi kaksi näyttelyä uitosta ja savotasta” Tekniikan Waiheita 39, no. 3 (2021): 186-197. <https://doi.org/10.33355/tw.110024>

To link to this article: <https://doi.org/10.33355/tw.110024>

Maanselältä merelle – Näin syntyi kaksi näyttelyä uitosta ja savotasta

Hanna-Leena Puolakka¹

Kesällä 2020 ja keväällä 2021 sain mahdollisuuden tuottaa kaksi uitto- ja metsätyöaiheista näyttelyä; ensimmäinen nousi Savukoskelle kotiseututalo Puistolaan, toista rakennetaan parhaillaan Iin kotiseutumuseoon. Vaikka aihepiiri on käytännössä sama, löytyi paikkakuntien teollisuushistorian väliltä paljon mielenkiintoisia eroavaisuuksia. Molempia näyttelyitä yhdistävät aiheina uitto ja metsätyö, mutta siihen yhtäläisyydet kahden täysin erilaisen pitäjän välillä miltei jäivätkin. Savukoskea luonnehti sen syrjäinen sijainti; tänäkin päivänä Savukoskea syrjäisempää kuntaa saa Suomesta hakea, eivätkä sen laajoja kairoja vieläkään metsäautotieverkostot hallitse. Ii taas on Perämeren rannalla ja Nelostien varrella, erinomaisten kulkuyhteyksien äärellä ja keskeisellä paikalla. Näiden kahden kunnan historian kautta pääsin tarkastelemaan sitä, mitä yhteistä on pohjoisen suurten jokien varrella sijainneilla uittotyömailla ja mikä on juuri näille paikoille ominaista ja merkityksellistä.

Iitiä ja Savukoskea yhdistää tietysti sijainti suuren joen varrella. Savukoski sijaitsee Kemi-joen alkupäässä. Sieltä puut voivat lasketella satojen kilometrien matkan aina Kemiin saakka.² Ii taas sijaitsee Iijoen suulla, ja Iin erottelu keräsi puut aina Kuusamosta ja Maanselän yli tuotuna jopa Venäjältä asti.³

Uittoaiheen oma erityispiirre on sen asema suomalaisessa mielenmaisemassa. Mielikuvat uitosta ovat ajan kultaamia, romanttisia mielikuvia joella taituroivista uljaista jätkistä, nokipannukahveista ja liplattavista laineista. On oma haasteensa päästä näiden mielikuvien ohi, mutta pitää kuitenkin samalla kiinni aiheen nostalgiaa tavalla, jonka näyttelykävijä voi kokea omakseen. Kriittisiääkään äänenpainoja ei saa unohtaa. Usein uittokeksiä käytetään uiton symbolina ja työkalu tunnetaan laajalti juuri uittoon liittyväksi. Siihen ei kuitenkaan liity nimeä lukuun ottamatta⁴ juurikaan paikallisia erityispiirteitä, vaan se on kaikilla uitoilla yleisesti käytetty ja tunnettu työkalu. Siksi näyttelyitä ei voi rakentaa vain ympäri Suomea vakiintuneen uittokuvaston ja -kaluston sekä keksirivin varaan, vaan niihin täytyy hakea paikallisempaa ja mielenkiintoisempaa otetta.

Samperin savotasta Iijoen suulle

Savukosken savottahistoria ulottuu 1800-luvun puolelle. Savukoski on aina ollut pitkien, tietttömiä taipaleiden takana, mutta sen joet, suurimpana Kemijoki, ovat mahdollistaneet tukkien kuljetuksen kauas, aina Kemiin saakka. Puutavaran tarpeen kasvaessa huomio kiin-

¹ Hanna-Leena Puolakka on tohtorikoulutettava Oulun yliopistossa.

² Onnela 2006, 304–308.

³ Itkonen 1998, 89.

⁴ Etelä- ja Itä-Suomessa käytetään yleisemmin nimitystä (*uitto*)haka, Pohjois-Suomessa taas käytetään nimitystä (*uitto*)keksi (Purhonen 1998, 81). Tämän tekstin kirjoittaja on itse kotoisin Pohjois-Suomesta ja käyttää oppimaansa nimitystä.

Kuva 1. Savukosken näyttely rakennusvaiheessa. Lukuisten uiton muonituslaatikoiden kannet pääsivät visuaaliseksi osaksi näyttelyä. Laatikoita hyödynnettiin myös mm. hyllyinä ja tasoina. Kuva: Hanna-Leena Puolakka.

nittyi yhä enemmän Kemijoen yläjuoksun laajoihin metsäalueisiin. Lapin vanhat, suuret ja tiheäsyiset puut olivat haluttua tavaraa jo uiton alkuaikoina.⁵ Niin haluttua, että yksi kenties Suomen savottahistorian erikoisimmista yrityksistä nähtiin jo 1910-luvulla juuri Savukoskella. Hugo Sandberg, Kemi-yhtiön johtaja, päätti tuottaa Yhdysvalloista kaksi suurta höyryveturia Savukoskelle. Veturit hankittiin vetämään talvisin tukkeja savotoilta lähemmäs jokirantaa, josta ne päästiin uittamaan. Noin 30 kilometriä jokivarsilta sisämaahan päin odotti monta hyvää koskematonta metsäaluetta. Hevoset eivät kuitenkaan olisi jaksaneet vetää tukkuuormia noin pitkiä matkoja epätasaisessa maastossa, minkä vuoksi tarvittiin konevoimaa.

Asiaa selviteltiin ensin kaksi vuotta, mutta lopulta hanke toteutettiin. Hanketta pidettiin kannattavana, sillä laskelmien mukaan hyvälaatuista puutavaraa pystyisi veturien avulla kuljettamaan kauempaa suurista erämaista Kemijoen varteen suuria määriä.⁶ Tuohon aikaan Savukoskelle ei kulkenut edes teitä, joten kyseessä ei ollut mikään pieni yritys. Lopulta Savukosken metsiin kuitenkin saatiin osissa tuotua pitkillä hevosraidoilla kaksi kappaletta höyryvetureita. Ensimmäinen aloitti toimintansa helmikuussa 1913, toinen seuraavana vuonna.⁷

Vetureilla oli jalakset ja telaketjut, joiden avulla veturi veti tukkeja lanssiin, eli tukkien säilytyspaikkaan joen rantaan noin 30 kilometrin matkan. Nämä veturit eivät kulkeneet tavallisilla raiteilla. Veturit kulkivat vain talvisin jäädytetyillä urilla tai ”raiteilla”, joiden huolto vaati oman tekniikkansa. Raiteiden varrelle rakennettiinkin pumppuasemia veturin vesisäiliön täyttöä ja raiteiden jäädyttämistä varten sekä niin sanottuja suttikämppejä. Sutit olivat heinästä punottuja palmikoita, joilla höyryvetureita jarrutettiin asettamalla sutteja jalasten alle alamäissä.⁸

⁵ Onnela 2006, 304–308.

⁶ Pelkonen 1978, 13–14.

⁷ Pelkonen 1978, 19–23.

⁸ Pelkonen 1978, 23–25.

Kuva 2. Yhtiöleimojen esittelyä: leimat lyötiin ”tukkipinon” päihin. Yksi luetteloinen, hyväkuntoinen kaksoiskappale leimakirveistä kunnostettiin yleisön kokeiltavaksi. Kuva: Hanna-Leena Puolakka.

Parhaimmillaan tällä ”Samperin savotalla” oli jopa 500 ihmistä töissä, niin puun kaadossa, veturin huollossa, vesiasemien lämmityksessä kuin muissakin töissä.⁹ Maailmansota laittoi kuitenkin kapuloita tämänkin junan rattaisiin, ja kekseliäs yritys päättyi vain parin vuoden jälkeen vuonna 1916. Vaikka kuljetettu puumäärä oli suuri, yli 150 000 runkoa, jäi yritys tappiolliseksi.¹⁰

Tavanomaisemmat savotat jatkuivat kuitenkin Savukoskella vielä yli 80 vuotta. Laajoissa kairoissa riitti puuta, jota hakata, ja pikkuhiljaa tieverkoston parantuessa niitä pystyttiin kuljettamaan jokirantaan uittoon varten lanssipaikoilta kauempaakin. Vaikka muualla Suomessa savottakämpillä asuminen alkoi jäädä tieverkoston parantuessa historiaan jo 1970-luvulla, Savukosken savottakämpät pysyivät pitkien, tiettömien taipaleiden vuoksi asuttuina vielä 1980-luvulle saakka.¹¹ Uitto Kemijoella loppui vasta 1991.¹²

Iijoen uittohistoria on yhtä pitkä. 1800-luvun puolivälistä lähtien Iijokisuuhun ja lähialueille perustetut sahalaitokset, kuten Iissä sijainnut, Pohjoismaiden ensimmäinen höyrystys, vaativat paljon enemmän puuta kuin mitä lähialueilla pystyttiin tuottamaan.¹³ 1800-luvulla tukkeja uitettiin lähinnä lautoina, mutta jo 1900-luvun alkupuolella siirryttiin irtouittoon. Myöhemminkin Perämeren rannikon suuret sahat kaipasivat yhä enenevässä määrin puutavaraa, ja Kemijoen lisäksi Iijoki oli oikein sopiva sitä tuottamaan, ylsiväthän Iijoenkin

⁹ Pelkonen 1978, 35.

¹⁰ Pelkonen 1978, 40–43.

¹¹ Elo & Seppälä 2012, 56.

¹² Itkonen 2006, 213–215.

¹³ Rytönen 1989, 133, 149.

latvavedet aina Kuusamon korpiin saakka.¹⁴ Uitetun puun määrä Iijoella oli vuosikymmeniä valtava, kunnes maanteiden kehitys ja autokuljetuksen kannattavuuden paraneminen huononsivat uiton voittoja. Uiton kannattavuutta yritettiin kehittää vuosikymmenien saatossa erilaisilla muun muassa Ruotsista tuotetuilla koneilla, kuten virrankehittäjällä ja niputtajalla. Paikallisena erikoisuutena voisi mainita karkearottelun avuksi kehitetyn Tulkin, joka on nimetty keksijänsä, Aaro Tulkin mukaan. Tulkki nosti kaikki erottelulle tulevat puut piikkirullan avulla ylös, josta tukit jatkoivat matkaansa, mutta lyhyempi pinotavara putosi alas telojen väliin ja ohjautui omaan vastuuseensa.¹⁵ Lopulta uiton koneistaminen, uudet keksinnöt ja prosessien kehittäminen eivät kuitenkaan riittäneet, vaan auto- sekä raidekuljetukset tulivat lopulta uittoja kannattavammiksi. Tämä johti uiton päättymiseen Iijoella vuonna 1988.¹⁶

Harmillisesti mitään Ijoen erottelulla käytössä olleista suuremmista työlaitteista ei tiedäkseeni ole säästynyt. Niitä ei ole ainakaan talletettu Iin kotiseutumuseon kokoelmiin, jonka painopisteisiin paikallisen uitto- ja erotteluperinteen tallettaminen kuuluu. Samperin savotan veturit sen sijaan ovat edelleen olemassa. Samperin savotan jälkeen ne öljyttiin ja laitettiin huolella säilöön, sillä ajateltiin, että niille voisi löytyä vielä muuta käyttöä. Näin ei kuitenkaan käynyt. Talvisodan aikana Tulppiossa sijainneet rakennukset määrättiin poltettaviksi, jottei niistä olisi hyötyä mahdollisesti rajan ylittävillä neuvostosotilaille. Samalla paloivat veturitalit vetureineen. Samperin veturit saivat lahota rauhassa sijallaan lopulta vuosikymmeniä, mutta 1970- ja 1980-luvulla molemmat niistä kunnostettiin.¹⁷ Tänä päivänä toinen on näytillä Savukosken Tulppiossa ja toinen Lapin metsämuseossa. Myös osia vetureita varten raivattua ja tuetusta tiestä on edelleen nähtävissä Savukoskella ja sen varrella kulkee kävelyreitti. Kävelyreitillä varrelta löytyy edelleen myös suttikämpä sekä Jänesojan pumppuasema, jotka kertovat tarinaansa siitä valtavasta työmäärästä, mitä vetureiden liikuttamiseen aikanaan tarvittiin.¹⁸

Kokoelmien kertomaa

Kun lähtee tekemään näyttelyä pieneen paikallismuseoon, on selvää, että rahoitus ei yleensä ole suuren suuri. Tämä asettaa monia haasteita, joista suurimpia on näyttelyn suunnittelun ja toteutuksen usein sangen tiukka aikataulu. Aiheeseen perehtymiseen ja lukemiseen ei yleensä ole varattu juurikaan työaikaa, jolloin aiempi asiantuntemus on lähes välttämätöntä. Itselteni uittotietoutta on kertynyt sekä sukutarinoista että sen myötä heränneen kiinnostuksen ansiosta myös omaehtoisesta perehtymisestä Ijoen uiton historiaan. Sen turvin minun oli helpompi lähteä Savukoskellakin oppimaan uutta ja erottaa, mikä on paikallista ja erityistä perintöä ja miten sen saisi tuotua näyttelyssä parhaiten esille. Mielestäni juuri tähän työtä varten annettu aika usein kannattaakin käyttää. Pienilläkin paikkakunnilla on hienoja tarinoita kerrottavanaan, kun vain malttaa kuunnella ja ottaa selvää.

¹⁴ Rytkönen 1989, 149–158.

¹⁵ Itkonen 1998, 74.

¹⁶ Itkonen 1998, 117–119.

¹⁷ Pelkonen 1978, 51.

¹⁸ Nuortin konesavotta <https://www.lapinmetsamuseo.fi/>, Samperin veturireitti <https://korvatunturi.fi/naejakoe-artikkeli/samperin-veturi/>.

Paikallismuseoissa myös kokoelmat ja erityisesti kokoelmanhallinta voivat toisinaan tuottaa haasteita. Etenkin vanhemmat paikallismuseot ovat harvoin noudattaneet mitään järin selkeää kokoelmapoliittista linjaa ja tämän vuoksi myös esineistöä voi olla sangen sekalainen, usein puutteellinen kattaus. Esineiden taustoista ei ole tietoja ja jopa käyttötarkoitus voi jäädä hämäräksi. Minulla kävi kuitenkin tuuri: sekä Savukosken kotiseututalo Puistolassa että Iin kotiseutumuseossa oli kohtalaisen suunnitelmallisesti kerätty ja kattava muttei liian suuri tai hallitsematon kokoelma uittoon ja savottaan liittyvää esineistöä.

Iissä kokoelmiin oli ostettu vain hieman uiton päättymisen jälkeen yhden kerääjän laajahko esinekokoelma. Tämän vuoksi kokoelmissa on laaja kattaus uiton työvälineitä, noin kolmensadan päänumeron verran. Myös Iijoen uittoyhdistyksen rakennusperintöä on säilynyt kotiseutuaktiivien puurtamisen vuoksi. Iin Niittysaaresta, vanhasta uiton ja erotelun keskuksesta, on siirretty uiton vanha majoitusrakennus Iin keskustaan. Nykyisin Iin kotiseutumuseon vieressä sijaitseva hirsirakennus toimii museokahvilana.

Savukoskella taas on säilynyt Samperin veturin lisäksi vanhoja metsätyökämppeä etenkin metsähallituksen aiemman aktiivisuuden vuoksi; kämppeä kunnostettiin urakalla erityisesti 80- ja 90-luvuilla vuokrattaviksi ja yleiseen käyttöön. Verrattain nuoreen Puistolaan uittoesineistön kokoelma taas on päätynyt suoraan uitolta. Saamieni suullisten tietojen mukaan Kemijoen uiton päättyessä museon kokoelmiin saatiin käydä valitsemassa uittotyökaluja vanhasta uiton varastosta. Päänumeroita Savukosken uittoon ja savottaan liittyvässä kokoelman osassa on maltilliset 167 kappaletta. Tämä sopi pieneen museoon hyvin, sillä kokoelma kattaa kuitenkin kaikki metsä- ja uittotyön vaiheet ja mahtuu hyvin sille varattuun tilaan.

Kumpikaan kokoelma ei ole järin suuri, mutta molemmat sisältävät silti esineitä, jotka kertoivat omaa, mielenkiintoista kieltään paikallisesta uitto- ja savottaperinteestä. Erikoinnukseksiakin löytyi. Esimerkiksi Iin kotiseutumuseoon saatiin juuri lahjoituksena lasikuituinen keksinvarsi. Keksinvarressa olevat kiinteät UITTO-teippaukset paljastavat, että mistään paikallisen vajan nurkassa syntyneestä ideasta ei ollut kyse, vaan kyseessä oli virallisempi, mahdollisesti Uittokaluston¹⁹ tuottama väline. Kuvittelin itse tietäväni paljon uitoista ja sen työkaluista, mutta lasikuituvarresta en ollut kuullutkaan, eikä yhteydenotto asiantuntijaan myöskään tuottanut lisätietoja²⁰. Lahjoittaja muisteli nähneensä lasikuituvarsia uitolalla vain lyhyesti, ehkä yhtenä kesänä 60-luvun lopulla. Haastattelussa lahjoittaja kertoi, etteivät lasikuituvarret olleet varsinkaan vanhempien uittotyöläisten mieleen.²¹ Näyttääkin siltä, että kyseessä oli ollut mahdollisesti kokeilu, joka ainakin Iijoella loppui lyhyeen, sillä puiset keksinvarret säilyivät siellä käytössä aina uiton loppuun saakka. Muualtakaan en ole toistaiseksi onnistunut lasikuituista keksinvarrtta löytämään.

Savukoskella erikoisimpia esineitä olivat Savottakämppien astialaatikoihin eksyneet ulkomaiset aterimet: pari kappaletta Yhdysvaltain armeijan lusikoita, jotka pystyttiin kohtalaisella varmuudella ajoittamaan 40-luvulle²², sekä saksalainen haarukka toisen maailmansodan

¹⁹ Uittokalusto on yritys, joka tuotti suurimman osan tehdastekoisista, käsikäyttöisistä uittovälineistä koko Suomen uittotyömaille. Yritys on edelleen olemassa. Paljon työkaluja tuotettiin myös uiton omilla, pienillä pajoilla, joita löytyi esimerkiksi erottelutyömaiden yhteydestä.

²⁰ Luston amanuenssi Tuomas Juvan mukaan esimerkiksi Uittokaluston vanhat katalogit esittelevät ainoastaan lasikuituvartisia oksasaksia ja -sahoja, mutteivät keksinvarsia. Tämän perusteella lasikuitu oli kuitenkin Uittokaluston käyttämä materiaali, jonka vuoksi teoriaa kokeilusta voi pitää mahdollisena. (Sähköpostikeskustelu 10.5.2021 Tuomas Juvan kanssa.)

²¹ Seppo Puolakan haastattelu 8.5.2021.

²² Cole s.a., https://history.army.mil/html/museums/messkits/Field_Mess_Gear.pdf.

Kuva 3. Kaikki näyttelyn esineet eivät tietenkään ole työkaluja. Kuvassa pari veikeää puhdetyötä; karkeatekoinen karhu, sekä selkeästi 60-luvun posliiniastioista muotokieltä lainaava, lakattu pahkukuksa. Kuva: Hanna-Leena Puolakka.

ajalta hakaristeineen kaikkineen. Kieltämättä näyttelysuunnittelijalla meni tovin miettiessä, kuinka kyseiset ruokailuvälineet olisivat päätyneet Savukosken erämaihin ja savottamiesten suuhun. Samalla ne toimivat esimerkkinä siitä, kuinka monenlaista tietoa saattaa pienenkin näyttelyn suunnittelussa tarvita. Asia kuitenkin hiljalleen selvisi, kiitos sosiaalisen median.

Saksalainen haarukka ei niinkään ollut mysteeri, sillä Lapissa jatkosodan aikana liikkuneet saksalaiset joukot liikkuvat myös Savukosken läpi ja yöpyivät usein myös savottakämpillä. Ei olisi kummakaan, jos joltakulta olisi haarukka unohtunut. Yhdysvaltaisten lusikoiden mysteeri alkoi aueta, kun otin asian puheeksi Facebookissa. Keskustelussa todettiin, että nekin todennäköisesti päätyivät aterinlaatikkoon saksalaisilta sotilailta. Yhdysvallat lähettivät toisen maailmansodan aikana *Lend-Lease* -sopimuksen mukaisesti Neuvostoliitolle apupaketteja, jotka sisälsivät kaluston lisäksi myös esimerkiksi ruoka-apua. Näitä toimituksia kuljetettiin paljon Muurmannin rataa pitkin. Juuri Muurmannin rataa Petsamon nikkeli-kaivoksia tavoitelleet saksalaiset joukot pyrkivät katkaisemaan.²³ Nämä saksalaiset sotilaat ovat hyvinkin voineet saada lusikat saaliikseen ja jättää ne jälkeensä kulkiessaan myöhemmin Savukosken kautta. Olisi mielenkiintoista tietää, mitä sotaakin nähneiden savottamiesten mielessä liikkui, kun he törmäsivät aterinlaatikossa saksalaisin ja Yhdysvaltain armeijan tunnuksin leimattuihin aterimiin Kemijoen uittoyhdistyksen leimalla varustettujen aterimien joukossa.

²³ Mann & Jörgensen 2003, 69–74.

Muisteluksista näyttelyiksi

Metsätyöhistoria on paitsi tekniikan kehityksen historiaa, myös ennen kaikkea ihmisten historiaa. Museonäyttelyn aiheena se on siitä mukava, että uitosta ja savotoista löytyy runsaasti kokemustietoa, sekä kansion välistä että vielä elävien tervaskantojen korvien välistä. Sekä jo aiemmin kerätty muistitieto että omat, vanhoille uitto- ja savottatyöntekijöille tekemäni haastattelut olivatkin kallisarvoista aineistoa näyttelyn teossa.

Muistelut ja käyttökokemukset avasivat teknisen aiheen taustoja ja toivat siihen uusia näkökulmia. Esimerkiksi moottorisahaa karsastettiin sen tullessa savotoille, koska ensimmäiset moottorisahat olivat painavia ja siksi kömpelöitä perinteiseen nälkäviuluun eli pokasahaan verrattuna. Raskaan painon lisäksi moottorisahan terä koettiin hankalaksi teroittaa, eikä sen pitämästä metelistä ja tärinästä pidetty. Tärinä aiheutti myös sormien tunnottomuutta.²⁴ Työntekijöiden tarinoissa tulevatkin esille myös ne puolet, joita kannattavuuteen, puumääriin ja tekniseen kehitykseen keskittyvissä tutkimuksissa ei näy, kuten vaikkapa sahan käytön kehoellisuus.

Savotoissa ja uitoilla työolot olivat haasteelliset ja turvavälineet puutteelliset. Muisteluisa kuitenkin usein sanotaan, että pahempia vahinkoja ja haavereita ei juuri sattunut. Paletumat ja muut kylmyyden aiheuttamat vaivat sekä sormien tunnottomuus olivat arkisia vaivoja, mutta pahempia vammoja ja tapaturmia, kuten kaatuvan puun alle jäämisiä tai hukkumisia, sattui vain harvoin.²⁵

Haaverien vähyydestä huolimatta tarinat etenkin vuosisadan alkupuolen savottatyömailta ovat suorastaan karmaisevia. Kämpät eivät olleet kummoisia, pelkkiä hökkeleitä luonnonkivikiukaiden ympärillä maalattialla. Tosinaan savotoilla yövyttiin viikkotolkulla myös erinäisissä laavuissa ja muissa kehnommissa, väliaikaisissa suojissa.²⁶ Ei ole ihme, että Lapin savotoilla on toisaalta kapinoitu, mutta myös keräännytty ammattiyhdistyksiin. Esimerkiksi Savukosken savotoilla puhkesi niin kutsuttu läskikapina vuonna 1922 punaupseeri Jahveti Moilasan nostattamana. Moilanen puhui läskilaatikon päältä savotan työntekijöille juuri metsätyöläisten huonoista oloista ja löysi varmasti otollisen yleisön, jolle kapinahenki oli kaiketi itse puna-aatetta tärkeämpi. Aatteen palon puutteessa suurin osa läskikapinaan osallistuneista poistuikin kapinallisten riveistä jo hyvin pian kapinan syttymisen jälkeen eikä loikkanut Neuvostoliittoon johtajansa perässä.²⁷

Uittoa ja savottoja on kritisoitu myös muista syistä kuin puutteellisen työturvallisuuden takia. Etenkin kalastajilla oli ja on edelleen varsin negatiivinen suhde uittoon. Jo aivan uiton alkuaikoina kalastajat valittelivat lauttojen ja tukkien särkevän kalapatoja.²⁸ Nykyisin puhutaan enemmän siitä, miten uiton teettämät muokkaukset, kuten koskien perkaukset, ovat muuttaneet sekä Ii- että Kemijokea. Joet eivät ole enää luonnontilassa ja esimerkiksi lohien kutupaikat eivät ole entisellään. Jokiin ovat tosin vaikuttaneet vahvasti myös molempia jokia hallitsevat lukuisat voimalaitokset, jotka nykyisin keräävätkin samankaltaista kritiikkiä kalastajilta kuin uitto aikoinaan.

²⁴ Ryhmähaastattelu 25.8.2020, haastateltava 3.

²⁵ Snellman, Rännäli & Vainio 1991, 179–184; Ryhmähaastattelu 25.8.2020, haastateltava 3; Seppo Puolakan haastattelu 8.5.2021.

²⁶ Snellman, Rännäli & Vainio 1991, 130–145.

²⁷ Aatsinki 2008; Elo & Seppälä 2012, 43.

²⁸ Rytönen 1989, 149–158, Onnela 2006, 304–305.

Savukoskella kritiikkiä liitetään myös siihen, miten yhtiöiden koettiin toimivan; kairojen vihreä kultta eli tukkipuut ja niistä käärityt voitot menivät suurilta osin aivan muualle kuin Savukoskelle. Hyvin samaan tapaan Savukoskella puhutaan nykyisin esimerkiksi Soklin kairoshankkeesta, jonka pelätään pilaavan luonnon ja voittojen menevän joko ”Helsingin herrojen” tai ulkomaisten yhtiöiden taskuun.²⁹ Iissä Uitto-yhtiö koettiin enemmän positiivisen kautta; elannon tuojana ja suurten väkimäärien työnantajana. Uiton kultta-aikaan liitetään mielikuvia, joissa kenenkään ei tarvinnut olla töitä vailla. Tämä on kaunis mielikuva kunnassa, jonka työttömyysaste on 2010-luvulla lähennellyt 20 prosenttia ja on edelleen 12,8 prosenttia.³⁰

Savukoskella ja Iissä suurin ero olikin juuri suhtautumisessa työnantajaan. Iissä nostalgia värittää vahvasti mielikuvia menneistä kultta-ajoista ja Iijoen uittoyhdistys koetaan jollakin tapaa omaksi ja yhteiseksi. Uittoyhdistystä ja uittoa nostalgisoidaan kollektiivisesti ilmiönä, johon jokainen uiton työntekijä kuului, ja joka toi paikkakunnalle paljon hyvää. Savukoskella suhtautuminen työnantajaan oli neutraalimpi tai kriittinen, ja nostalgia kohdentuu enemmän yksittäisen työntekijän tai porukan työpanokseen ja elämään savottakämpillä. Tähän vaikuttavat varmasti myös hyvin erilaiset työolot. Työtä uiton erottelulla pidettiin raskaana, mutta hyvin palkattuna, ja paikkakuntalaiset tekivät töitä kotoaan käsin.³¹ Savukoskella taas lähes jokainen eli talvet savottakämpillä, joissa olosuhteet saattoivat olla haasteelliset, eikä palkkaukseen aina oltu tyytyväisiä.³² Mielikuvien eroa selittänee osin myös se, että Iissä itse puutavara kulki vain kunnan läpi, siinä missä Savukoskella paikalliset elivät alati hakkuista muuttuvan ympäristön lähellä.

Naiset uitolla ja savotoilla

Naisten asema savotoilla ja uittotyömailla kiehtoi minua erityisesti, ja otin sen myös erikseen esille molemmissa näyttelyissä. Usein puhutaan vain ”uittojatkista” ja ”savottajatkista”, eikä ”jätkä” sanana ole kovinkaan sukupuolineutraali. Toisin kuin nykyään usein luullaan, naisia oli töissä etenkin uitolla, mutta myös savotoilla. Etenkin Kemijoen uitolla naisia oli erottelulla monissa tehtävissä niin ylösottajina eli puutavaran laskijoina kuin erottelijoinakin, samoin Iissä. Savotoilla naisia oli etenkin kämppäemännän tärkeissä tehtävissä, mutta naiset tekivät myös esimerkiksi parkkuuta ja sota-aikana enemmän myös itse savotoilla puita kaatamassa.³³

Naisten tarinoita löysin sekä tekemässäni ryhmähaastattelussa että kirjoista ja tutkimuksesta.³⁴ Kävi nopeasti ilmi, että miesten muistelukset naisista olivat usein koristeltuja; näiden mukaan kämppäemäntää pidettiin ”pyhänä” eikä heihin koskettu, emäntää ei suututettu eikä tälle saanut flirttailla.³⁵ Myös kämppäemäntien koulutus ja oppaat ylläpitivät puhtoista,

²⁹ Ryhmähaastattelu 25.8.2020, haastateltava 5.

³⁰ Tilastokeskus, 2021, <https://www.stat.fi/tup/alue/kuntienavainluvut.html>.

³¹ Seppo Puolakan haastattelu 8.5.2021.

³² Savotalla palkka maksettiin kaadetun puumäärän mukaan. Jos esimerkiksi kaatoporukan palstalla oli huonosti puuta tai matka lansiripaikkaan hankala, saattoi kaatoporukka kokea palkan ja saamansa kohtelun epäoikeudenmukaiseksi. (Snellman, Rännäli & Vainio 1991, 123–129.)

³³ Snellman, Rännäli & Vainio 1991, 63, 171; Snellman 1996, 42.

³⁴ Snellman, Rännäli & Vainio 1991; Snellman 1996; Reiterä 2010; Ryhmähaastattelu 25.8.2020.

³⁵ Snellman, Rännäli & Vainio 1991, 142–143; Snellman 1996, 173–174.

Kuva 4. Naisten tarinat, kuten savottakokkien ja kämppäemäntien tarinat, haluttiin erityisesti tuoda näyttelyssä esille. Elämänluokku rakentui valokuvan ympärille. Kuva: Hanna-Leena Puolakka.

ahkeraa ja äidillistä ihannetta, johon eivät romanssit kuuluneet.³⁶ Kämppäemäntien ja uiton naispuoleisten työntekijöiden omista kertomuksista taas kyllä paistavat miesten likaiset puheet ja kiellettyinä pidetyt romanssitkin. Kaikki kämppäemännät eivät huumorista välittäneet, toiset vastasivat samalla mitalla.³⁷ Kuulin myös Savukoskella, että aika moni paikallinen kämppäemäntänä tai apulaisena toiminut tyttö päätyi juuri savotoille kauempaa tulleiden ”lentojätkien” kanssa lopulta naimisiinkin, joskus myös muualta tullut savottakokki päätyi paikallisen miehen vaimoksi.³⁸

Poikkeuksen näihin pyhinä pidettyihin naisiin muodostivat seksityöläiset. Etenkin savottojen liepeillä, suuremmissa asutuskeskuksissa myös prostituutio kukoisti ajoittain. Prostituutio kukoisti siellä, missä miehiä oli eniten koolla – lomapaikoissa isoissa kaupungeissa, kuten Rovaniemellä ja Kemijärvellä, sekä keskuspaikoissa, joihin jätkät tulivat hakemaan työnjohdolta savottapestejään. Toisinaan yksittäiset seksityöläiset kiersivät myös savottoja.³⁹ Kysyntä kohtasi tarjonnan, kun varsinkin sotien jälkeen savotoille vaelsi tuhatmäärin miehiä pitkille työkomennuksille ja kauaksi perheistään, mikäli sellaista oli ehditty edes perustaa. Kaikki eivät seksityöläisten palveluita käyttäneet, varsinkaan paikalliset, mutta ilmeisesti suurin osa kuitenkin tiesi, mistä palveluita saisi.⁴⁰ Voisin kuvitella, että myös uiton erottelutyömailla oli vastaava vetovoima, mutta ainaakaan Iijoen uitolta en löytänyt vastaavia muisteluista prostituutiosta.

³⁶ Reiterä 2010, 46–62.

³⁷ Snellman, Rännäli & Vainio 1991, 174; Aho & Suutari 1994, 46; Snellman 1996, 173–174; Reiterä 2010, 138–140; Ryhmähaastattelu 25.8.2020, haastateltavat 1, 2 ja 4.

³⁸ Onnela 2006, 308; Ryhmähaastattelu 25.8.2020.

³⁹ Snellman 1996, 192–198.

⁴⁰ Snellman, Rännäli & Vainio 1991, 250; Ryhmähaastattelu 25.8.2020, haastateltava 1.

Mielikuvista näyttelysuunnitelmaksi

Yhteistä näyttelyille oli, että molemmissa koin tärkeäksi nostaa esille myös uitto- ja savottatyömaiden kokoluokan, massiivisuuden. Koululaisten kanssa juteltuani tajusin, että nykykävijälle, jolla ei ole omia muistikuvia uitosta, kyseinen asia ei ole laisinkaan selvä. Tuhansia työntekijöitä, satojatuhan- satojatuhan kaadettuja ja uitettuja tukkeja, ja tutut suvannot tukkivastuista pullollaan. Halusin välittää kokoluokkaa ennen kaikkea kuvallisesti, sillä yksi kuva välittää mielestäni ilmiön paremmin kuin tuhat lukemaa.

Näyttelyistä muodostui lopulta muuten hyvin erilaiset. Savukoskella uitto jäi huomattavasti pienempään rooliin kuin metsätyömaat, sillä juuri savotoilla oli selvästi suurempi paikka paikallisten sydämissä. Koska savottakämpäperinne ja -esineistö olivatkin hyvin edustettuina Savukoskella, jär-

jestin sille enemmän tilaa itse näyttelyssä. Iissä kävi juuri päinvastoin. Jokisuun työntekijöillä oli vain hataria mielikuvia suursavotoista, sillä suurin osa paikallisista oli ollut töissä paikallisesti, siis nimenomaan tukkien uitossa tai erottelulla. Samoin esineistö liittyi pääosin juuri erotteluun, jonka vuoksi nostin sen näyttelysuunnitelmassa keskiöön, jättäen puiden monilla tavoilla etäisen alkupään pienempään rooliin. Iloitsin kuitenkin siitä, että itse olin päässyt läheisesti tutustumaan pohjoisen suurten jokien molempiin todellisuuksiin.

Oikeastaan jäin kaipaamaan aiheesta enemmän sosiaalishistoriaan liittyvää tutkimusta. Historiikkeja sekä Kemiyhtiön että Kemi- ja Iijoen uittoyhdistysten vaiheista löytyy kyllä, samoin kansien väliin kerättyä perimätietoa, kertomuksia ja kokemuksia, mutta muuten tutkimuksen vähyyksistä suorastaan yllätti. Vanhojen työntekijöiden haastatteluista löytyisi kuitenkin materiaalia varmasti useampaankin tutkielmaan tai projektiin. Toivottavasti tulevaisuudessa, kun näitä kahta näyttelyä lähdetään jälleen uusimaan, myös uutta tutkimusta löytyisi runsaasti.

Kuva 5. Lopullista näyttelyasettelua. Metsää tuotiin tilaan suurkuvatulosteilla. Kuva: Hanna-Leena Puolakka.

Lähdeluettelo

Painetut lähteet ja kirjallisuus:

- Aatsinki, Ulla. 2008. *Tukkiliikkeestä kommunismiin: Lapin työväenliikkeen radikalisoituminen ennen ja jälkeen 1918*. Pro Gradu. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Aho, Annina ja Paula Suutari. 1994. *Ikipoola – iiläistä uittoperinnettä*. Oulu: Iin kunnan kulttuuritoimi.
- Elo, Tiina ja Sirkka-Liisa Seppälä. 2012. *Entistä Keminkylää. Savukosken kulttuuriympäristöohjelma*. Suomen Ympäristö 20. Helsinki: Ympäristöministeriö.
- Itkonen, Martti. 1998. *Lijoen uittoyhdistys 1918–1988*. Kemi: Lijoen uittoyhdistys.
- Itkonen, Martti. 2006. *Muistelmia valkoisesta talosta. Kemijokisuun erottelun vaiheita 1800-luvulta vuoteen 1991*. Keminmaa: Rajalla.
- Mann, Chris ja Christer Jörgensen. 2003. *Hitlerin sota pohjoisessa. Saksan sotatoimet Norjassa, Suomessa ja Neuvostoliitossa 1940–1945*. Helsinki: Gummerus.
- Onnela, Samuli. 2006. *Suur-Sodankylän historia 2. Suurpitäjä saamelaisten ja suomalaisten maana vuosina 1747–1916*. Sodankylä: Suur-Sodankylän historiatoimikunta.
- Purhonen, Elias J. 1998. *Hivakka eli selonteko uitosta ja sen terminologiasta*. Porvoo: Opaksia.
- Pelkonen, Juhani. 1978. *Nuortin konesavotta 1913–1916*. Lapin Metsämuseoyhdistys ry:n julkaisusarja N:o 5. Kemijärvi: Lapin metsämuseoyhdistys.
- Purhonen, Elias J. 1998. *Hivakka eli selonteko uitosta ja sen terminologiasta*. Porvoo: Opaksia.
- Reiterä, Terhi-Marja. 2010. *Kämpän kotihengetär vai hyvä jätkä? Pohjois-Suomen kämppäemännät ja sukupuolen merkitys kämppäelämässä 1945–1975*. Pro gradu -tutkielma. Talous- ja sosiaalhistoria, Helsingin yliopisto.
- Rytkönen, Raili. 1989. *Suur-Iin historia: 1870–1925*. Kajaani: Haukiputaan kunta ja seurakunta.
- Snellman, Erkki, Erkki Rännäli ja Allan Vainio (toim.). 1991. *Muut sortaa, saha yksin puoltaa. Savottaperinnettä Lapista*. Rovaniemi: Rovalan kannatusyhdistys.
- Snellman, Hanna. 1996. *Tukkilaisen tulo ja lähtö. Kansatieteellinen tutkimus Kemijoen metsä- ja uittotyöstä*. Scripta historica 25. Oulu: Pohjoinen.

Verkkosivut:

- Tilastokeskus. 2021. "Kuntien avainluvut." Luettu 15.4.2021. <https://www.stat.fi/tup/alue/kuntienavainluvut.html#?active1=139&year=2021>.
- Lapin metsämuseon sivusto, Nuortin konesavotta. Luettu 12.4.2021. <https://www.lapinmetsamuseo.fi/nuortin-konesavotta>.
- Savukosken kunnan matkailusivusto, Samperin veturireitti. Luettu 12.4.2021. <https://korvatunturi.fi/naejakoe-artikkeli/samperin-veturi/>.
- David C. Cole. s.a. "U.S army Field Mess Gear." Luettu 15.9.2020. https://history.army.mil/html/museums/messkits/Field_Mess_Gear.pdf.

Haastattelut:

- Ryhmähaastattelu, paikalla haastateltavat 1, 2, 3, 4 ja 5 25.8.2020 (haastattelijana artikkelin kirjoittaja).
- Seppo Puolakka 8.5.2021 (haastattelijana artikkelin kirjoittaja).
- Tuomas Juva 10.5.2021 (sähköpostikeskustelu artikkelin kirjoittajan kanssa).

Kuusivooninkisen uumenissa: Arvio Vapriikin ”Finlayson 200 – tehtaasta brändiksi” -näyttelystä

Sanna Lipkin¹

Toukokuinen hellepäivä oli erinomainen ajankohta tutustua Vapriikin Finlayson 200 – tehtaasta brändiksi -näyttelyyn. Museo oli koronarajoitusten vuoksi ollut pitkään kiinni ja olin odottanut mahdollisuutta matkustaa Tampereelle jo useamman kuukauden. Koronan vuoksi olin kuitenkin hieman huolissani lähikontakteista, sillä tiesin viettäväni sa-leissa pitkän ajan. Minulla ei kuitenkaan ollut syytä huoleen; kevään ensimmäiset hellepäivät pitivät huolen siitä, että tamperelaiset pysyttelivät ulkoilmassa. Tämä oli itse asiassa jo toinen kerta, kun näin näyttelyä. Ensimmäisellä kerralla, kesällä 2020, jäin jumiin mielestäni näyttelyn kiinnostavimmalle osastolle, joka esittelee lasten tehdastyötä, ja mukana ollut teini katosi pian näköpiiristäni. Ei auttanut kuin vain silmäillä muut salit ja siirtyä Vapriikin pelimuseon puolelle. On ilmeistä, että nuoriso ei kuulu näyttelyn kohderyhmään, vaan se kiinnostaa enemmän tyyppillistä museokävijää eli keski-ikäistä tai sitä vanhempaa naista. Tähän viittaisi myös se seikka, että näyttelyssä esiin laitettujen tekstiilien ovat pääasiallisesti naisten käyttökäyttötekstiileitä sekä kodintekstiileitä. Valitut tekstiilit ovat upeita ja näytteille asettelu hivelee esteettistä silmää. Näyttelyn tekninen toteutus on selkeä ja hallittu ja sen värimaailma on miellyttävä.

Näyttelyssä hyödynnetään onnistuneesti erilaisia medioita. Noin kaksi minuuttia kestävät videot ovat hyvin vierailijan keskittymiskyvyn rajoissa. Erityisesti piirroskuvina toteutettu video myöhästyneestä puuvillalastista osoittaa, kuinka tutkittu tieto ja taide voivat yhdessä vangita katsojan kiinnostuksen.

Planssit tarjoavat paljon tietoa ja halutessaan vierailija voi perehtyä tehtaan historiaan, toimintaan ja kasvuun hyvin yksityiskohtaisesti. Vaikka tehdas tarjosi asumis-, terveys- ja sivistyspalveluita, se hallitsi myös työläisten vapaa-aikaa. Työntekijöille oli tarjolla lukusali, juhlasali, biljardihuone ja keilarata.

Kuva 1. Finlaysonin valmistamat huivit olivat värikäitä. Tässä huiveja 1800-luvulta 1920-luvulle. Kuva: Sanna Lipkin.

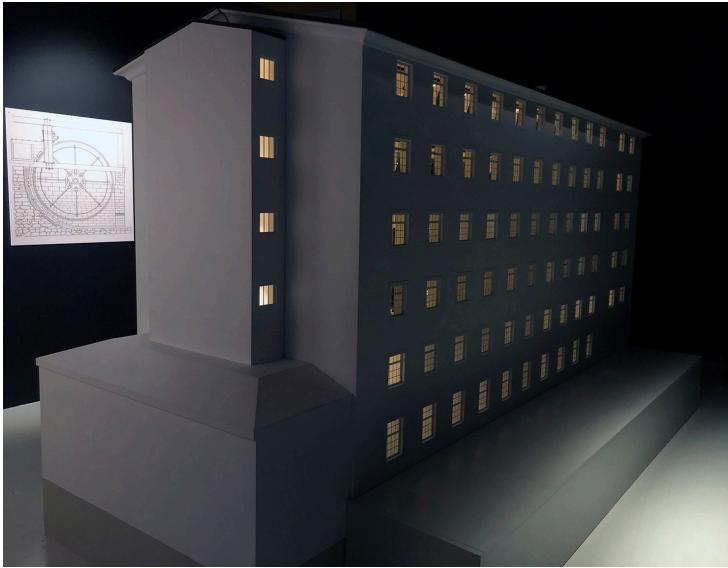
¹ FT Sanna Lipkin on akatemiaturkija Oulun yliopistossa ja tekstiiliarkeologian dosentti Turun yliopistossa. Hän on kiinnostunut menneisyyden lasten arkipäivästä ja on tutkinut, miten 1600–1800-luvuilla suhtauduttiin lasten kuolemaan.

Kuitu-, lanka- ja kangasnäytekirjat kertovat tehtaan tuotannon kirjosta 1800-luvun alkuvuosikymmeniltä lähtien. Aina 1900-luvun alkuun saakka tehtaan tärkeimpiä tuotteita olivat naisten huivit ja esiliinat. Näyttelyssä esillä olevat kankaat ovat kauniita ja hyvälaatuisia (Kuva 1). Nenäliinoja valmistettiin 1860-luvulta 1970-luvulle. Vuodevaatteet – lakanat, patjakankaat ja peitot – ovat olleet yhtiön tärkeitä tuotteita aina 1890-luvulta lähtien ja esillä on upeita näytteitä eri vuosikymmeniltä. Kauniita ovat myös sisustus- ja vaatekankaat, joita on niin ikään valmistettu 1800-luvulta lähtien. Näyttelystä löytyy jokaiselle suomalaiselle tuttuja froteekankaita, lasten huopia ja äitiyspakkausten makuupusseja. Moni vieras voikin ajautua muistojen teille nähdessään vuosikymmenien takaisia tuttuja kuoseja, joista osa on varmasti yhä vielä käytössä.

Finlayson lapsi- ja naistyön vakiinnuttajana

Epäilemättä Finlayson on ollut tärkeässä osassa suomalaisen lapsi- ja naistyövoiman vakiinnuttamisessa. James Finlayson perusti Tampereelle orpokodin ja sen periaatteisiin kuului kasvattaa lapsia työn teon mukanaan tuomilla hyödyillä. Lasten työllistämistä pidettiin hyväntekeväisyytenä; he eivät joutuneet kerjuulle tai elämään puutteessa. Työpäivät olivat pitkiä, ja nuorimmat työntekijät olivat alle 10-vuotiaita. Lapsityötä ei kritisoitu ennen 1880-lukua ja työ tehtaalla oli raskasta ja kuri tiukkaa. Työtä tehtiin tehtaan pillin soiton määrääminä aikoina. 1900-luvun alussa tehtaiden tuli pitää listaa alaikäisistä työntekijöistä, jotka luokiteltiin 12–14-vuotiaiksi lapsiksi ja 15–17-vuotiaiksi nuoriksi. Näyttelyssä esillä olevan henkilöluettelon mukaan alaikäisistä listattiin tarkastajia varten heidän kotiseutunsa, vanhempansa tai holhoojansa sekä koulutietoja. Näyttelyssä esillä oleva koulutodistus paljastaa Finlaysonilla olleen oman koulun, Mamsellin koulu, jonka pienoismallikin on esillä. Töihin päästäkseen lapsella tuli olla sekä lääkärintodistus että lupatodistus vanhemmilta. Finlayson 200 -näyttelystä ei ole näyttelyjulkaisua, mutta Vapriikin museokaupasta löytyi ilahduttava kirja, Karoliina Suoniemen *Tehdaskaupungin lapset* (2020), joka johdattelee lapsiyleisön suomalaisten tehdasyhteisöjen lasten elämään. Tämä teos on lapsille suunnatun tietokirjallisuuden parhaimmistoa.

Tavallisen tehdastyöläisen arkeen pääsee tirkistämään vuonna 1837 valmistuneen tehdasrakennuksen, Kuusivooninkisen, pienoismallissa (Kuva 2). Se esittää tyypillisen talvisen työpäivän tapahtumia vuodelta 1847. Silloin Finlaysonilla työskenteli 600 henkeä. Nukkejen lisäksi työkoneiden äärellä ja muissa tiloissa nähdään ”liikkuvia kuvia”. *Pepper Ghost*-tekniikalla eli heijastevideoina toteutetuissa näytellyissä kohtauksissa kutomosaaleissa ja pakkaushuoneissa näemme leikkiviä ja eväitä syöviä lapsia, väkivaltaisia miehiä sekä kirjeitä lukevia naisia (Kuva 3). Eräs mies on pitkällä istunnolla vessassa ja tupakoi, kun taas toisessa vessassa oksentaa raskaana oleva nainen. Pienoismallin luona jaksaa viipyä, sillä se on humoristinen ja täynnä yksityiskohtia.

Kuva 2. Kuusivooninkisessä oli nimensä mukaisesti kuusi kerrosta. Pienoismalli on tehty rakennuspiirrosten mukaisesti. Kuva: Sanna Lipkin.

Kuva 3. Kuusivooninkisen ikkunasta kurkautessa voi nähdä naisia kutomakoneiden äärellä sekä *Pepper Ghost*-tekniikalla toteutettuja lyhytfilmejä. Tässä lapset syövät eväitä. Kuva: Sanna Lipkin.

Näyttely epätasa-arvon ja kolonialismin jatkumona?

Vaikka näyttely raottaa ovea tehdastyön arkeen, se ei katso lasten tai naisten työtä kriittisellä silmällä. Näyttelyssä on ehkä haluttu säilyttää kepeä tunnelma, joka ei kuitenkaan ole ollut tehdastyön todellisuutta. Monessa suhteessa näyttely toistaa yhteiskuntamme vallitsevaa naisen ja miehen välistä epätasa-arvoa. Naiset esitetään nimettöminä hahmoina, lukuun ottamatta Margaret Finlaysonia, joka esitellään vaimon roolissa. Hän aloitti Tampereella kotiteollisen tekstiilituotannon sekä Suomen ensimmäisen kemiallisen pesulan. Harmillisesti hänestä ei ole löytynyt edes muotokuvaa, toisin kuin näyttelyssä esitellyistä lukuisista miehistä (Kuva 4). Työläiset, mukaan lukien naiset ja lapset, jäivät kasvottomaksi massaksi, vuosikymmenien aikana kasvaviksi numeroiksi. Vaikka luvut kertovat tehtaan kasvusta, kasvu ja tuotto ovat olleet mahdollisia pelkästään ihmisten tekemällä työllä. Pienoismallia lukuun ottamatta työn historia ja sen realiteetit jäävät vierailijalle hyvin kaukaisiksi. Sen sijaan omistajille eli miehille ja heidän historioilleen, olkootkin tehtaan johtajia ja Tampereen vallankäyttäjää, annetaan tilaa seinämetreittäin. Näillä ”suurmiehillä” on kasvot ja historia. Ensimmäisellä kerralla Finlaysonin pariskunnan kasvojen taakse kurkatessani ihastelin, kuinka hieno tekninen toteutus on kasvojen taakse lisätty henkilöhistoria, mutta sali toisensa jälkeen toistuvat miesten kasvokuvat eivät jaksaneet enää kiinnostaa. Heistä osa ei edes koskaan käynyt Tampereella (Kuva 5).

Kuva 4. Näyttelyssä esitellään näppärästi omistajien henkilöhistoriaa kuvien taakse piilotetuilla teksteillä. Margaret Finlayson on näyttelyn ainoa nainen, joka on katsottu esittelyn arvoiseksi, mutta hänestä ei ole löytynyt kasvokuvaa. Etualalla on James Finlaysonin 1824 teettämä raastinkone, jolla hajotettiin villaa sekä revittiin haaskioppuvillaa. Kone oli käytössä vuoteen 1928 asti. Kuva: Sanna Lipkin.

Kuva 5. Pietarilainen Carl von Nottbeck oli Pietarin kaupungin kunniaporvari. Hän ei koskaan asunut Tampereella. Hän omisti Finlaysonin veljensä Wilhelm Nottbeckin ja Rauch-suvun kanssa 1840-luvulta alkaen ja möi tehtaan tuotteita Pietarissa. Wilhelm Nottbeck toimi Tampereella tehtaanjohtajana laitoksella, joka oli tuolloin Pohjoismaiden suurin teollisuusyritys. Hänen kuollessaan vuonna 1890 tehtaalla oli 2076 työntekijää. Kuva: Sanna Lipkin.

Vierailijan sekä tasa-arvon ja yhdenvertaisuuden kannalta olisi ollut kiinnostavampaa antaa kasvot tehtaassa työskennelleille naisille ja lapsille. Viimeisimpien vuosikymmenien käyttötötekstiilien kohdalla mainitaan suunnittelijoiden nimiä, jotka viittaisivat siihen, että he olisivat naisia. Vierailija jää kysymään, keitä he ovat?

Toisaalta miesten esittäminen toistaa myös Finlaysonin historiaa kolonialismin voimakoneena. Omistajina ovat olleet skotlantilaiset, saksalaiset ja venäläiset, jotka tulivat kehitysmaahan eli Suomeen rikastumaan. 1800-luvulla yrityksen virallinen kieli oli saksa. Finlaysonin alkuvuosikymmeninä raaka-aine eli puuvilla oli orjatyöllä tuotettua ja liverpoolilaisten kauppamiesten pohjoisen perukoille kuljetuttamaa. Nämä asiat todetaan näyttelyssä, mutta niiden todelliset, raa'atkin vaikutukset jäävät näkymättömiksi.

Näyttelyn lopussa esitellään yrityksen nykyistä tasa-arvopolitiikkaa ja vihreitä arvoja, mutta yhdistettynä näyttelyn sanomaan kertomuksena teksteileistä, kasvottomista naisista ja lapsista sekä heitä johtaneista miehistä, kriittiselle vierailijalle nousee mieleen monta kysymystä. Miksi näyttelyssä ei rikottu epätasa-arvon voima-asetelmia millään tavalla? Haluttiinko Finlaysonin historia esittää pelkästään positiivisessa valossa nykyisen yrityksen brändin vuoksi? Jos omaa historiaansa ja nykytilaansa ei osaa katsoa kriittisellä silmällä, onko yrityksellä vain rajalliset mahdollisuudet kehittyä nykyajan tarpeita huomioonottavaksi yritykseksi? Olen hämmentynyt, sillä näyttelyn potrettiteema toistuu loppuun saakka, ja ovelta minut hyvästelee kolme hymyilevää miestä sekä yksi alaston vain maskiin pukeutunut mainosmies.

Ei enää tehdas vaan brändi

Olisin toivonut, että näyttelyssä olisi syvällisemmin perehdytty tekstiiliteollisuuden suurimman haasteeseen eli tekstiilien valmistuksen, niiden maailmanlaajuisen kaupan ja kulutuksen ongelmiin. Vai onko tällaisiksi tarkoitettu yrityksen mainosvideot? Näyttelyn historiallisessa kontekstissa olisi ollut nykyaikaiselta toteutusryhmältä odotettavaa peilata kriittisesti tehtaan historiaa ja tuotteita kestävän kehityksen kannalta.

Kuten näyttelyplanssissa sanotaan, Finlayson on nykyisin lähinnä brändi. Ihmisethän hankkivat ensisijaisesti brändituotteita, eivät käyttötarvikkeita. Finlaysonin tavoitteena on ollut lisätä tuotannon läpinäkyvyyttä, ekologisuuutta ja eettisyyttä sekä ottaa kantaa ajankohtaisiin kysymyksiin. Tällä saralla yritys on tehnyt paljon, mutta paljon on vielä tehtävissä. Kulutuksen lisääminen kierrätystuotteiden varjolla on eräänlaista viherpesua aikana, jolloin tekstiiliteollisuus on yksi suurimmista syistä ympäristöongelmiin. Ostamalla kierrätystuotteen et auta luontoa. Ostamatta jättämisellä autat. Näyttelyssä vieraillessani mieleeni nousivat kysymykset, miten Finlayson vastaa puuvillatuotannon maailmanlaajuisiin ongelmiin tai miten se suhtautuu siihen seikkaan, että niin raaka-aineet kuin valmiit tuotteet rahdataan saastuttavilla laivoilla? Onko sillä kiinnostusta löytää oppia omasta historiastaan? Finlaysonin lyhyen – todella, tekstiilien käytön kannalta erittäin lyhyen – historian aikana käytetyt kuidut ja niitä tuottaneet kasvit ovat tehoviljelyn myötä muuttuneet. Nykyiset tuotantomenetelmät ja muovin käyttö raaka-aineena ovat tehneet tuotteista aiempaa kestävämpiä. Tämä ei tietenkään haittaa kulutusta toivovaa yritystä, mutta pitäisikö sen haitata tuotteita hankkivia asiakkaita tai heitä, jotka ovat huolissaan maapallomme tulevaisuudesta?

Vastuullisesti toimivan yrityksen tulisi tarjota kestäviä ja ajattomia tuotteita, jotka ovat ympäristöystävällisesti ja eettisesti tuotettuja. Tällaiset tuotteet säilyvät käytössä vuosikymmenistä toisiin ja ne kestävät samoin kuin vanhat isoäidin tekstiilit, jotka olivat mahdollisesti Finlaysonin tehtaalla kudottuja. Finlaysonin mainoksessa todetaan, että suomalaiset heittävät pois 70 miljoonaa kiloa tekstiilejä joka vuosi. Noin suuren määrän poisheittäminen johtuu alun perin huonolaatuisten tekstiilien hankkimisesta sekä siitä, että ihmiset tarvitsevat erilaisiin tilaisuuksiin sopivia tekstiileitä. Nämä tarpeet ovat yleensä psykologisia ja tunteisiin perustuvia, eivät todelliseen käyttötarpeeseen liittyviä. Jätevuoren madaltamisen ratkaisu ei ole kierrätys vaan kulutustottumusten muutos. Nähtäväksi jää, kuinka pandemia vaikuttaa ihmisten kulutustottumuksiin. Mitä vähemmän hankimme tekstiileitä, sen enemmän voimme kuluttajina vaikuttaa maapallomme hyvinvointiin. Kulutuksen vähentäminen on tietysti ristiriidassa yritysten brändityön kanssa, mutta kulutustottumusten muutoksella on loppujen lopuksi suurempi merkitys kuin moni on valmis myöntämään.

Lopuksi

Kriittisten sanojeni saattamana toivon, että mahdollisimman moni vierailisi Vapriikin Finlayson 200 -näyttelyssä. Se on upea kokonaisuus ja kertoo kiinnostavan ja kiehtovan tarinan yrityksen varhaishistoriasta. Onnistunut näyttely tyydyttää tiedonnlakää, herättää visuaalisia elämyksiä ja antaa väriä menneisyydelle, mutta se herättää myös kysymyksiä ja ajatuksia.

Kirjallisuus

Suoniemi, Karoliina ja Emmi Kyytsönen. 2020. *Tehdaskaupungin lapset*. Helsinki: Avain.